

КРАЄЗНАВСТВО

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Заснований у квітні 1927 року Українським комітетом краєзнавства

Репресований у 1930 році

Відроджений 1993 року з ініціативи Національної спілки краєзнавців України

1-2 (122-123)'2023

DOI:

Головний редактор
Олександр Реєнт
Редакційна колегія:
Олег Бажан
(перший заступник
головного редактора)
Лариса Синявська
(заступник
головного редактора)
Дмитрій Ніколайчук
(відповідальний секретар)
Богдан Андрусишин
Геннадій Бондаренко
Володимир Великочий
Людмила Вовчук
Сергій Гальчак
Олександр Гончаров
Олександр Гуржій
Володимир Дмитрук
Олександр Добржанський
Олександр Завальнюк
Матеуш Каміонка
Ігор Коляда
Андрій Королько
Михайло Косило
Віктор Коцур
Олександр Лисенко
Руслана Маньковська
Наталія Мех
Володимир Милько
Ірина Петренко
Олег Рафальський
Олександр Рубльов
Григорій Савченко
Ганна Скрипник
Валерій Смолій
Юрій Стецик
Олександр Удод
Сергій Шумило
Засновники:
Національна спілка
краєзнавців України
Інститут історії України
НАН України
ISSN 2222-5250

ЗМІСТ

Друга світова війна: локальний та комеморативний виміри

- Віктор Савченко (м. Одеса), Ігор Сапожников (м. Чорноморськ), Ігор Поляруш (м. Кишинів).* Частина Вермахту у боях за Одесу в серпні-жовтні 1941 року: новий погляд на проблему 6
- Олександр Перехрест (м. Черкаси).* Ураження сільського населення України інфекційними хворобами та боротьба з цим явищем у 1943-1945 роках 20

Історія України у світлі регіональних досліджень

- Марина Тарасюк (м. Київ).* Риба та м'ясо на столі Волинського міщанства литовської доби 27
- Надія Кравченко (м. Київ).* Джерела до історії мисливства на Житомирщині у XVI – на початку XVII ст. 41

Краєзнавство в особах

- Світлана Бабушко, Сергій Попович (м. Київ).* Його покликання – географія, краєзнавство, туризм (до 70-річного ювілею Олександра Олексійовича Бейдика) 50
- Олександр Рудковський (м. Пирятин).* Вперед в минуле за покликом душі (до 70-річчя Валерія Володимировича Квача) 64

Церковно-історичне краєзнавство: витоки та сучасний дискурс

- Олександр Федчук (м. Луцьк).* Неоунія на Волині: на прикладі села Дубечне Ковельського повіту 70
- Олександр Ігнатуша, Олексій Ігнатуша, Григорій Ігнатуша (м. Запоріжжя).* Релігія та Дніпробуд (1927–1932): ілюзія вигнання . . . 79
- Петро Бондарчук (м. Київ), Олександр Шамрай (м. Черкаси).* Релігійне життя греко-католиків Галичини та Закарпаття в умовах радянської тоталітарної системи (середина 1940-х-середина 1960-х років) . . . 89

Джерела та біографічні студії

- Олег Бажан (м. Київ).* Польська криза 1980–1981 років в інформаційних документах ЦК КПУ та ҚДБ УРСР 103

**Національна спілка краєзнавців України:
панорама сучасного життя**

- Василь Мельниченко (м. Черкаси).* Палітра патріотично-просвітницьких заходів Черкаського обласного краєзнавчого музею 110
- Руслана Маньковська (м. Київ).* Краєзнавство і молодь у викликах воєнного стану 113

Наукова інформація

- Ірина Петренко, Наталія Самойленко (м. Полтава).* Всеукраїнська науково-практична конференція «Наукова спадщина вченої Віри Жук (1928–2008)». 122
- Олександр Шишко, Оксана Дзинглюк (м. Одеса).* IX Міжнародна наукова конференція «Причорномор'я: історико-правовий, мовний, етнокультурний та релігійний виміри» 129
- Моріц Флорін (м. Ерланген) Олег Бажан (м. Київ), Вадим Золотарьов (м. Ерланген).* Міжнародна конференція «Ерланген–Бровари. Історичні перспективи нових міст-побратимів» 133

Огляди

- Валентин Лазуренко (м. Черкаси). Олександр Ресніт (м. Київ),* Одне з найдавніших сіл Черкащини має свою написану історію 139
- Любов Сливка (м. Івано-Франківськ).* Медичне краєзнавство Прикарпаття 141
- Василь Мельниченко (м. Черкаси).* Встановлення місця поховання Богдана Хмельницького: тематичні та хронологічні межі пошуки істини . . 143
- Наталія Мех (м. Київ).* Мирослав Скорик у сучасному документальному кінотексті 146
- Оксана Силка (м. Київ), Лариса Синявська (м. Черкаси).* Село з унікальною назвою Деньги: дослідження про сільський історичний та соціокультурний комунікаційний простір 150
- Руслана Маньковська (м. Київ).* Про духовні підвалини українського народу 153

Рекомендовано до друку
Вченою радою Інституту
історії України НАН
України (*протокол № 4 від
25 травня 2023 р.*)

Журнал зареєстровано
Міністерством юстиції
України (Свідоцтво про
державну реєстрацію
друкованого засобу масо-
вої інформації – серія
КВ № 10373
від 08.09.2005 р.)

Наказом МОН України
від 10.10.2022 р. № 894
журнал «Краєзнавство»
включено до Переліку нау-
кових фахових видань Укра-
їни з історичних спеціаль-
ностей (категорія "Б")

Журнал включено до бази
даних Google Scholar, Slavic
Humanities Index, Украї-
ніка наукова.

Усі права застережені.
Передрук дозволено тіль-
ки за згодою редколегії.

Адреса редакції:
01001, м. Київ-1,
вул. М. Грушевського, 4,
кім. 212
тел.: 278-02-38, 279-13-88

E-mail:
bazhanclio@ukr.net
Електронна версія:
www.history.org.ua
www.nbu.gov.ua
www.nsku.org.ua
www.kraieznavstvo.history.or
g/ua/en

© Національна спілка
краєзнавців України, 2022
© Інститут історії України
НАН України, 2022

CONTENTS

World War II: Local and Commemorative Dimensions

- Viktor Savchenko (Odesa), Igor Sapozhnykov (Chornomorsk), Igor Polyarush (Kishyniv)* Parts of the Wehrmacht in battle beyond Odesa in August–October 1941: a new look at the problem 6
- Olexander Perehrest (Cherkasy)*. Infectious diseases affected the rural population of Ukraine and the fight with this phenomenon in 1943–1945 20

History of Ukraine in the Light of Regional Research

- Maryna Tarasiuk (Kyiv)*. Fish and meat on the table of Volhynian burghers in the Lithuanian era 27
- Nadiia Kravchenko (Kyiv)*. Sources for the history of hunting in the Zhytomyr region in the sixteenth and early seventeenth centuries 41

Local Lore Studies in Persons

- Svitlana Babushko (Kyiv), Sergii Popovich (Kyiv)*. His vocation is geography, local lore studies, tourism (to the 70th anniversary of Oleksandr Oleksiiovych Beidyk) 50
- Oleksandr Rudkovskiy (Pyriatyn)*. Forward to the past at the call of the soul (to the 70th birthday of Valery Volodymyrovych Kvach) 64

Church-Historical Regional studies: Origins and Modern Discourse

- Alexander Fedchuk (Lutsk)*. NEO-UNION IN VOLYN: AN EXAMPLE OF DUBECHNE VILLAGE IN THE KOVEL DISTRICT 70
- Olexandr Ihnatusha (Zaporizhzhia), Oleksii Ihnatusha (Zaporizhzhia), Hryhorii Ihnatusha (Zaporizhzhia)*. Religion and Dniprobud (1927–1932): the illusion of exile 79
- Petro Bondarchuk (Kyiv) Oleksandr Shamrai (Cherkasy)*. Religious life of Greek catholics of Halychyna and Transcarpathia under conditions of Soviet totalitarian system (mid 1940s – mid 1960s) 89

Sources and Biographic Studios

- Oleh Bazhan (Kyiv)*. The Polish crisis of 1980–1981 in the information documents of the Central Committee of the Communist party of Ukraine and the KGB of the Ukrainian SSR 103

National Union of Local Lore Researchers of Ukraine: Panorama of Modern Life

- Vasyl Melnychenko (Cherkasy)*. The palette of patriotic and educational events of the Cherkasy Regional Museum of Local History 112
- Ruslana Mankovska (Kyiv)*. Local lore studies and youth in the challenges of martial law 115

На першій сторінці
обкладинки фото
зруйнованого російськими
окупантами Маріупольського
краєзнавчого музею

Scientific Information

- Iryna Petrenko, Natalia Samoilenko (Poltava)*. All-Ukrainian scientific and practical conference “Scientific Heritage of the Researcher Vera Zhuk (1928–2008)” 122
- Oleksandr Shishko, Oksana Dzinglyuk (Odesa)*. IX International Scientific Conference “The Black Sea Coast: Historical-Legal, Linguistic, Ethnocultural, and Religious Dimensions” 129
- Moritz Florin (Erlangen), Oleg Bazhan (Kyiv), Vadym Zolotaryov (Erlangen)*. International conference “Erlangen-Brovary. Historical Perspectives of the New Sister Cities” 133

Reviews

- Oleksandr Reient (Kyiv), Valentyn Lazurenko (Cherkasy)*. One of the oldest villages of Cherkasy region has its own written history 139
- Liubov Slyvka (Ivano-Frankivsk)*. Medical local history of Prykarpattia (the Pre-Carpathians) 141
- Vasyl Melnychenko (Cherkasy)*. Establishing the burial place of Bohdan Khmelnytskyi: thematic and chronological boundaries of the search for truth 143
- Natalia Meh (Kyiv)*. Myroslav Skoryk in a modern documentary film text 146
- Oksana Sylka (Kyiv), Larysa Siniavska (Cherkasy)*. A village with the unique name of Dengy (money): research on rural historical and socio-cultural communication space 150
- Ruslana Mankovska (Kyiv)*. About the spiritual foundations of the Ukrainian people 153

**Друга світова війна:
локальний
та комеморативний
виміри**

DOI: 10.15407/k

УДК 94(477.74):355.48»1941».

Віктор Савченко (м. Одеса) доктор історичних наук
професор кафедри історії України
Південноукраїнського національного
педагогічного університету імені К.Д. Ушинського
E-mail: Lanjeron15@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5949-2263>

Ігор Сапожников (м. Чорноморськ)
доктор історичних наук, провідний науковий співробітник
відділу археології Криму та Північно-Західного Причорномор'я
Інституту археології НАН України
E-mail: ssappog5@gmail.com;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3889-6714>

Ігор Поляруш (м. Кишинів,
Республіка Молдова), краєзнавець,
E-mail: laust.srl@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7578-9021>

Частини Вермахту у боях за Одесу в серпні-жовтні 1941 року: новий погляд на проблему

Оборона Одеси (серпень-жовтень 1941 р.) досі залишається «білою плямою» Другої світової війни не тільки з причин режиму секретності архівів в Російській Федерації. Радянські історики довгий час фальсифікували історичні події, стверджуючи, що Одесу штурмували виключно «німецько-фашистські війська», намагаючись не згадувати головні сили у битві за Одесу (4-у румунську армію) через те, що після Другої світової Румунія стала «соціалістичною» та «братською». В той же час сучасні румунські історики, «перемогу під Одесою» приписували виключно своїй армії. Українські вчені оминали цю тему з причин «недостатньої актуальності» та неспроможності залучити значні обсяги архівних джерел. Дякуючи перекладеним документам з National Archives and Records Administration (NARA), що стосувалися оборони Одеси, автори прийшли до висновку, що німецькі війська брали участь у облозі Одеси у серпні-жовтні 1941 р., але у вкрай обмеженій кількості. Ще на початку серпня 1941 р. частини німецької 72-ї стрілецької дивізії зіткнулися з підрозділами відступаючої Червоної армії та перерізали дорогу Одеса – Миколаїв, чим оточення Одеси завершилось. 12-13 серпня 1941 р. батальйон 72-ї стрілецької дивізії вів наступ на місто, але з 15 серпня був відведений на іншу ділянку фронту. Румунська армія сконцентрувала на штурмі Одеси до 300 тис. свого війська, але була не в змозі подолати опір військ Особливої Приморської армії РСЧА і залежала від можливостей німецьких штурмових частин, артилерії та авіації. В останні дні серпня вермахт спрямував під Одесу «незначні сили» – інженерно-штурмові підрозділи, зведені у два полки, та три артилерійські дивізіони, що діяли на окремих ділянках фронту, зокрема біля сіл Вакаржани (Курган) та Дальник. Румунське командування вимагало від вермахту задіяти під Одесою частини, які мали досвід «ближнього бою», вважаючи їх використання на фронті запорукою перемоги. Наприкінці вересня 1941 р. розглядалося перекидання під Одесу двох дивізій, батареї штурмових гармат, дивізіона реактивних мінометів. Однак згодом під Одесу вирішили перевести лише 132-у стрілецьку дивізію вермахту, хоча де-факто румунська армія не дочекалася і цієї допомоги. Вже 15 жовтня 1941 р. відбулася евакуація радянських військ з Одеси і частини вермахту так і не взяли участь у «захопленні» Одеси. Очевидно, що німецьке командування не бажало витратити значні сили на другорядних ділянках фронту та мало бажання повною мірою задіяти румунську армію у своїх загарбницьких цілях.

Ключові слова: оборона Одеси, вермахт, РСЧА, Особлива Приморська армія, румунські війська.

Viktor Savchenko (Odesa)

South Ukrainian National Pedagogical University

named after K.D. Ushynsky

E-mail: Lanjeron15@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5949-2263>

Igor Sapozhnykov (Chornomorsk)

doctor of historical sciences, leading researcher,

Department of Archeology of the Crimea

and the North-Western Black Sea Region,

Institute of Archeology of the National Academy

of Sciences of Ukraine

E-mail: ssappog5@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3889-6714>

Igor Polyarush (Kishyniv)

local historian

E-mail: laust.srl@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7578-9021>

Parts of the Wehrmacht in battle beyond Odesa in august-october 1941: a new look at the problem

The defense of Odesa (August-October 1941) still remains a «white spot» of the Second World War not only because of the secrecy regime of World War II archives in the Russian Federation. The fact is that Soviet historians have been falsifying historical events for a long time, stating that Odesa was stormed exclusively by «German-fascist troops», trying not to mention the main forces in the battle for Odesa (the 4th Romanian Army) due to the fact that after the Second World War, Romania became «socialist» and «fraternal». At the same time, modern Romanian historians attributed the «victory at Odesa» exclusively to their army. Ukrainian scientists bypassed this topic for reasons of «insufficient relevance» and inability to attract significant volumes of archival sources. Thanks to translated documents from the National Archives and Records Administration (NARA) related to the defense of Odesa, the authors came to the conclusion that German troops participated in the siege of Odesa in August-October 1941, but in extremely limited numbers. Already at the beginning of August 1941, units of the German 72nd infantry division clashed with units of the retreating Red Army and cut the Odesa-Mykolaiv road, thereby blockading Odesa. On August 12–13, 1941, the battalion of the 72nd infantry division led an offensive on the city, but from August 15 it was moved to another part of the front. The Romanian army concentrated up to 300,000 of its troops on the assault on Odessa, but was unable to overcome the resistance of the troops of the Separate Coastal Army of the RSChA and depended on the capabilities of German assault units, artillery and aviation. In the last days of August, the Wehrmacht sent «insignificant forces» to Odesa - engineering and assault units, divided into two regiments, and three artillery divisions, which operated in separate sections of the front, in particular near the villages of Vakarzhany (Kurgan) and Dalnyk. The Romanian command demanded from the Wehrmacht to use units that had experience of «close combat» near Odesa, considering their use at the front as a guarantee of victory. At the end of September 1941, the transfer of two divisions, a battery of assault guns, and a division of rocket mortars to Odesa was considered. However, later they decided to transfer only the 132nd Rifle Division of the Wehrmacht to Odesa, although the de facto Romanian army did not wait for this help either. Already on October 15, 1941, the evacuation of Soviet troops from Odesa took place, and parts of the Wehrmacht did not take part in the «capture» of Odesa. It is obvious that the German command did not want to spend significant forces on secondary areas of the front and had no desire to fully engage the Romanian army in its invasion goals.

Key words: defense of Odesa, Wehrmacht, RSChA, Separate Coastal Army, Romanian troops.

Майже п'ятдесят років історики та пропагандисти СРСР намагалися запевнити своїх найвних читачів у тому, що у 1941 році Одеса була віддана не якимось «вже соціалістичним» та майже «братським» румунам, а армії, за якою стояла уся міць європейського військового комплексу, війську, що мало колосальний потенціал – німецькому вермахту. Радянська міфологія «великої вітчизняної» була побудована на тому, що «німецькі фашисти» у військовому сенсі були сильним ворогом і саме тому «перемога» 1945 року стала найзначнішою історичною подією. Про колишніх сателітів Німеччини, а саме про армії «братських соціалістичних країн» (Румунії, Угорщини, Словаччини) намагалися не згадувати.

Румунські історики – В. Ніті, Д. Ротару, О. Бурцін, Л. Моїсе та ін., навпаки намагалися приписати «перемогу під Одесою» виключно румунській армії¹. В той час, як радянські історики, починаючи ще з вересня 1944 р. (коли Румунія стала союзником СРСР, а згодом король Румунії Михайл II був нагородженим вищою військовою нагородою СРСР «Орденем Победы»), намагалися продемонструвати сутність справи таким чином, що Одесу штурмували якісь міфічні «німецько-фашистські» або «фашистські» війська, замовчуючи участь «головного винуватця» подій. Така фальсифікація недавньої історії в час, коли ще були живі мільйони свідків цих подій, виглядала доволі зухвало. Однак вона дала певний результат, можливо через те, що така «радянська пропаганда» заповнювала сторінки майже всіх наукових видань, які так чи інакше стосувалися подій, відомих

під загальною назвою «оборона Одеси 1941 року». У добу «перебудови» почався процес виправлення історичних фальсифікацій, в українській історичній науці почала вкорінятися думка про домінуючу роль румунської армії під час облоги Одеси. Історична наука поступово відійшла від радянської «канви» «Великої вітчизняної», але «оборона Одеси» на довгий час «випала» з поля зору українських дослідників. Український історик О. Лисенко звернув увагу, що: «В українській літературі дуже мало публікацій, у яких відображено бойові дії румунських військ на території України, та й ті, що є, використовують переважно румунську літературу... Архівні ж джерела в силу відомих причин залишаються малодоступними»².

Тільки починаючи з 2010 р., коли наближалося святкування 70-річчя оборони Одеси, з'явилася низка публікацій, присвячених питанню військової історії «одеського» виміру³.

У роботах О. Лисенка, В. Грицюка, В. Савченка, Д. Урсу розглядалися питання співвідношення німецьких та румунських сил під час оборони Одеси 1941 року⁴. Одеський історик А. Филипченко вказував: «Питання про участь німецьких військ у битві за Одесу належить до спірних питань. Відомо, що основною ударною силою, з якою билася Окрема Приморська армія, була 4 румунська армія. Однак, як в історичній літературі, так і в мемуарах, присвячених обороні міста, часто зустрічаються згадки про «вбитих гітлерівців», «фашистських солдатів», «фашистські танки», що вносить плутанину»⁵. Нові архівні матеріали, знайдені в електронних

¹ Dutu, A. Intre Wehrmacht si Armata Rosie. Bucuresti: Editura enciclopedica., 2000; Nitu V., Pusca D. The Battle of Odessa. 1941// www.worldwar2.ro/operatii/?language=en&article=7; Rotaru J., Burcin O., Zodian V., Moise L. Maresalul Antonescu la Odessa. Bucuresti: Editura Paideia, 1999; Rotaru J., Burcin O., Zodian, V. Mareşalul Ion Antonescu: am făcut «Razboi sfant» împotriva bolşevismului. Campania anului 1941. Bucuresti: Oradea, 1994; Scafe C., Perbanescu H., Scafe I., Trupele blindate din Armata Romana. 1919-1947. Bucuresti: Oscar print, 2005.

² Лисенко О.С. Південноукраїнський сектор збройного протистояння в роки Другої світової війни: військово-політичні, економічні та соціокультурні аспекти // Матеріали III міжнарод. наук.-практ. конференції «Південна Україна: етнографічний, мовний, культурний, релігійний виміри». Одеса, ВМВ.2011. С. 3541.

³ Виключенням є праця: Щетников В.П. 1941-й рік: Південь України // Південний захід. Одесика Одеса: 2007. Вип. 12. С. 92100.

⁴ Грицюк В. Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України. К.: НАН України. Ін-т історії України. 2010. 150 с.; Грицюк В.М., Лисенко О.С. Одеська оборонна операція 1941 // Енциклопедія Сучасної України, Т. 24, К.: ЕСУ. 2022; Савченко В., Филипченко А. Оборона Одессы. М.: Центрполиграф, 2011. 448 с.; Филипченко А. Оборона Одессы в приказах и документах румынского командования // Південний захід. Одесика. Одеса. 2011. №12. С. 62-78; Филипченко А. Оборона Одессы: дуэль разведок // Південний захід. Одесика. Одеса. 2014. №17. С. 151-179; Урсу Д. Оборона Одеси (1941 г.): взгляд с другой стороны // Очерки истории обороны Одессы. Одесса: Оптимум, 2011. С. 211-224.

⁵ Филипченко А. «Румыны не смогли взять Одессу одни». Немецкие войска под Одессой // Очерки истории обороны Одессы. Одесса: Оптимум, 2011. С.129–144.

збірках National Archives and Records Administration (NARA), дозволяють нам уникнути плутанини та визначити чисельність німецьких військ, висвітлити їх роль у «битві за Одесу».

Ще 18 липня 1941 р. німецький генерал Ф. Гальдер (начальник Генерального штабу Вермахту) вказував у щоденнику, що до операції під Одесою планувалося залучити дві дивізії, але, згодом, для цього було визначено лише одну німецьку дивізію і тільки для операцій на початковому етапі в районі на схід від Тилігульського лиману (в районі Сичавка – Рибаківка)⁶. Це були досвідчені частини 72-ї стрілецької дивізії (генерала Ф. Мюллера-Геххарда), що брали участь у «французькій кампанії» (1940 р.), з боями дійшовши до Луари. Ще у квітні 1941 р. дивізія перебувала в запеклих боях «грецької кампанії». Після Греції вона була зарахована до резерву 11-ї армії Вермахту. На початку липня 1941 р. 72-а брала участь у захопленні Кишинєва. Вже 18 липня, під час спільного наступу румунсько-німецьких військ, частини 72-ї стрілецької дивізії (у складі 11-армії групи армій «Південь») форсували Дністер у районі Могильова-Подільського та, прорвавши укріплення радянського фронту (Рибницького укріпрайону), захопили Рибницю, створивши флангову загрозу військам 9-ї армії РСЧА.

72-та стрілецька дивізія, створивши плацдарм на лівому березі Дністра, планувала розпочати наступ на Первомайськ та Миколаїв. Радянська 30-та стрілецька дивізія не витримала натиску частин 72-ї стрілецької дивізії та поспішно відступила на схід у напрямку на Миколаїв, фактично полишивши склад Окремої Приморської армії РСЧА. 6 серпня 1941 р. авангардні частини 72-ї стрілецької дивізії зіткнулися з загонами відступаючої 95-ї стрілецької дивізії РСЧА у долині річки Кучурган та у с. В. Михайлівка, окремі загонами 95-ї стрілецької дивізії вимушені були відступити на південь від Одеси. Увечері 8 серпня частини 72-ї стрілецької дивізії Вермахту перерізали шосейну дорогу Одеса – Миколаїв, чим фактично завершили оточення Одеси. У прорив на схід від Одеси кинулися загонами німецької піхоти, які 10 серпня досягли берега Чорного моря. Частини 72-ї стрілецької дивізії Вермахту разом із частинами 15-ї стрілецької румунської дивізії перейшли

через Тилігульський лиман по мосту у с. Калинівка та по правому берегу лимана вийшли у тил радянським частинам в с. Олександрівка. 9 серпня поблизу Аджалікського лиману, на схід від Одеси, був скинутий німецький десант, що вступив у бій проти частин 1-ї кінної дивізії РСЧА.

12 серпня батальйон 72-ї стрілецької дивізії вермахту наступав на позиції 1-ї радянської кінної дивізії Особливої Приморської армії зі сходу – на Кошари та Сичавку (село імені лейтенанта Шмідта). 13 серпня частини 72-ї стрілецької дивізії востаннє взяли участь у бойових діях під Одесою. Вже 14 серпня німецьке тактичне з'єднання змінювалося румунськими частинами та було виведене у другий ешелон, а згодом було направлено на Херсон. А. Юновідов помилково вказував, що: «...німецька 72-а піхотна дивізія, що маячила перед позиціями, зайнятими загоном Монахова [зведена група Приморської армії комбрига Монахова, що діяла на схід від Одеси], активних дій не здійснювала – вона очікувала на підхід румунських частин, щоб передати їм свої позиції»⁷. Тобто він твердив, що з цього часу дивізія безпосередньо в боях під Одесою не брала участі, хоча й мала намір це зробити. Насправді, вже вранці 15 серпня частини дивізії відійшли з другої «одеської» лінії облоги. 17 серпня 72-а стрілецька дивізія брала участь у боях за Херсон, на початку вересня 1941 р. вона діяла в районі Берислава, форсувала Дніпро та вийшла до Мелітополя. Отже, з 14 серпня до початку вересня 1941 року жодна значна сухопутна частина вермахту не брала участь у боях за Одесу (рис. 1).

Перші штурми Одеси не принесли румунському війську (4-й румунській армії) очікуваного результату. Слабка, хоча й чисельна, румунська армія тільки у своїх мріях «самотужки» руйнувала радянську оборону під Одесою. Повного «фіаско» зазнав і румунський «генеральний» наступ 18-21 серпня. На зустрічі командувача 11-ї армії вермахту та голови Німецької військової місії в Румунії генерала Хауффе (Arthur Hauffe) обговорювалося питання про те, що румунський диктатор: «прийняв рішення просити німецької допомоги», вимагаючи негайної допомоги «німецьких штурмових батальйонів»⁸.

⁶ Там само. С.134.

⁷ Юновідов А.С. Оборона Одессы. 1941. Первая битва за Чёрное море. Москва: Вече, 2011. С.33.

⁸ National Archives and Records Administration (далі – NARA)T.501.R.350-060-064

11 вересня 1941 р. керівництво румунського Генерального штабу нагадало генералу Хауффе про гостру необхідність залучення значних німецьких частин на фронті на захід від Одеси: «для атаки, запланованої проти Півдня, необхідна підтримка німецьких саперних батальйонів – необхідно очистити села Йозефсталь, Маріенталь та Нойбург, які, за нашими відомостями, будуть такими ж осередками опору, як і Вакаржани. Для видалення цих осередків оборони потрібні спеціальні засоби»¹².

Румунське командування просило 5 німецьких саперних батальйонів та інші піхотні підрозділи, які мають досвід ближнього бою, обіцяючи, що при такій допомозі ймовірно «прискорене» взяття Одеси¹³. Але, в той же час, румунське командування зволікало з «генеральним» наступом, що дратувало керівництво Німецької військової місії, яка вказала штабному керівництву румунської армії на те, що перенесення дати «генерального» наступу на Одесу з 11 на 12 вересня 1941 р.: «...означає подальшу затримку взяття Одеси». Німці вимагали почати «генеральний» наступ «найближчим часом, щоб допомогти загальному веденню війни» та опанувати Одесу, як «необхідну базу постачання через Чорне море»¹⁴.

Наступ румунської армії в середині вересня 1941 р., як вважав генерал Хауффе: «...не призвів до очікуваного успіху з наступних причин:... наполегливе просування 123-го піхотного полку [загін фон Курб'є] разом із задіяним на його правому фланзі румунським піхотним полком через 1500 метрів зупинилося під впливом сильного флангового вогню з північного напрямку, оскільки задіяний ліворуч гвардійський полк не пішов у ліворуч... у ніч із 18 на 19 вересня їх відвели до другого ешелону [німецькі частини були відведені з передової]... Німецькі батальйони, ослаблені в попередніх боях, які мали у своєму складі лише одну роту чисельністю близько 120 осіб та одну роту в кількості 63 осіб, зазнали значних втрат (на сьогодні втрат всього 328 осіб, включаючи зниклих безвісти, з них убитими – один офіцер та 67 осіб рядового складу)»¹⁵.

19 вересня 1941 р. сталася зустріч генерала Хауффе з міністром-послаником Німеччини фон Кіллінгером, на якій Хауффе повідомляв: «Бої за Одесу тривають із кінця липня. На той час у розпорядженні генерала Антонеску було більше німецьких сил. Але генерал Антонеску вважав, що зможе взяти Одесу самотужки... Вже 4 тижні йде наступ на Одесу за підтримки лише слабких німецьких сил. Розгорнуто 12 румунських дивізій із приблизно 100 артилерійськими дивізіонами. Приблизно 2-3 вересня сталася досить сильна криза. Панічні повідомлення про відступ румунських військ...»¹⁶.

Генерал Хауффе запропонував: «Для успішного проведення наступу на Одесу в дію вводяться нові німецькі сили: 6 батальйонів, здебільшого інженерні, артилерійські та авіаційні, останні доти, поки вони зайві в боях німецьких військ на східному фронті. Німецькі війська під Одесою призначаються виключно для захоплення особливо важливих чи сильно укріплених баз тощо... необхідно продовження колишньої викладацької діяльності німецьких офіцерів». Взагалі німецькими генералами не планувалося: розгортання великих частин, а лише невеликих навчальних підрозділів¹⁷.

В той же день, 19 вересня, генерала Хауффе повідомляв, що вимога румунського командування до німецького про термінове надання для штурму Одеси: «...інженерних сил у такій кількості не відповідає актуальним завданням, адже доведеться вести бої на відкритій місцевості». Хауффе вважав, що слід утриматися: «від задіяння обмежених сил німецької армії в ході першого і другого етапів [штурму]... щоб не витратити їх у підготовчих боях і використовувати їх в повному складі в ході третього, вирішального етапу». Після того, як німецькі частини заняли висоти на захід від с. Дальник, генерал вирішив, у майбутньому, під час другого етапу наступу тільки частково використовувати німецькі сили [піхотний полк та окремих батальйон стояли під Одесою у другому та третьому ешелонах].

У випадку наступу у районі Дальника румунські полки повинні були прикривати фланги німецького піхотного полку. Генерал Хауффе

¹² NARA.T.501.R.210-1041-1042.

¹³ NARA.T.501.R.210-1037-1037.

¹⁴ NARA-T.501. R210-1040-1040.

¹⁵ NARA.T.501. R.350-060-064.

¹⁶ NARA. T.501. R.270-1077-1078.

¹⁷ NARA.T.501. R.270-1077-1078.

вказував, що: «...на ділянці головного удару (21-а дивізія) був задіяний 123-й піхотний полк [Вермахту] у складі 2-го батальйону 123-го полку, 2-го батальйону 121-го полку, двох взводів легких піхотних гармат, одного танкового взводу з двома наданими йому саперними ротами, який взаємодіяв із 787-м артилерійським полком у складі трьох важких дивізіонів. 123-му полку було підпорядковано чотири румунські дивізіони легких гармат». Крім того, на фронті під керівництвом 601-го саперного полку знаходилася особлива ударна група вермахту, завданням якої була протидія можливому фланговому удару з боку Дальника. Ця ударна група складається з 70-го саперного батальйону, двох румунських штурмових батальйонів та одного румунського артилерійського дивізіону. Однак до застосування бойового залучення цієї групи справа дійшла.

Генерал пропонував згодом задіяти сили Вермахту у більшій кількості, використовуючи: дивізіон артилерійської інструментальної розвідки, сили повітряної розвідки з метою встановлення позицій артилерії противника та ведення вогню по них¹⁸.

У вересні 1941 р. були складені «інструкції» командувача німецькими військами на підступах до Одеси. В цих «інструкціях» йшлося, що окремі німецькі частини знаходяться на фронті під Одесою і перебувають у підпорядковані головнокомандувача 4-ї румунської армії, попередивши, що ці німецькі частини не повинні використовуватися для виконання суто піхотних завдань. У вказівках були окреслені завдання обмеженого німецького «штурмового» контингенту: «ліквідувати вогнища опору та опорні пункти ворога, які неможливо подолати при звичайному штурмі, та діяти ударними групами при проникненні в міську зону». Пропонувалося використовувати частини вермахту вже на «третьій фазі атаки», коли військо почне захоплювати околиці та центр Одеси, розгортати «німецькі війська – по можливості у закритому режимі – у рамках наступу та в порядку консультацій з відповідним командиром корпусу». Румунські командири зобов'язувалися допомагати німецьким штурмовим частинам у виконанні їхніх завдань шляхом негайного виділення всіх видів озброєнь, а також шляхом на-

дання непрямої підтримки (прикриття флангів) тощо.

Командувач німецькими військами також оприлюднив «Пам'ятку для інструктажу німецьких солдатів під Одесою», в якій вказувалося: «Україна між Дністром та Бугом («Трансністрія») є суверенною територією та зоною економічних інтересів Румунії. Будь-яке зменшення суверенних та економічних прав Румунії веде до конфліктів, що підривають взаємодію. Місця дислокації визначає виключно румунська влада. У всіх населених пунктах, де розташовуються німецькі та румунські частини, поряд з румунською сформувати німецьку місцеву комендатуру для вирішення всіх питань німецьких підрозділів. Вирішення всіх суверенних та економічних питань належить до сфери відповідальності румунської місцевої комендатури...»¹⁹. Ця «Пам'ятка» була створена після численних скарг румунського командування на зневажливе ставлення німецьких військових та військової адміністрації до румунських союзників.

Після вересневих невдач румунської армії та «григор'ївського конфузу» (успішного контрнаступу та десанту РСЧА під с. Григор'ївка), німецькі військові посадовці стали вважати, що без допомоги вермахту румунській армії Одесу не захопити. Вже наприкінці вересня 1941 р. німецький генералітет вважав за можливе перекидання під Одесу двох дивізій вермахту (99-ту легку стрілецьку та 71-шу стрілецьку, які мали перекинути з фронту під Києвом до Сербії та Франції, а саме – дивізіон розвідки, три важкі артилерійські дивізіони (дивізіон 24-см гаубиць, важкий артилерійський дивізіон (дві батареї мортир та одна батарея важких польових 21 см гаубиць), окремий дивізіон реактивних мінометів «Небельферфер» (15 мінометів).

Тоді ж генералу Хауффе стало відомо, що диктатор І. Антонеску наказав тимчасово призупинити наступ на Одесу через відсутність боєприпасів та значні втрати серед піхоти.²⁰ Новий «генеральний» наступ планувалося розпочати після 15 жовтня 1941 р. Вже 1 жовтня генерал Хауффе провів зустріч із главою румунської держави, пообіцявши румунському диктатору залучити до наступу на Одесу угруповань Вермахта. Згідно з усним наказом гене-

¹⁸ NARA-T501-R350-060-064

¹⁹ NARA.T.501.R.350-030-031.

²⁰ NARA.T.501. R.270-1094-1097; T.501. R.270-1104-1218

рала Хауффе для захоплення Одеси пропонувалося залучити дві німецькі дивізії та корпусну групу. В перші 5 діб наступу 3-4 румунські дивізії та обмежені німецькі сили – три дивізії важкого артилерійського полку, дивізіон артилерійський розвідки, саперний батальйон, з метою захоплення берегової лінії та артилерійського контролю над Одеським портом, наступом з боку Куяльницького лиману. В подальшому (день X) планувалася атака німецьким корпусом з правого флангу (основний напрям) та румунським корпусом з лівого флангу (силами 6-7 дивізій) по обидва боки від с. Татарка. Цей наступ планувалося підтримати атакою ще трьома румунськими дивізіями на північний схід від с. Дальник на північну частину Одеси. Генерал вважав за потрібне активну участь ВПС Німеччини для блокування підходів до Одеси з моря та порушення постачання, знищення осередків оборони противника за допомогою штурмовиків «Stuka». Така підтримка німецькими підрозділами румунської армії «має гарантувати швидкий, приголомшливий успіх... до настання несприятливої погоди». Німецька допомога передбачала залучення частин з загону генерала фон Курб'є, оперативних та розвідувальних штабів усіх родів військ, розгортання автотранспортних колон для перевезення боєприпасів та обладнання від ст. Тигіна до фронту. У разі відсутності дивізіону реактивних мінометів «Nebelwerfer», підвоз на північно-східну ділянку фронту під Одесу німецької батареї штурмових гармат, розгортання IV-го важкого гаубичного дивізіону 218-го артполку, двох дивізіонів 1-го навчального артилерійського полку, двох батарей далекобійних 150-мм та 170-мм гармат. Артилерія Вермахту під Одесою повинна була посилитися чотирма дивізіонами важких польових гармат, двома дивізіонами берегової артилерії з п'ятьма французькими гарматами»²¹.

Гітлер вирішив відправити до Одеси німецьку важку артилерію та лише частини однієї стрілецької дивізії «і тільки після того, як її буде вивільнено після виконання встановлених завдань». Згодом був виданий наказ про перегрупування німецьких військ, задіяних на північно-західній щодо Одеси ділянці фронту, на північно-східну ділянку фронту, у секторі відпові-

дальності румунської 5-го армійського корпусу, де вони мали продовжувати наступальні дії «після прибуття підкріплень німецької артилерії»²².

11 жовтня генерал Хауффе доповідав Верховному командуванню Вермахту: «Виходячи з розвитку ситуації під Одесою в останні два дні, можна припустити, що противник здасть Одесу тільки після завзятої та жорсткої оборони... Одеса, як «передпілля» Криму, продовжуватиме утримуватись по можливості довше і з неослабною завзятістю. Причина цього: сковування сил ворога, можливість контролювати західну частину Чорного моря. Максимально тривале утримання Одеси, навіть з урахуванням неминучої здачі, буде також проводитися з міркувань престижу»²³.

12 жовтня 1941 р. командувач 4-ї румунської армії генерал І. Якобіч направив «Оперативну інструкцію № 5» для командуючих армійськими корпусами, у якій зазначав, що румунська армія почне новий наст на Одесу після прибуття німецьких підкріплень – 132-ї німецької піхотної дивізії. В той самий день диктатор І. Антонеску довів підлеглим «Інструкцію» щодо штурму Одеси, в якій він вказував, що «очікується, що противник останніми днями, ймовірно, прийняв рішення залишити Одесу; однак він боротиметься за Одесу». І. Антонеску наказав готуватися до штурму Одеси, вважаючи, що вона розпочнеться після зосередження більшості німецьких сил: «132-й дивізії, дивізії фон Курб'є, частини німецьких військово-повітряних сил». Німецькі війська під Одесою (піхотні та інженерні війська 42-го армійського корпусу, три дивізіони важкої артилерії, розвідувальний артилерійський дивізіон, дивізіон реактивних мінометів) мали імітувати розгортання німецьких військ у с. Дальник, але, в той же час, блисквично атакувати висоти на південний схід від Фоміної балки, фронт у напрямку с. Татарка та з обох сторін Куяльницького лиману та незначними силами десантуватися через Сухий Лиман. Після устіху атак скористатися проривом: «якнайшвидше ввести в бій доступні німецькі повітряно-десантні підрозділи... атака залежить як від перекидання основної маси німецьких сил, так і від прибуття інших німецьких сил»²⁴.

²¹ NARA. T.501. R.270-1128-1130.

²² Филіпенко А. «Румыны не смогли взять Одессу одни»... С. 142.

²³ NARA. T. 312. R. 362; T. 314. R. 1384; T. 405. R. 049.

²⁴ NARA. T.501. R. 270-1172-1176

Було вирішено, що наступ розпочнеться з метою вийти на перешийок між Куяльницьким лиманом та Чорним морем. Головний удар на напрямку Буялик – Одеса на флангах планувалося підтримати двома ударами із завданням знищити радянські частини в районі Кулендорово, Гільдендорф, Корсунці... Другий удар планувався із завданням оточити і знищити радянські частини на схід від лінії висота 65,0 – Крижанівка. Німецькі сили залишалися в якості корпусних резервів (2 батальйона 35-го стрілецького полку та 15-й штурмовий батальйон). На «одеський фронт», у розпорядженні армійського корпусу, планувалося перекинути сили важкої німецької артилерії (4-й дивізіон 818-го артилерійського полку, 767-й дивізіон важких гармат, 906-й дивізіон важких гармат, 556-й дивізіон артилерійської інструментальної розвідки)²⁵.

Наказ прийшов і в 5-й армійський корпус румунської армії. Він передбачав, що корпусні резерви (2 батальйони 35-го стр. полку та 15-й штурмовий батальйон) будуть рухатись за наступаючими частинами у напрямку Благодатне – Одеса. Решта сил важкої німецької артилерії (4-му дивізіону 818-го артилерійського полку, 767-му дивізіону важких гармат, 906-му дивізіону важких гармат, 556-му дивізіону артилерійської інструментальної розвідки) повинна була знищити артилерію та резерви РСЧА²⁶. Професор Д. Урсу вважав, що на заключному етапі облоги Одеси німецькі війська залучили тільки 2 штурмових батальйони²⁷. Але, встигли вони взяти участь у боях за Одесу? Так, А. Филипенко вказує, що «новим німецьким підрозділам так і не довелося взяти участь у боях під Одесою»²⁸.

Однак, перевести під Одесу 132-у стр. дивізію, що знаходилася у складі 34-го корпусу 6-ї армії вермахту, фактично ніхто не збирався. Це виявилось лише обіцянкою румунським союзникам. Ще 15-16 вересня ця дивізія взяла участь у форсуванні Дніпра, розвиваючи успіх під час «битви за Київ», а 16 жовтня цей підрозділ вже отримав наказ висуватися в напрямку Перекопу у складі 54-го корпусу 11-ї армії. Терміном «генерального» наступу на Одесу за участю німецьких військ спочатку було обрано 16 жовтня, але незабаром дата була перенесена на 23 жовтня.

Проте 15 жовтня 1941 р. евакуацію радянських військ з Одеси було успішно завершено (хоча, спочатку ця евакуація планувалася на 20 жовтня). Раптовий відхід радянських військ з Одеси став несподіванкою для румунського та німецького командування. Вже 16 жовтня було зроблено перепризначення німецьких військ, з напрямку на Одесу – до напрямку на Севастополь у складі 11-ї армії вермахту.

Незважаючи на те, що румунська армія сконцентрувала на штурмі Одеси близько 300 тис. свого війська (перевищувала сили радянської оборони Одеси приблизно в 4 рази), вона не показала а ні вмотивованості, а ні наступальних бойових якостей. Доля «одеської операції» залежала від німецьких військ, і не тільки від підтримки авіацією, але й від можливостей німецької артилерії та штурмових частин вермахту. На першому етапі «битви за Одесу» (серпень 1941 р.) частинам вермахту, а точніше батальйонам 72-ї стрілецької дивізії вдалося замкнути кільце оточення Одеси, відрізавши Одесу від радянського фронту, та відтіснити радянську 30-ту стрілецьку дивізію від одеського плацдарму, що покращило спроможності румунського наступу на місто. На другому етапі (вересень 1941 р.) німецькі війська використовувалися тільки на окремих ділянках в край обмежених кількостях (артилерія, 2 неповних штурмових батальйони та окрема штурмова рота, що знаходилися у двох стрілецьких полках). На третьому етапі оборони Одеси (1-15 жовтня 1941 р.) німецькі стрілецькі частини тільки накопичувалися на фронті. Вважалося, що на фронті незабаром з'являються німецькі дивізії, а ті батальйони, що вже були на фронті, не використовувалися, очікуючи «генерального» наступу (батареї важкої артилерії, штурмові батальйони).

Німецьке керівництво, вважаючи район між Дністром і Південним Бугом «зоною відповідальності» румунської армії, не поспішало надавати значну військову підтримку своїм «румунським союзникам». Більш того, стратегія блицкригу передбачала, що під час наступу певний час в повному оточенні можуть залишатися значні ворожі сили. Для німецького командування групи армій «Південь» у вересні – на початку жовтня

²⁵ NARA. T.501. R. 270-1172-1176.

²⁶ NARA.T.501.R. 350-0148-0152.

²⁷ Урсу Д. Оборона Одеси ... С.219.

²⁸ Филипенко А. «Румыны не смогли взять Одессу одни»...С. 142.

1941 р. пріоритетним був напрямок на Крим та Донбас, завершення Київської операції. На одеському плацдармі німецьке керівництво намаглося тестувати спроможність румунської армії, підштовхуючи її до постійних «генеральних наступів». Розчарування німецького командування у спроможності румунської армії стало відчуватися вже в середині вересня 1941 р., що стало однією з причин невиправданих обіцянок вермахту та «залишення» румунського війська під Одесою без суттєвої підтримки.

Таким чином, евакуація радянських частин з Одеси саме 15 жовтня 1941 р. стала наслідком не тільки успішного наступу Вермахту на Кримський півострів, але й виходячи з отриманих розвідувальних даних про новий «генеральний» наступ під Одесою, зокрема про накопичення там двох дивізій вермахту. 30 вересня 1941 р. радянська Ставка видала директиву про початок підготовки до евакуації 16-20 жовтня, але через тиждень евакуацію було перенесено на 15 жовтня 1941 р.

Додаток

**Лист командувача німецьких військ під Одесою
до командування Вермахта про плани штурму Одеси**

19 вересня 1941 р.

Командуючий німецькими військами,
Штаб-квартира під Одесою, 19.09.1941
Опервідділ № 4/41

Таємно, тільки для командування

У 3 екземплярах

Примірник 3.

Командування групи армій «Південь»
Командуванню 11-го армійського корпусу

Прибувши до Тигіни 8 вересня та провівши перемовини з начальником генерального штабу сухопутних військ Румунії та німецькою військовою місією, я виявив такий стан речей:

За підсумками тижня кровопролитних боїв 4-ї румунської армії вдалося вийти лише до позначеної синім кольором лінії (див. карту, що додається). Тому питання про штурм міста Одеси ще не порушувалося. Румунське командування планувало підібратися ближче до міста у два етапи, зайняти вихідну позицію, зокрема для коригування артилерійського вогню, з метою проведення третього етапу – зайняття міста.

Під час першого етапу планувалося зайняти висоти на захід від Дальника, включаючи висоту 55,4 (в 4 км на північний захід від Гросслібенталя). У рамках другого етапу планувався прорив на ділянці 11-го армійського корпусу румунської армії через південну частину Дальника прямо на північ від Татарки до висот 61,3 – Свалка (за 4 км на північний схід від [центру] села Татарки) [нині Прилиманське, в районі 6 км Овідіопольської дороги]. Одночасно 3-й армійський корпус румунських військ мав наступати на Одесу на північ від Дальника. Напрями ударів позначені на карті.

Основні зусилля вирішено було задіяти на ділянці румунського 11-го армійського корпусу, щоб зайняти важливі позиції для коригування артилерійського вогню на південний захід від Одеси, а також тому, що дані вказували на знаходження основних сил росіян на північному заході, по обидва боки від залізниці.

Сили ворога оцінювалися приблизно в три дивізії, включаючи полки НКВС і поповнення, що постійно перекидаються з Криму та Новоросійська. Ворог боровся і продовжує боротися неймовірно завзято, надзвичайно активно діючи та перевершуючи румунські сили у повітрі, а також маючи підтримку корабельної артилерії. Свідчення полонених підтвердили, що Чорним морем було перекинуто резерви як особового складу, так і озброєнь, зокрема: 9 вересня близько 6000 осіб і 12 вересня, ймовірно, близько 1500 осіб. В Одесі були частини легкої артилерії. Також слід виходити з того, що морем було підвезено додаткову артилерію. За нашими оцінками, в даний час, крім берегових батарей, там можуть бути 25-30 батарей, основна частина яких задіяна на заході.

Росіяни мають перевагу на внутрішніх рубежах та вміло користуються ними, оперативно перекидаючи свої сили на вирішальні ділянки вантажівками.

Одеса має дуже потужні сили протиповітряної оборони.

Румунські дивізії (всього близько 68 000 осіб) виснажені, зазнали великих втрат і тому суттєво обмежені у боєздатності. Крім того, через недостатню підготовленість і некомплект офіцерського та унтер-офіцерського корпусу вони, за німецькими стандартами, мало придатні для ведення наступальних дій. Разом з тим, як німецька військова місія, так і румунське командування стверджували, що навіть при задіяні незначних сил німецької армії румуни будуть рватися вперед, оскільки фактор бойового духу має велике значення в їхніх лавах.

Провідну роль грає генерал Якобіч, колишній міністр оборони, 9 вересня призначений командувати 4-ю румунською армією, який охоче реагує на всі пропозиції з німецької сторони. Решта командного складу допускає численні прорахунки. Так, за словами румунських офіцерів, важка артилерія потерпає від значного дефіциту снарядів, які необхідні для ведення тривалих бойових дій, не кажучи вже про те, що затримки з постачанням виникли через розлив Дністра і тимчасову нестачу мостів.

Виникає враження, що, вимагаючи участі німецьких сил, румунське командування спиралося на хибну оцінку обставин, що склалися. Вважаю, що мала місце недооцінка противника, особливо можливостей його артилерії, а також переоцінка боєздатності румунських сил. Насамперед, потреба інженерних сил у такій кількості не відповідає актуальним завданням, адже бої треба вести на відкритій місцевості.

Я переконаний, що від задіяння обмежених сил німецької армії під час першого і другого етапів слід утриматися, щоб не витратити їх у підготовчих боях і використовувати в повному складі в ході третього, вирішального етапу. Аналогічні міркування висловив у одному зі своїх виступів і маршал Антонеску.

Докладне вивчення стану речей показало, що значні труднощі виникли при реалізації першого етапу. Наступ почався 12 вересня та через три дні боїв деякі вирішальні висоти так і не були зайняті. Частина з них вдалося взяти, лише задіявши всі сили і зазнавши великих втрат. З'ясувалося, що подальше просування без німецької підтримки неможливе, і, мабуть, військо чекають важкі кровопролитні бої.

Тому, провівши бесіди з маршалом Антонеску і командувачем 4-ї румунської армії, я вирішив задіяти німецькі сили вже під час другого етапу, сподіваючись стимулювати румунські частини до подальшого наступу. Аналогічної думки дотримуються як офіцери німецького штабу зв'язку з союзними силами, так і командири румунських частин. Передумовою цього стало, як заняття висот на захід від Дальника та вжиті заходи, що виключають можливі удари з флангів, коли надійні румунські полки були задіяні на обох флангах німецького піхотного полку. Рис. 2.

У складі 11-го румунського армійського корпусу, переважно на ділянці головного удару (21-а дивізія), був задіяний 123-й піхотний полк у складі 2-го батальйону 123-го полку, 2-го батальйону 121-го полку, двох взводів легких піхотних гармат, одного танкового взводу з двома наданими йому саперними ротами, який взаємодіяв із 787-м артилерійським полком у складі трьох важких дивізіонів. 123-му полку було підпорядковано чотири румунські дивізіони легких гармат. Крім того, під керівництвом 601-го саперного полку знаходилася особлива ударна група, завданням якої була протидія можливому фланговому удару з боку Дальника. Ця ударна група складається з 70-го саперного батальйону (без однієї роти), двох румунських штурмових батальйонів та одного румунського артилерійського дивізіону. До бойового залучення цієї групи справа поки що не дійшла.

Розпочатий 17 вересня наступ (2-й етап) з повним зосередженням сил на напрямку головного удару та підтримкою всіма наявними силами артилерії не призвів до очікуваного успіху з наступних причин:

1. Спочатку наступ добре розвивався, йшло наполегливе просування 123-го піхотного полку, разом із задіяним на його правому фланзі румунським піхотним полком, але через 1500 метрів наступ зупинився під впливом сильного флангового вогню з північного напрямку, оскільки

3. На напрямі головного удару російським військам вдалося сконцентрувати значні сили, ймовірно через те, що наміри румунського командування були видані ворогу, або тому, що ворог сам мав намір наступати на цій ділянці.

Німецькі батальйони, ослаблені в попередніх боях, які мали у своєму складі лише одну роту чисельністю близько 120 осіб, і одну роту в кількості 63 осіб, зазнали значних втрат (на сьогодні всього 328 осіб, включаючи зниклих безвісти, з них убитими – один офіцер та 67 осіб рядового складу). У зв'язку з цим у ніч із 18 на 19 вересня їх відвели до другого ешелону. Головнокомандувач 4-ї румунської армії наказав протягом 19 вересня зайняти висоти на захід від Дальника, щоб 20 вересня продовжити наступ і вирішити завдання, поставлені для другого етапу. 19 вересня виконати поставлене завдання не вдалося. 20 вересня, незважаючи на використання великих сил артилерії, вдалося лише трохи просунутися вперед, так і не підібравшись до вирішення завдання прориву лінії оборони Татарка – Дальник.

Вважаю, що наявні сили та ступінь боєздатності румунських частин не дозволять швидко вирішити поставлені завдання.

Якщо швидко зайняття Одеси, як і раніше, вважається важливим, і розвиток подій у наступні два дні не призведе до переоцінки становища, то необхідно задіяти німецькі сили у значному обсязі, а саме:

1. Придушення корабельної та берегової артилерії росіян, а також великої кількості їхньої важкої артилерії за рахунок застосування штурмової авіації. Використовувати штурмовики у тісній взаємодії з командуванням німецьких частин, щоб забезпечити безпосередню підтримку наступу.

2. Використання одного дивізіону артилерійської інструментальної розвідки, і навіть сил німецької повітряної розвідки для встановлення позицій артилерії противника і ведення по ним вогню, оскільки спостереження з суходолу ведеться дуже погано.

3. Перекидання двох-трьох піхотних полків та одного артилерійського полку.

4. Забезпечення наявних незначних сил німецької артилерії необхідною кількістю боеприпасів. Наказом командувача 11-го армійського корпусу витрачання боеприпасів береговою артилерією суттєво обмежено. Батареї 100-мм гармат дозволено випустити лише 100 снарядів, що не дозволяє використати дальність її стрільби в повному обсязі.

Зі змістом цієї доповіді інші командні інстанції не ознайомлені.

Підпис (Командувача німецьких військ Штаб-квартира під Одесою – авт.)

Список розсилки: Група армій «Південь» – один екземпляр;

11-й армійський корпус – один екземпляр;

Проект доповіді – один екземпляр,

по одному додатку до кожного з екземплярів.

NARA.T.501.R.350-060-064

Автори вдячні за фахову роботу досліднику маловідомих сторінок історії, перекладачу німецьких документів С. Вершиніну.

References

1. Hrytsiuk V. (2010) *Stratehichni ta frontovi operatsii Velykoi Vitchyznianoї viiny na terytorii Ukrainy*. Kyiv: NAN Ukrainy. In-t istorii Ukrainy. [in Ukrainian].

2. Hrytsiuk V., Lysenko O. (2022) Odeska oboronna operatsiia 1941. *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy*, T. 24. [in Ukrainian].

3. Lysenko O. (2011) Pivdenoukrainskyi sektor zbroinoho protystoiannia v roky Druhoї svitovoї viiny: viiskovo-politychni, ekonomichni ta sotsiokulturni aspekty. *Materialy III mizhnarod. nauk.-prakt. konferentsii «Pivdenna Ukraina: etnohrafichni, movnyi, kulturnyi, relihiyni vymiry»*. Odesa, VMV, 35-13. [in Ukrainian].

4. Ursu D. (2011) Oborona Odesi (1941 g.): vzglyad s drugoj storony. *Ocherki istorii oborony Odessy*. Odessa: Optimum, 211-224. [in Russian].

5. Savchenko V., Filipenko A. (2011) *Oborona Odessy*. Moskow: Centrpoligraf. [in Russianian].
6. Filipenko A. (2011) *Oborona Odessy v prikazah i dokumentah rumynskogo komandovaniya. Pivdennij zakhid. Odesika*. Odesa.12, 62-78. [in Ukrainian].
7. Filipenko A. (2011) «Rumyny ne smogli vzyat' Odessu odni». *Nemeckie vojska pod Odessoj. Ocherki istorii oborony Odessy*. Odessa: Optimum, 129-144. [in Russianian].
8. Filipenko A. (2014) *Oborona Odessy: duel' razvedok. Pivdennyi zakhid. Odesyka*. Odesa. 17, 151-179. [in Russianian].
9. Shchetnykov V. (2007). 1941-y rik: Pivden Ukrainy. *Pivdennyi zakhid. Odesyka*. Odesa. 12, 92-100. [in Ukrainian].
10. Unovidov A.S. (2011) *Oborona Odessy. 1941. Pervaya bitva za Cyhornoie more*. Moscow: Veche. [in Russianian].
11. Nitu V., Pusca D. (n.d.) *The Battle of Odessa.1941* Retrieved from www.worldwar2.ro/operatii/?language=en&article=7 [in English].
12. Rotaru J., Burcin O., Zodian V., Moise L. (1999) *Maresalul Antonescu la Odessa*. Bucuresti: Editura Paideia [in Romanian].
13. Rotaru J., Burcin O., Zodian, V. (1994) *Maresalul Ion Antonescu: am făcut «Razboi sfant» împotriva bolsevismului. Campania anului 1941*. Bucuresti: Oradea [in Romanian].
14. Scafe C., Perbanescu H., Scafe I. (2005) *Trupele blindate din Armata Romana. 1919-1947*. Bucuresti: Oscar print. [in Romanian].

DOI:

УДК 94 (477) «1941–1945» – 0.58.244

Олександр Перехрест (м. Черкаси)

доктор історичних наук, професор кафедри

всесвітньої історії та міжнародних відносин

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

E-mail: cherkassy_2013@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8606-4213>

Ураження сільського населення України інфекційними хворобами та боротьба з цим явищем у 1943–1945 роках

Постановка проблеми. Одним з найголовніших і невідкладним завданням, яке з усією гостротою постало на визволених від окупантів територіях, була боротьба з інфекційними хворобами, які набули значного поширення, особливо серед сільського населення. Актуальність означеної проблеми спонукала автора визначити метою публікації аналіз стану епідеміологічної ситуації в республіці і комплексу заходів щодо локалізації й подолання цього небезпечного лиха впродовж 1943–1945 рр.

У статті на основі залучення архівних джерел та матеріалів оприлюдненої літератури розкриті причини, які спричинили означене лихо, показані його кількісні та якісні чинники. Наголошено на трагічних наслідках ураження інфекційними хворобами сільських дітей. Проаналізовано здійснювані центральними і місцевими органами влади та закладами охорони здоров'я заходи, спрямовані на запобігання розповсюдження інфекційних хвороб та організацію лікування вражених ними сільських мешканців за місцем проживання та шляхом госпіталізації в спеціально створених стаціонарних відділеннях лікарень, покращення забезпечення санітарно-епідеміологічних закладів дезінфекційними засобами та лікувальних закладів медикаментами. Показано значимість роботи у справі боротьби з інфекційними захворюваннями організацій Червоного Хреста, зокрема створених ними спеціалізованих санітарно-епідеміологічних загонів, які працювали в осередках поширення інфекцій, та численних постів громадських санітарних інструкторів і колгоспних медичних пунктів. Констатовано, що в результаті скоординованих масштабних заходів щодо профілактики та дотримання безпечних санітарно-гігієнічних норм та налагодження лікування інфекційних хворих у медичних закладах, в республіці до кінця 1944 р. вдалося локалізувати захворюваність на інфекційні хвороби в сільській місцевості й не допустити їх переростання в масові епідемії. Застосування комплексних заходів для боротьби з інфекційними хворобами впродовж наступного року призвело до подальшого зменшення захворюваності на них, однак повністю ліквідувати їх у більшості областей республіки не вдалося і до кінця 1945 р.

Ключові слова: інфекційні хвороби, паразитарні тифи, дитячі інфекційні хвороби, локалізація інфекційних хвороб.

Olexander Perehrest (Cherkasy)

Doctor of history,

Professor of the Department of World

History and International Relations,

Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy

E-mail: cherkassy_2013@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8606-4213>

Infectious diseases affected the rural population of Ukraine and the fight with this phenomenon in 1943–1945

Formulation of the problem. One of the most important and urgent tasks, which emerged with all urgency in the territories liberated from the occupiers, was the fight against infectious diseases, which

had become widespread, especially among the rural population. The urgency of the problem prompted the author to define the purpose of the publication as an analysis of the state of the epidemiological situation in the republic and a set of measures to localize and overcome this dangerous disaster during 1943–1945.

In the article, based on the involvement of archival sources and materials from published literature, the reasons that caused the specified disaster are revealed, its quantitative and qualitative factors are shown. The tragic consequences of rural children being affected by infectious diseases are emphasized. The measures implemented by central and local authorities and health care institutions aimed at preventing the spread of infectious diseases and organizing the treatment of rural residents affected by them at their place of residence and by hospitalization in specially created inpatient departments of hospitals, improving the supply of sanitary and epidemiological facilities with disinfectants and medical institutions with medicines. The importance of the work of the Red Cross organizations in the fight against infectious diseases is shown, in particular, the specialized sanitary-epidemiological units created by them, which worked in the centers of the spread of infections, and numerous posts of public sanitary instructors and collective farm medical centers. It was established that as a result of coordinated large-scale measures for the prevention and observance of safe sanitary and hygienic norms and the establishment of treatment of infectious patients in medical institutions, it was possible to localize the incidence of infectious diseases in rural areas in the republic until the end of 1944 and prevent them from developing into mass epidemics. The application of comprehensive measures to combat infectious diseases during the following year led to a further decrease in the incidence of them, but it was not possible to completely eliminate them in most regions of the republic until the end of 1945.

Key words: *infectious diseases, parasitic typhus, children's infectious diseases, localization of infectious diseases.*

З початком визволення території України від загарбників постала жахлива картина масштабного розповсюдження інфекційних хвороб, особливо в сільській місцевості. Серед чинників, які призвели до цього, була недоступність для переважної більшості сільського населення медичної допомоги внаслідок руйнування і ліквідації в період окупації медичних закладів, суттєвого погіршення житло-побутових умов, поганого харчування, фізичного виснаження від безнормованої щоденної праці, часто в непогоду, при низькій температурі без належного одягу і взуття. Водночас окупанти нерідко перед відступом спеціально поширювали серед населення інфекційні хвороби. Метою таких злочинних акцій було подальше зараження особового складу наступаючих частин Червоної армії. Біля переднього краю своєї оборони гітлерівці створювали спеціальні концтабори, в яких разом із військовополоненими та виснаженими заточеними цивільними розміщували в антисанітарних умовах тисячі хворих на висипний тиф та інші інфекційні хвороби, спеціально вивезених із різних окупованих територій. Лише

на кордоні України з Білорусією знаходилося три таких табори, в яких перебувало понад 33 тис. жінок, дітей, стариків¹. Зважаючи на небезпеку поширення епідемій, Голова Раднаркому УРСР М. Хрущов у січні 1944 р. телеграмою попереджав командувачів Українськими фронтами, що «при швидкому відступі німецькі окупанти залишили на нашій території концентраційні табори цивільного населення та табори військовополонених. Зазвичай, усі ці табори заражені різними інфекціями, особливим тифом. Негайний розпуск після звільнення та розселення серед цивільного населення бранців цих таборів створює велику загрозу широкого розповсюдження інформаційних хвороб, особливо висипного тифу»².

У роботі відновлювальних медичних закладів упродовж 1943–1945 рр. боротьба з інфекційними хворобами була найголовнішим і складним завданням. Та, незважаючи на вживані заходи, кількість захворювань ними швидко зростала в усіх визволених регіонах республіки, спричиняючи в окремих із них виникнення епідемій. Згідно офіційних даних Наркомздорів'я

¹ Історія застерігає. Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни. Київ : Політвидав України, 1986. С. 156.

² Центральний державний архів вищих органів України (далі – ЦДАВО України), ф. 342, оп. 1, спр. 420, арк. 54.

УРСР станом на квітень 1943 р. в республіці було зареєстровано 158 тис. випадків захворювань на висипний, черевний і поворотний тиф, дифтерію та дизентерію³. Надзвичайно великою була захворюваність на інфекційні хвороби й у 1944 р., особливо на паразитарні тифи, кількість хворих на які значно збільшилася і діагностувалася майже в усіх областях. Загалом у 1944 р. на території республіки лише офіційно було зареєстровано 115 661 випадок захворювань на висипний тиф⁴ та 19378 на черевний тиф і дизентерію⁵ (більша їх частина – у сільській місцевості). Серед офіційно зареєстрованих у республіці поворотним тифом 20% були мешканцями сільських населених пунктів⁶. За даними Державної санітарної інспекції УРСР кількість тих, хто захворів у 1944 р., порівняно з 1939 р., висипним тифом збільшилася у 28 разів, поворотним тифом – у 2,3 рази, черевним тифом – у 2 рази, дифтерією – у 4,3 рази⁷.

У сільській місцевості на визволених територіях поширеною була захворюваність на туберкульоз (під час окупації ця недуга надзвичайно поширилася у зв'язку з ліквідацією всієї мережі протитуберкульозних профілактичних і лікувальних закладів, незадовільних умов життя, репресій проти туберкульозних хворих, віднесення до категорії «неповноцінних» людей), малярію, венеричні хвороби, коросту, для боротьби з якими не було достатньої кількості медикаментів та фахівців.

Та найбільшим лихом в післяокупаційний період у сільській місцевості було масове розповсюдження дитячих інфекцій. Так, у порівнянні з довоєнним часом смертність від дитячих інфекцій у щойно звільнених районах зросла на 51%, а від малярії – у 5,9 рази⁸. З лютого по грудень 1944 р. в республіці було зареєстровано 285 тис. випадків захворювань на кір⁹. Захворюваність на дифтерію у звільнених областях збільшилася у порівнянні з 1939 р. на 15%, а в

листопаді зростання сягнуло 18%. Упродовж 1944 р. у Чернігівській, Сумській, Полтавській, Вінницькій і Кіровоградській, областях кількість дітей у віці до 14 років захворівших на скарлатину, порівняно з довоєнними роками, збільшилася на 94%¹⁰.

Офіційну статистику щодо поширення інфекційних захворювань у сільській місцевості доповнюють, сповнені драматизму та відчаю, витяги з вилучених цензурою листів сільських мешканців до рідних на фронт та в регіони СРСР, у яких містилися повідомлення про масові інфекційні захворювання в їхніх селах, особливо серед дітей, відсутність належної медичної допомоги та ліків, велику смертність серед хворих. (Так, лише у Чернігівській області за період з 5 по 20 березня 1944 р. цензурою було вилучено 328 листів з такою інформацією, а у Київській, Полтавській, Житомирській, Рівненській, Кіровоградській і Вінницькій областях із перевірених у серпні 1944 р. 720 тис. листів, було вилучено 394 листи з такою ж інформацією). У контексті зазначеного наведемо деякі витяги із вилучених цензурою листів. «2. 08. 1944 р. ... У нас діти помирають, у раз по 8 осіб хоронять щодня...» (Глобинський район, с. Білоусівка, Білоус О.); «06. 08. 1944 р. ... Багато дітей помирають від дифтерії, лікарні переповнені хворими дітьми...» (Любарський район, с. Стрижовка, Поліщук П.); «10. 08. 1944 р. ... Багато дітей померло від кору й по 2 особи щоденно помирають, а решта всі хворіють...» (Вінницький район, с. Хутора Мидякова, Івацько) «12. 08. 1944 р. ... Дуже лютують тиф, кір, дизентерія – велика смертність» (Богуславський район, с. Розкожанці, Шкараба О.); «12. 08. 1944 р. ... У нас лютують різні хвороби, дуже багато хворих, біля 60 дітей померло від скарлатини, дифтерії...» (Яготинський район, с. Лозовий Яр, Посна А.); «13. 08. 1944 р. ... У нас багато дітей помирає від тифу. Кожного дня – двоє, троє...» (Прачнівський район,

³ Там само, оп. 14, спр. 445, арк. 27.

⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань та українці (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 23, спр. 1360, арк. 7.

⁵ ЦДАВО України, ф. 342, оп. 14, спр. 558, арк. 35.

⁶ Там само, спр. 563, арк. 19.

⁷ Державний архів Черкаської області (ДАЧО), ф.р – 80, оп. 2, спр. 1, арк. 14.

⁸ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945 / ред. І.О. Герасимов. Київ : Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2000. С. 553.

⁹ Коваль М.В. Товариство Червоного Хреста і Червоного Півмісяця УРСР – фронту і тилу (1941–1945 рр.) // Український історичний журнал. 1975. № 4. С. 85.

¹⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1360, арк. 88; ЦДАВО України, ф. 342, оп. 14, спр. 557, арк. 14.

с. Кодня, Новаковська В.); «14. 08. 1944 р. ... У нас лютує хвороба – дизентерія, від якої багато односельчан померло. А зараз немає ліків, щоб лікувати людей» (Таращанський район, с. Северинівка, Луценко Є.А.); «17. 08. 1944 р. ... У нас у районі дуже сильно лютують хвороби – висипний і черевний тиф. По всіх селах багато гине людей...» (Словечанський район, с. Сирковщина, Аврамчук). «Серпень 1944 р. ... У нас багато дітей хворіє на кір, багато помирають... Якщо лікувати, то це жах скільки для цього потрібно грошей. Куди не підеш – скрізь треба платити...» (Знам'янський район, с. Дмитрівка, Вихрова Є.С.)¹¹. Про подібні факти йшлося й в інших листах селян, які впродовж 1944 р. сотнями щомісяця вилучалися цензурою в усіх областях республіки.

Наркомат внутрішніх справ УРСР за результатами цензури листів здійснював інформування керівників республіки, але робилося це зі значним запізненням. Так, спеціальне повідомлення першому секретарю ЦК КП(б)У Д.С. Коротченку з наведеними вище фактами за серпень було направлено лише 11 вересня 1944 р., тобто в ньому йшлося про події місячної давності. То ж розпорядження, які Д.С. Коротченко у своїй резолюції адресував керівникам центральних і місцевих органів влади щодо вжиття заходів по локалізації епідемій та надання допомоги хворим¹², суттєво вплинути на стан справ не могли.

Високий рівень захворюваності серед сільського населення інфекційними та шлунково-кишковими хворобами був спричинений незадовільними санітарно-побутовими умовами його проживання, антисанітарним станом у населених пунктах, вживанням недоброякісної води, сприятливими для надвеликого виплоду мух метеорологічними факторами, гострим дефіцитом ліків, дезінфікуючих засобів та мила, не своєчасним виявленням та неповною госпіталізацією інфікованих хворих, міграційними процесами, зумовленими масовою реевакуацією населення.

Надзвичайно небезпечна ситуація з інфекційними захворюваннями стала предметом під-

вищеної уваги республіканських і місцевих органів влади. З метою посилення рівня протиепідемічної роботи та ліквідації вогнищ епідемій паразитарних тифів Раднарком УРСР та ЦК КП(б)У 13 січня 1944 р. ухвалили спеціальну постанову «Про санітарно-епідемічні заходи по боротьбі з висипним та черевним тифом», якою визначили основні завдання радянських, партійних та медичних структур усіх рівнів у боротьбі з цими небезпечними хворобами. 1 квітня 1944 р. було створено республіканську Надзвичайну протиепідемічну комісію на чолі з заступником голови РНК УРСР Л. Р. Корнійцем, яка зосередила в своїх руках функції координації, керівництва, здійснення контролю та надання допомоги місцевим органам влади у справі локалізації епідемій інфекційних захворювань¹³. Питання боротьби з інфекційними захворюваннями неодноразово всебічно обговорювалися на засіданнях уряду республіки та ЦК КП(б)У, обласних, районних та міських радянських та партійних органів, за наслідками яких вироблялися та затверджувалися конкретні рішення. У багатьох випадках оперативно вжиті заходи давали позитивні результати: покращувалося забезпечення лікарень, амбулаторій, ФАПів медикаментами та обладнанням, додатково було розгорнуто в 1944 р. 28 тис., а в 1945 р. ще 25 тис. інфекційних ліжок у лікарнях¹⁴.

На складну ситуацію в республіці з інфекційними захворюваннями відреагував і Раднарком СРСР, який спільно з виконкомом Спілки Товариства Червоного Хреста СРСР направив у сільські райони республіки 15 спеціалізованих санітарно-епідемічних загонів. Кожний такий загін очолював лікар, а під його керівництвом працювали лаборант, медсестри і сандружиниці – всього загін складався з 16 осіб і мав у своєму розпорядженні автотранспорт, лабораторію, медикаменти та дезінфекційні засоби, міг розгорнути невеликий стаціонар¹⁵. В осередках інфекційних захворювань загонами надавали медичну допомогу хворим, здійснювали дезінфекційні заходи та профілактичні щеплення. Під час роботи в сільській місцевості

¹¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1360, арк. 58–61 зв.

¹² Там само, арк. 58.

¹³ ЦДАВО України, ф. р -2, оп. 7, спр. 1450, арк. 3.

¹⁴ Досягнення охорони здоров'я в Українській РСР. Київ : Держмедвидав УРСР, 1958. С. 52.

¹⁵ Барсуков М. И. Красный Крест и Красный Полумесяц СССР. Краткий исторический очерк. М. : Медгиз, 1946. С. 339.

санепідемзагонам доводилося долати чимало труднощів, зокрема побутових, та не зрідка, за несправності транспорту та в умовах сезонного бездоріжжя, пішки долати великі відстані, несучи важкі вантажі; роботу ускладнювала нестача медикаментів, обладнання. Та, незважаючи на перешкоди, забуваючи про небезпеку і втому, члени санітарно-епідемічних загонів працювали самовіддано й надали допомогу мешканцям 65 сіл, а, отже, десяткам тисяч селян у 65 районах 9 областей республіки¹⁶.

Активно діяли й організації Червоного Хреста УРСР, зусиллями яких було створено численну добровільну армію – понад 50 тис. – громадських санітарних інструкторів, значна кількість яких були сільськими мешканцями. Вони стежили за санітарним станом у населених пунктах, виявляли інфекційних хворих, допомагали медпрацівникам госпіталізувати їх, здійснювати санітарну обробку населення. Наприклад, на Ворошиловградщині обласним комітетом Червоного Хреста тільки у колгоспах і радгоспах до липня 1944 р. було організовано 1100 санітарних постів. На території області діяли 360 бригад з числа членів санітарних постів. Вони перевірили санітарний стан 82 тис. помешкань і дворів, знезаразили 5080 криниць, відремонтували 266 лазень, зробили майже 3200 санобробок. У проведенні протиепідемічної та масово-оздоровчої роботи організаціям Червоного Хреста допомагали шкільні сандружини та санпости, яких у республіці нараховувалося понад 4800 з кількістю членів 234 тис.¹⁷. Однак залучення школярів до такої роботи не завжди було виправданням, оскільки призводило до зараження дітей інфекціями.

У розгорнутій масштабній боротьбі з поширенням інфекційних хвороб важливою складовою частиною була масова агітаційно-просвітницька робота серед населення, спрямована на їх профілактику та дотримання санітарно-гігієнічних норм, яку проводили працівники медичних закладів та активісти організацій Червоного Хреста. Лише у першому півріччі 1944 р. ними було проведено 146 тис. лекцій і бесід,

котрі прослухали 1 млн 343 тис. осіб, розповсюджено 390 тис. примірників книг і брошур спеціального медичного змісту, 510 тис. листівок, 20 тис. плакатів. Такими заходами було охоплено більшість сіл в епідемічно небезпечних районах.¹⁸

Позитивну роль у справі медико-санітарного обслуговування сільських мешканців та впровадження в їхній побут санітарної культури в умовах складної епідемічної ситуації відігравали створені, з ініціативи Товариства Червоного Хреста, колгоспні медичні пункти. Господарства відряджали сільських дівчат і жінок навчатися на спеціальних курсах колгоспних медичних сестер, після закінчення яких вони поверталися працювати за здобутим фахом до своїх сіл. За період від листопада до 1945 р. в республіці вже діяло понад 4 тис. таких пунктів, а надалі кількість їх зростала. Допомога працівників пунктів особливою була потрібна в період польових робіт, а також весною, восени та взимку, коли у зв'язку з бездоріжжям сполучення багатьох сіл з райцентрами, де знаходилися поліклініки та лікарні, надзвичайно ускладнювалося¹⁹.

Оцінюючи вживані органами влади та охорони здоров'я впродовж 1944 р. заходи, можна констатувати, що вони дозволили певною мірою локалізувати в сільській місцевості захворюваність на інфекційні хвороби й не допустити їх переростання в масові епідемії республіканського масштабу.

Епідемічна ситуація в Україні, зокрема з захворюваністю паразитарними тифами, ще залишалася напруженою у першій половині 1945 р. У наказі НКОЗ СРСР від 27 вересня 1945 р. зазначалося, що незважаючи на зменшення захворюваності інфекційними та шлунково-кишковими хворобами в республіці загалом, у Вінницькій, Кам'янець-Подільській, Станіславській, Кіровоградській та Ізмаїльській областях залишалася високою захворюваність висипним тифом, оскільки на місцях не були вжиті всі необхідні заходи для її максимального зниження. Упродовж 1945 р. на території республіки зро-

¹⁶ Коваль М. В. Вказ. праця. С. 85.

¹⁷ Коваль М. В. Вказ. праця. С. 85; Його ж. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. Киев : Наук. думка, 1977. С. 65.

¹⁸ Ларін А. Ф., Маковська Н. В. Боротьба за підвищення санітарного стану визволених районів УРСР (1943–1945 рр.) // Український історичний журнал. 1982. № 12. С. 58.

¹⁹ Коваль М. В. Товариство Червоного Хреста і Червоного Півмісяця УРСР – фронту і тилу (1941–1945 рр.) С. 85; 40 лет Советского Красного Креста 1918–1958. Гл. ред. Г.А. Митеров. М. : Госмедиздат, 1959. С. 198.

стала захворюваність поворотним тифом, значною залишалася захворюваність коростою. З метою ефективнішої боротьби з паразитарними тифами НКОЗ СРСР зобов'язав республіканські та місцеві органи охорони здоров'я забезпечити повну своєчасну госпіталізацію хворих та підозрюваних у захворюванні ними, здійснювати санітарно-дезінфекційну обробку вогнищ хвороби упродовж першої доби після госпіталізації хворих, здійснювати нагляд за місцями виявлених хвороб упродовж 25 днів²⁰. Виконання вказаних вимог дало позитивні результати, однак повністю ліквідувати захворюваність інфекційними хворобами не вдалося, їх спалахи в кінці 1945 р. фіксувалися у більшості областей України.

Підсумовуючи викладене констатуємо, що в період від початку визволення території України від нацистських загарбників у сільських місцевостях набула значного поширення захво-

рюваність на інфекційні хвороби, яка в окремих регіонах переростала в епідемії, супроводжувалася високою смертністю. Завдяки вжитих республіканськими та місцевими органами влади та охорони здоров'я скоординованих масштабних заходів щодо профілактики та дотримання безпечних санітарно-гігієнічних норм, розгортання мережі інфекційних стаціонарів у лікарнях і охоплення якомога більшою госпіталізацією хворих, покращення забезпечення лікувальних закладів медикаментами вдалося до кінця 1944 р. локалізувати в сільській місцевості захворюваність на інфекційні хвороби і не допустити переростання їх у масові епідемії. Застосування комплексних заходів для боротьби з інфекційними хворобами впродовж наступного року призвело до подальшого зменшення захворюваності на них, однак повністю ліквідувати їх у більшості областей республіки не вдалося і до кінця 1945 р.

References

1. Barsukov M. (1946). *Krasnyiy Krest i Krasnyiy Polumesyats SSSR. Kratkiy istoricheskiy ocherk.* [Red Cross and Red Crescent of the USSR. A brief historical sketch]. Moscow: Medgiz. [in Russian].
2. Herasymov, I. (Ed.) (2000) *Bezsmertya. Knyha Pam'yati Ukrayiny. 1941–1945.* [Immortality. Book of Memory of Ukraine. 1941–1945]. Kyiv: Knyha Pam'yati Ukrayiny. [in Ukrainian].
3. Koval', M. (1975). *Tovaristvo Chervonogo Hresta i Chervonogo Pivmisyatsya URSS – frontu i tilu (1941–1945).* [Red Cross and Red Crescent Society of the Ukrainian SSR – Front and Rear (1941–1945)]. *Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal*, 4, 85. [in Ukrainian].
4. Koval', M. (1977). *Obschestvenno-politicheskaya deyatel'nost' trudyaschihsya Ukrainskoy SSR v period Velikoy Otechestvennoy voyni.* [Public and political activity of the workers of the Ukrainian SSR during the Great Patriotic War.] Kyiv: Nauk. Dumka, 65. [in Ukrainian].
5. Larin A., Makovska N. (1982). *Borotba za pidvischennya sanitarnogo stanu vizvolenih rayoniv URSS (1943–1945).* [The struggle to improve the sanitary condition of the liberated regions of the Ukrainian SSR (1943–1945)]. *Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal*, 12, 58. [In Ukrainian].

²⁰ ДАЧО, ф. р-856, оп. 1, спр. 13, арк. 14–14 зв., 18.

**Історія України
у світлі регіональних
досліджень**

DOI

УДК: [94:641/642](477.82)»13/15»:394](045)

Марина Тарасюк (м. Київ)

аспірантка кафедри історії КПІ

ім. Ігоря Сікорського

E-mail: marinkaa.tarasiuk@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2107-2073>

Риба та м'ясо на столі волинського міщанства литовської доби

Історія харчування дає змогу науковцям наблизитися до умов повсякденного життя окремих соціальних верств у минулому, тому, у цій статті вперше в українській історіографії було перевірено припущення, що м'ясні продукти та риба були невід'ємною частиною повсякденної харчової культури волинського міщанства у кінці XV – в середині XVI ст., як це характерно для країн Європи в обраний відтинок часу. У зв'язку з цим, метою статті було – з'ясувати види тварин та риб, які були на столі міщан у литовську добу, і встановити особливості локальної харчової культури даного регіону. Дослідження базується на методах локальної історії, історії повсякденності та мікроісторії. Висновки. З'ясовано, що волинське міщанство споживало різні види м'яса, яке отримували шляхом купівлі на торгах, або забиттям своєї худоби з двору: курки, гуски, свині, вівці, барана, телятини, яловичини, каплуна тощо; значно рідше їли продукти мисливства через їх потенційну дорожнечу та місця вилову. Міщани споживали місцеву та імпортовану рибу щосезону: карпа, білугу, осетра, в'юна, вугра, щуку, оселедця тощо. Задля тривалого зберігання та транспортування рибу засолювали, коптили, в'ялили, вживали мерзлою або купували ще живу. Як і припускалося, споживання м'яса та риби у раціоні було регулярним, але кількість, частота і різновид м'ясного та риби на столі залежали від добробуту міщанина. На формування локальної харчової культури впливали аграрний характер міст у кінці XV–XVI ст., тісні зв'язки між містом та селом у товарообігу, кліматичні та географічні умови Волинського краю.

Ключові слова: риба, м'ясо, історія харчування, історія повсякдення, міщанство, Волинь, литовська доба, пізнє середньовіччя.

Марина Тарасюк (Київ)

PhD Student of the Department of History
at Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute

E-mail: marinkaa.tarasiuk@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2107-2073>

Fish and meat on the table of volhynian burghers in the lithuanian era

Food history allows historians to get closer to the conditions of everyday life of certain social strata in the past. Therefore, in this article, for the first time in Ukrainian historiography, the assumption that meat and fish were an integral part of the everyday food culture of Volhynian burghers in the late 15th – the middle of 16th centuries (as it was typical for European countries at that time) were checked. In this regard, the purpose of the article was to find out the types of animals and fish, that were on the table of the townspeople in the Lithuanian era, and to establish the features of Volhynian food culture. The research is based on the methods of local history, the history of everyday life and microhistory. Conclusions. It was found out that Volhynian burghers consumed various types of meat, which the burghers obtained by buying at fairs or by slaughtering their livestock from the yard: chickens, geese, pigs, sheep, ram, veal, beef, capon, etc.; burghers ate wild animals less frequently due to the potential high cost of such meat and hunting grounds. The townspeople consumed local and imported fish every season: carp, beluga, acipenser, loaches, freshwater eel, pike, herring, etc. For long-term storage and transportation, fish were salted, smoked, dried, frozen, or the townspeople bought alive fish. As assumed, the consumption of meat

and fish in the Volhynian diet was regular. The amount, frequency and variety of meat and fish on the table depended on the well-being of the burgher. The agrarian nature of the cities in the late 15th – the middle of 16th centuries, close circulation of goods between towns and villages, climatic and geographical conditions of Volhynia influenced the formation of local food culture.

Key word: Fish, Meat, Food History, the History of Everyday Life, Burghers, Volhynia, the Lithuanian era, the late Middle Ages.

Вивчення речей, що служили людям, серед чого – їхня їжа, є невід'ємною складовою побуту людей та одним із способів дізнатися про їх повсякденне життя¹. При цьому харчова культура є прикладом стійкого компоненту матеріального виміру щодення, тобто такого, який досить повільно піддається змінам². Харчування було регулятором розвитку і зростання населення, його працездатності, коли ж відсутність їжі навпаки сповільнювало демографічний приріст, гальмувало економіку та спричиняло соціально-політичні зміни³. Крім того, продуктивний набір залежав від географічних і кліматичних умов регіону, а, отже, віддзеркалював взаємовплив природи на людину і навпаки. З огляду на зазначені причини, історія харчування є важливою частиною історичних візій.

А втім, харчування доби пізнього середньовіччя та ранньомодерного часу залишається все ще малодослідженим в українській історичній науці⁴. Ця заувага стосується як загальноукраїнської, так і локальної історії (наприклад, історії Волинського краю). По-перше, це пов'язано із типами джерел, з яких дослідник може почерпнути інформацію, їхнім ступенем збереження та власне репрезентативністю. По-друге, цей напрям все ще новий для української науки та лише набуває популярності серед фахових істориків. Не зважаючи на велику кількість праць з політичної історії Волині, дослідження з історії харчування соціуму за литовської доби майже відсутні. Заповнення цієї прогалини є актуальним, оскільки нині з'явилася можливість поглянути на джерела під кутом історії повсякденності; сформувався сприятливі умови для деідеологізованого

Трапеза просто неба.
Космографія Себастьяна Мюнстера. 1552 рік.

вивчення історії на демократичних засадах, завдяки чому усі аспекти минулого народу є однаково важливими; накопичився пласт дотичної історіографії; є доступ до іноземних видань та напрацьованого методологічного інструментарію. Вагома частка досліджень належить волинському осередку археологів, які шляхом проведення регулярних археологічних експедицій щоразу встановлюють нові деталі з історії матеріальної культури краю⁵.

Інтерес істориків до таких продуктів харчування як м'ясо та риба, був здебільшого пов'язаний із вивченням економічної історії: податкової політики, торговельних зносин, розвитку ремесел і торгівлі, господарських промислів. Не зважаючи на це, праці іншого спрямування містять корисну інформацію для

¹ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. Т. 1: Структура повсякденності: можливе і неможливе / Пер. з фран. Г. Філіпчук. Київ: «Основи», 1993. С. 13.

² Демчук С. Від бобра до фазана. Їжа західноєвропейського середньовіччя. Київ: ФОП Брайченко О.Ю., 2021. С. 270.

³ Цит. за: Паламарчук Н. Документальні матеріали про харчування волинського соціуму в ранньомодерну добу. Українознавство, 2018. Вип. 3(68). С. 181.

⁴ Тарасюк М. Місце хмільних напоїв у повсякденному житті волинського міщанства й селянства наприкінці XV – у середині XVI ст. Місто: історія, культура, суспільство, 2022. № 2 (14). С. 190.

⁵ Тарасюк М. Волинське повсякдення литовської доби в сучасній українській історіографії. Літопис Волині, 2021. № 24. С. 43.

дослідника їжі: про наявність продуктів на ринку, їхню вартість, імпорту та експорту харчів та спецій тощо. Зокрема, А. Верзилов, досліджуючи торговельні стосунки, зумів встановити деякі види місцевих риб та способи їхнього продажу на волинських ринках⁶. М. Грушевський, описуючи сільські ремесла та промисли, описав окремі риси регіональної кухні⁷. Досить змістовними є статті Н. Паламарчук, присвячені аналізу писемних джерел для дослідження їжі та харчової термінології волинян кінця XVI – початку XVII ст.⁸ Опубліковані матеріали волинських археологів використані у цьому дослідженні здебільшого як джерело про господарчу діяльність волинських міщан (навички у рибальстві, утримання худоби у садибах). Так, залучено окремі відомості з робіт С. Терського⁹, М. Кучинка, О. Златогорського¹⁰, В. Чекуркова¹¹, В. Баюка¹². Проте споживання риби та м'яса волинським міщанством у литовську добу все ще не було предметом самостійного дослідження.

З метою співставлення та порівняння різних практик споживання м'яса та риби у даній статті залучено дослідження інших істориків: С. Демчук про західноєвропейську середньовічну їжу¹³, роботи польських дослідниць М. Дем-

бінської про середньовічну польську кухню¹⁴ та Є. Вулкевич про кухню плебанів¹⁵, працю американського історика К. Албала щодо середньовічної та ранньомодерної європейської кухні¹⁶, напрацювання литовської дослідниці Н. Дамбраускайте стосовно великокнязівської кухні¹⁷.

Загалом рослинні продукти складали основу харчування людей у XV–XVIII століттях, проте для країн Європи вагому роль також відігравало м'ясо¹⁸. Припускаємо, ця риса могла бути характерна і для волинського соціуму протягом литовської доби. Доречно також включити до розгляду рибу, яка часто виступала альтернативою м'ясу. Тому, **метою** цієї статті є спроба вивчити види тварин та риб, які споживало волинське міщанство в кінці XV – у середині XVI ст. і встановити локальні особливості харчової культури.

Джерелами для вивчення волинського харчування кінця XV – середини XVI століття є переважно неопубліковані актові записи в гродських і земських книгах Луцька, Володимира, Кременця, які зберігаються у фондах ЦДІАК України. Найраніша книга Луцького гродського суду за 1561 р., опублікована В. Мойсієнко, В. Поліщуком¹⁹. Деякі справи з книг за тематикою видано у збірках про ранньомодерне

⁶ Верзилов А. Очерки торговли Южной Руси (1480-1569). Чернигов: «Земской сборник Черниговской губернии», 1898. 81 с.

⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. Київ: Наукова думка, 1995. Т. 6. 680 с.

⁸ Паламарчук Н. Джерела з історії харчування волинського населення ранньомодерної доби. Українознавство, 2017. Вип. 3(64). С. 82–93; *Її ж.* Документальні матеріали про харчування волинського соціуму в ранньомодерну добу. Українознавство, 2018. Вип. 3(68). С. 181–199; *Її ж.* Продукти харчування та їх термінологія у вживанні ранньомодерним населенням Волині. Старий Луцьк: науково-інформаційний збірник, 2018. № 14. С. 174–184.

⁹ Терський С. Лучеськ X–XV ст. Львів: «Львівська політехніка», 2006. 252 с.

¹⁰ Кучинко М., Златогорський О. Поселенський комплекс Луцька та його околиць XIV–XVII століть. Старий Луцьк: Науково-інформаційний збірник, 2010. Вип. VI. С. 223–232.

¹¹ Чекурков В. Археологічні дослідження об'єктів доби князів Острозьких у Рівному на площі Театральній за матеріалами досліджень 2008 р. Старий Луцьк. Науково-інформаційний випуск, 2015. Вип. XI. С. 319–332.

¹² Баюк В. Комплекс індивідуальних знахідок з митного пункту в околицях Крупі. *Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник*, 2012. Вип. VIII. С. 497–503.

¹³ Демчук С. Від бобра до фазана. Їжа західноєвропейського середньовіччя...

¹⁴ Dembinska M. Food and Drink in Medieval Poland. Rediscovering a Cuisine of the Past / Ed. W. WoysWeaver. Pennsylvania, 1999. 256 p.

¹⁵ Wólkiewicz E. Kuchnia plebana. Zwyczajna i nadzwyczajna konsumpcja na parafii św. Jakuba w Nysie(1505–1508). *Przegląd Historyczny*, 2011. № 102/4. S. 609–635.

¹⁶ Albala K. Cooking in Europe, 1250–1650. Connecticut, London: Greenwood Press Westport. 2006. 153 p.

¹⁷ Dambrauskaitė N. The Cuisine of Sigismund II Augustus: Food and Its Supply in the Grand Duchy of Lithuania According to the Data in the Court Account Books of 1543–1546. *Rocznik Lituanistyczny*, 2021. Т. 7. S. 93–115.

¹⁸ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. Т. 1. С. 79

¹⁹ Мойсієнко В., Поліщук В. (Упор.) Луцька замкова книга 1560–1561 pp. Луцьк, 2013. 773 с.

повсякдення²⁰ та історію торгівлі²¹. Зі скарг волинян вдається з'ясувати перелік стравних речей, джерела отримання продуктів, встановити харчову термінологію. Усі ці особливості зазвичай вписані як деталі справи, тож репрезентативність кожного окремого випадку різниться. Дещо менше інформації віднайдено в актах Литовської метрики, що були підготовлені до видання Київською археографічною комісією у кінці XIX ст.²² та Інститутом історії Литви у наш час²³. На підставі документів великокнязівської канцелярії можливо частково встановити умови продажу-купівлі товарів, регулювання господарчої діяльності, від яких залежали можливості споживача. Утім, не зважаючи на певні обмеження джерельної бази, вона є репрезентативною для дослідження даної теми.

М'ясо. Зрозуміло, що обрахувати частоту і кількість спожитого м'яса пересічним волинським міщанином за наявними документами досить складно. Водночас трактувати м'ясні продукти як виключну ознаку заможності не варто. Звісно, злакові були основним джерелом поповнення енергії, проте туші тварин отримували

шляхом купівлі у різників, або забиттям, наприклад, дрібної і рогатої худоби з власного двору. Порівняно з нобілітетом міщанство вживало значно меншу кількість м'ясного, тому що не могло дозволити собі певні види м'яса, не потребувало на регулярній основі розкішних страв для свого раціону, а орієнтувалося на рентабельність і ціну продукту²⁴. Наприклад, у селян Залісся Ковельської волості у домах зберігалось, окрім сирів та масла, різне м'ясо²⁵, що може свідчити не про частоту, але про регулярність вжитку м'ясного як невід'ємної частини харчового раціону.

Козеріг
Космографія
Себастьяна
Мюнстера.
1552 рік.
Бібліотека
Lazerini-Plato

²⁰ Безпалько В., Висотін М., Ворончук І., Кучерук М., Чубик Ю. (Упор.) Українське повсякдення ранньомодерної доби: збірник документів. Вип. 1: Волинь XVI ст. Київ: «Фенікс», 2014. 776 с.

²¹ Кравченко В., Яковенко Н. (Упор.) Торговля на Україні, XIV – середина XVII ст.: Волинь і Наддніпрянщина. Київ: Наукова думка, 1990. 408 с.

²² Леонтович Ф. (Собр.) Акты Литовской метрики Варшава, 1896. Т. 1. Вып. 1: 1413–1498 гг. 177 с.; Акты о городах (1432–1798). Архив Юго-западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов. Киев, 1869. Т. 1. Ч. 5. 736 с.; Акты о заселении Юго- Западной России. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов. Киев, 1886. Т. I. Ч. 7. 746 с.; Акты о заселении Юго-Западной России. Архив Юго- западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов. Киев, 1890. Т. II. Ч. 7. 863 с.; Акты о землевладении в Юго-Западной России в XV–XVIII вв. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов. Киев, 1907. Т. VI. Ч. 8. 624 с.; Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. Т. III. Санкт-Петербург, 1848. 368 с.; Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. Т. II. (1506–1544). Санкт-Петербург, 1848. 440 с.; Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. Т. I. (1340–1506). Санкт-Петербург, 1846. 432 с.; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. Т. I (1361–1598). Санкт-Петербург, 1863. 319 с.

²³ Baliulis A. (Ed.) Lietuvos Metrika. Vilnius: LII leidykla, 2007. Кн. 6: (1494–1506). 515 p.; Pietkiewicz K. (Ed.) Lietuvos Metrika. Vilnius: Žara, 2003. Кн. 9 (1511–1518). 616 p.; Blanutsa A., Vashchuk D., Antanavičius D. (Ed.) Lietuvos Metrika. (1547). Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2010. Кн. 22. 174 p.; Baliulis A., Dubonis A., Antanavičius D. (Ed.) Lietuvos Metrika. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2012. Кн. 5: (1427–1506). 402 p. Окрім: Кравченко В. (Підг.) Литовська метрика. Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року. Київ, 2005. 597 с.; Кауштанов С. (Ред.) Сборник документов канцелярии великого князя литовского Александра Ягеллончика, 1494–1506 гг. Шестая книга записей Литовской метрики. Акты, относящиеся к истории Западной России. Москва, Санкт-Петербург: Нестор-История, 2012. Т. 1 (6). 664 с.

²⁴ Albala K. Cooking in Europe, 1250–1650. Connecticut, London: Greenwood Press Westport. 2006. P. 2.

²⁵ Мойсієнко В., Поліщук В. (Упор.) Луцька замкова книга 1560–1561 pp. Луцьк, 2013. С. 361.

Споживання м'яса регулювалося також релігійними переконаннями. Під час християнського посту воно заборонялося, тож на заміну приходили інші продукти (як-от, риба). Продаж м'яса на території ВКЛ та, зокрема, Волині був дозволений від дня Святого Варфоломея до дня Великого запусу (м'ясопусту), тобто у всі інші дні передбачалося дотримання посту²⁶. Хоча, не зважаючи на гріх, спокуса скуштувати м'ясо існувала. Наприклад, подібні казуси зафіксовано у середньовічній Польщі, де у випадку хвороби дозволяли вживати м'ясне²⁷.

Популярність утримання домашньої худоби у міських садибах підтверджується порушенням панами та зем'янами стародавніх міських привілеїв, за якими ті мали право випасати свою худобу – поросят, гусят, корів та інших – у пущах і дібровах, випустах, косити для тварин траву²⁸. Хліви для утримання бидла знайдені і під час розкопок житлових вулиць волинських міст. Наприклад, на території садиби луцького міщанина, ймовірно, XV ст., був хлів: в одній його частині археологи виявили соломку та полову, а в другій – спресований шар перегною, де утримували худобу²⁹.

Ятки різників, як і пекарів, здебільшого знаходилися на центральній площі біля ратуші³⁰. У м. Кременець в середині XVI ст. налічувалося 16 різників³¹, а у м. Володимир та Любомиль – по 4 особи³². Володимирські міщани у червні 1569 р. відзначали, що на ринку кожен міщанин «для поживення и потреби своєї дешевле купити может» м'яса різної худоби, а коли ж мало різників приходили до міста на торги, тоді міщани відчували брак м'яса і мусили купували його дорожче: «...недостаток мяса на лєскахъ мусим дорожше куповать...»³³.

Коза.
Космографія
Себастьяна
Мюнстера.
1552 рік.
Бібліотека
Lazzerini-Plato

На торги привозили різноманітну худобу із сіл³⁴, про що, наприклад, свідчить згадка за 1541 р., де через проїзд села Блудово сплачували мито як за купівлю, так і продаж дрібної домашньої худоби: кіз, свиней, овець³⁵. Ймовірно, вівці цінувалися не лише через м'ясо, але й через вовну. Вартість овечого м'яса поки що не встановлено, проте у 1569 р. жива особина оцінювалася в 15 литовських грошей, а ягня – в 5 грошей³⁶. На продаж часто йшло м'ясо кози, барана, теля, яловичи³⁷. Під час археологічних розкопок, у ямах біля луцького міського житла XV ст. було знайдено кістки рогатої худоби, свиней, курок³⁸.

Аналізуючи згадки про курятину, дійшли висновку, що ця птиця була у господарстві більшості населення³⁹, через що фіксування її продажу-купівлі у документах могли вважати зайвим. Саме курятину входила до числа податків і зборів з населення: давали зазвичай на послів та до замку на релігійні свята, у помістях платили нею службу, що може свідчити про вживаність цього м'ясного. Наприклад, з кожного гнідавського і колчинського дворища до замку йшло по курці на свято Св. Дмитра та Св. Симона⁴⁰; а угринівські служебники давали

²⁶ Архив ЮЗР. Киев, 1890. Т. II. Ч. 7. С. 74; Акты ЮЗР. Т. III. Санкт-Петербург, 1848. С. 75.

²⁷ *Dembinska M.* Food and Drink in Medieval Poland... р. 71.

²⁸ *Кравченко В. (Підг.)* Литовська метрика. Книга 561... С. 158, 172, 189.

²⁹ *Кучинко М., Златогорський О.* Поселенський комплекс Луцька... С. 228.

³⁰ Архив ЮЗР. Киев, 1869. Т. I. Ч. 5. С. 14.

³¹ Архив ЮЗР. Киев, 1890. Т. II. Ч. 7. С. 73.

³² Архив ЮЗР. Т. I. Ч. 5. С. 45, 59.

³³ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України), ф. 28. оп. 1. Спр. 4. арк. 160 зв.

³⁴ Архив ЮЗР. Киев, 1886. Т. I. Ч. 7. С. 175.

³⁵ Архив ЮЗР. Киев, 1869. Т. I. Ч. 5. С. 66.

³⁶ ЦДІАК України, ф. 21. оп. 1. спр. 14. арк. 110.

³⁷ Архив ЮЗР. Киев, 1890. Т. II. Ч. 7. С. 73.

³⁸ *Кучинко М., Златогорський О.* Поселенський комплекс Луцька... С. 228.

³⁹ Архив ЮЗР. Киев, 1886. Т. I. Ч. 7. С. 19; *Мойсієнко В., Поліщук В. (Упор.)* Луцька замкова книга ... С. 155.

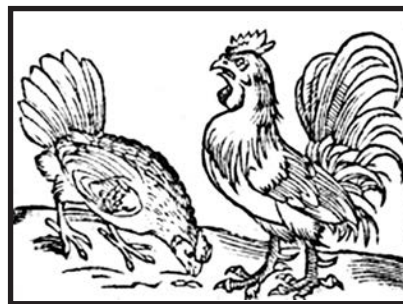
⁴⁰ Архив ЮЗР. Киев, 1886. Т. I. Ч. 7. С. 178–179

плату, окрім вівса та сіна, по 2 курки⁴¹. На старосту на рік з сіл Луцького ключа давали курок коп 40 і 8 кур⁴². За писемними та археологічними матеріалами, на кухні волинян була й гуска⁴³. Значно менше згадок у цей період стоється каплунів – кастрованих півнів⁴⁴. Дванадцять особин утримували у 1552 р. у дворіщі Луцького ключа на Гнідаві⁴⁵, проте чи впливав стан птаха на його ціну невідомо; чи був він притаманний здебільшого елітній кухні – також під питанням. В актових книгах кінця XVI ст. зафіксовано згадку про те, що у дворі волинського селянина вкрали одного каплуна⁴⁶. Оригінальною і поодинокую є згадка про павича у дворі зем'янина⁴⁷, які, ймовірно, неактивно розводилися на Волині. Тож, пав міг бути виразним маркером стола еліти, це могло вважатися елементом престижу; їх могли розводити для окраси двору, а не для того, щоб їсти.

Роль баранини у харчовому вжитку, здається, була значно вагомішою, ніж ми могли б уявити, аналізуючи джерельні згадки. У 1569 р. у м. Володимир бурмистри і райці нагадували про королівські привілеї цехових різників на

Пав
Космографія
Себастьяна
Мюнстера.
1552 рік.
Бібліотека
Lazzerini-Plato

Півень і курка.
Космографія
Себастьяна
Мюнстера.
1552 рік.
Бібліотека
Lazzerini-Plato

продаж м'яса на торгових прилавках і виступали проти продажу «м'яса бараного и яловичого» нецеховими ремісниками⁴⁸. Тоді ж із передмістя Михайлівці 15 чоловіків привезли на володимирські торги м'ясо баранів та кіз, де кількість баранячих туш становила 68 штук⁴⁹. Можливі два припущення у зв'язку із цим: 1) михайлівці спеціалізувалися на вирощуванні баранів на продаж; 2) баранина була досить популярною для вживання у той час. Цікаво, що тенденція щодо розведення овець у міщанських господарствах Волині зберігалась і надалі – протягом усього XVII ст.⁵⁰ На доданок, продаж 8 туш козятини підтверджує вжиток і цієі худоби. Козячу шкіру регулярно скуповували шевці⁵¹.

Яловичина належала до відбірних різновидів м'яса. Зі слів кременецьких міщан, декотрі жителі купували собі на селі вола або яловицю⁵², а, отже, утримували їх у своєму дворі. У 1569 р. вартість живої яловиці складала 40 грошей, а теля – 20 грошей⁵³. Шматки яловичини продавали на торгах і сезонних ярмарках⁵⁴, проте у значно меншій кількості, ніж ту ж баранину. Оскільки утримання яловиці, биків, волів завдало більше клопоту господарям, аніж овець, курей чи гусей, м'ясо перших було дорожчим. На жаль, неможливо обрахувати частоту спожи-

⁴¹ Мойсієнко В., Поліщук В. (Упор.) Луцька замкова книга ... С. 413.

⁴² Кравченко В. (Підг.) Литовська метрика. Книга 561... С. 178.

⁴³ Архив ЮЗР. Киев, 1886. Т. I. Ч. 7. С. 179; Мойсієнко В., Поліщук В. (Упор.) Луцька замкова книга ... С. 155; Терський С. Лучеськ X–XV ст... С. 132.

⁴⁴ Гринчишин Д. (Ред.). Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. Вип. 14 (К – Кон'юрація). С. 44.

⁴⁵ Архив ЮЗР. Киев, 1886. Т. I. Ч. 7. С. 19.

⁴⁶ Цит. за: Паламарчук Н. Джерела з історії харчування волинського населення... С. 84.

⁴⁷ Мойсієнко В., Поліщук В. (Упор.) Луцька замкова книга ... С. 424.

⁴⁸ ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 4, арк. 155 зв.

⁴⁹ Там само, ф. 28, оп. 1, спр. 4, арк. 159.

⁵⁰ Білоус Н. За крок до Вічності. Мешканці міст Волині у світлі тестаментів кінця XVI–XVII століть. Київ, 2021. С. 184–185.

⁵¹ Леонтович Ф. (Соб.). Акты Литовской метрики. Варшава, 1896. С. 88–89.

⁵² Кравченко В. (Підг.) Литовська метрика. Книга 561... С. 207.

⁵³ ЦДІАК України, ф. 21, оп. 1, спр. 14, арк. 110.

⁵⁴ Там само, ф. 28, оп. 1, спр. 4, арк. 159.

Сир, 1529.
Ілюстрація
Kaseус.
Wellcome
Library,
London

вання, проте можна припустити, що наявність на столі міщанина яловичини залежала від двох факторів: 1) фінансових можливостей господаря; 2) звісно, впливу посту. У зв'язку з цим, яловичина, наприклад, могла відігравати роль святкового продукту, який купували нечасто. Наприклад, у м. Києві м'ясники давали на уряд раз у рік по яловиці на свято Святого Петра⁵⁵.

М'ясо середньої та великої худоби, на кшталт барана, вівці, яловичини, кози, корови, свині, ймовірно, міщанство купувало шматками. Деяко пізніше, у 1595 р., шматок свині коштував від 4 до 8 грошей⁵⁶. Проте, приміром, з сальних частин можна приготувати наваристий бульйон, а з м'якоти – ніжні запечені чи тушковані страви. У волинському суспільстві уявлення про якість шматків м'яса худоби мали б існувати, що могло виражатися через вартість товару, побори тощо. На користь цього твердження свідчить стародавній звичай, за яким приїжджі торговці сплачували на замок – вїтита та бурмистрів – саме лопатку від кожного бидла⁵⁷. Як відомо, такий відруб майже не має жирових прожилок і складається здебільшого з м'якоти, що означало б відбірну якість. При цьому існували певні вимоги до товару. Зокрема, заборонялося вживати м'ясо дохлої або скаженої тварини, через що

торговець мусив завжди брати із собою шкіру для перевірки⁵⁸. Існувало розуміння, що м'ясо хворої тварини шкідливе.

Сало худоби було частиною харчового раціону з одного боку, а з іншого використовувалося для практичних цілей. Так, є згадка про тваринячий лой⁵⁹, тобто сало, на якому готували їжу і могли використовувати як компонент для каганців. Сало шматками було у коморі володимирського міщанина у 1570 р.⁶⁰, через що припускаємо, що цей продукт у засоленому вигляді був повноцінною закускою. У 1565 р. торчинська міщанка придбала на ярмарку сала на 13 литовських грошей⁶¹, проте невідомо у якій кількості.

Загалом кількість домашньої худоби у спожитку переважала в порівнянні зі споживанням дичини. Наприклад, за аналізом археологічних знахідок у Луцьку, палеозолог К. Татаринів встановив, що у відсотковому відношенні умовне меню складалося з 40% м'яса рогатої худоби, 25% – зі свійських свиней, 20% – овець та кіз і лише 5% – із диких свиней⁶².

Кабани. Космографія
Себастьяна Мюстера.
1552 рік. Бібліотека
Lazzerini-Plato

Полювання на диких тварин і птахів невід'ємно пов'язане із середньовічною кухнею, але як елемент шляхетської культури. Лови звірини і пташини згадані майже у кожній жалуваній грамоті литовських князів для шляхти, в актах купівлі-продажу землі, описі володінь у заповітах⁶³. Про полювання на птахів згадано, наприклад, у документі 1507 р. з-під руки княгині Анастасії Гольшанської про отчину Головинь з «ловы звыринными и пташыными...»⁶⁴.

⁵⁵ Baliulis A., Dubonis A., Antanavičius D. Lietuvos Metrika. Lithuanian Metrica. Metryka Litewska. Vilnius, 2012. Кн. 5: (1427–1506). РР. 52–53.

⁵⁶ Цит. за: Паламарчук Н. Джерела з історії харчування волинського населення... С. 84.

⁵⁷ ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 4, арк. 158 зв.

⁵⁸ Акты ЮЗР. Т. III. СПб., 1848. С. 75; Кравченко В., Яковенко Н. (Упор.) Торговля на Україні... С. 131.

⁵⁹ Акты, относящиеся к истории Западной России ... Т. III. СПб., 1848. С. 75.

⁶⁰ Безпалько В., Висотін М., Ворончук І., Кучерук М., Чубик Ю. (Упор.) Українське повсякдення ранньомодерної доби ... С. 154.

⁶¹ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 7, арк. 218 зв.

⁶² Цит. за: Терський С. Лучеськ Х–ХV ст... С. 132.

⁶³ Pietkiewicz K. Lietuvos Metrika. Lithuanian Metrica. Metryka Litewska. Vilnius, 2003. Кн. 9 (151–1518). РР. 72, 106, 175; Акты, относящиеся к истории Западной России... Т. I. (1340–1506)... С. 118.

⁶⁴ Акты, относящиеся к истории Западной России... Т. II. (1506–1544)... С. 12.

Під час археологічних досліджень біля Луцького замку було виявлено кістки таких тварин як: куріпка, тетерук, олень⁶⁵. У літописі Рачинського вказано, що на з'їзді в Луцьку у 1429 р., окрім домашньої рогатої худоби, подавали й дичину – лосів, що, гадаємо, підкреслює статус цієї тварини у кухні еліти⁶⁶. Про оленів, що ходять у стадах по 30 і 50 особин, і лови на бобрів заявляли жителі с. Чернчгородки⁶⁷, проте вилов із тих земель хоч мав йти до замку князівського, на практиці підпорядковувався і використовувався місцевими зем'янами та шляхтою⁶⁸.

На доданок, мисливство – ремесло, яким займалася професійно окрема група осіб, а, отже, це потребувало певних навичок, врахування ризиків для життя. Це, зі свого боку, мало впливати і на вартість такого м'яса. За ревізією Володимирського та Луцького замків, мисливці мали будинки у цих містах за сприяння старост⁶⁹, що нашоєхує нас на думку про те, що заможні представники суспільства були зацікавлені у стабільному отриманні продуктів мисливства. Наприклад, пані Федора Требуховська наймала мисливця, щоб той полював на зайців у її лісі⁷⁰. Отже, саме еліта здебільшого могла з'їсти оленя чи дикого кабана. Та недоречно вважати, що з'їсти дичину більше ніхто не міг.

Тоді що ж таки могло опинитися на столі містянина? Припускаємо, переважно дрібна дичина. Наприклад, м'ясо зайця. В 1561 р. у тивуна Микити та його підданих Яцька і Єська було побито і вкрадено «заєци, сети заєчиш в них поотнимал [пан Роман Гулевич]»⁷¹. Потен-

Качка.
Космографія Себастьяна Мюнстера.
1552 рік. Бібліотека Lazzerini-Plato

ційно, цих зайців могли продати. Полювали і на дикого кабана, з якого платили податок у 1499 р. у Володимирському повіті⁷². Міщани також могли полювати на пташок. Такі продукти могли відігравати роль святкового продукту у міщанській кухні, а, отже, споживалися нечасто.

Риба була не лише найкращою альтернативою під час посту, вона тісно вкорінена у повсякденний вжиток загалом. Вагому роль у харчуванні їй забезпечили відповідні географічні умови, які вмільо експлуатувалися місцевими, та розвинені торгові шляхи через Волинь⁷³. Перше припущення підтверджується: I) типовою формою жалуваних надань та актів продажу на землю, де перелічуються ставки⁷⁴ та ставища⁷⁵, озера⁷⁶ та ріки⁷⁷, у яких мала б бути живність; II) давньою практикою сипання та гатіння штучних ставків⁷⁸, гребель⁷⁹, сажалок⁸⁰, у яких розводили рибу, про

⁶⁵ Терський С. Лучеськ Х–XV ст... С. 131.

⁶⁶ Літопис Рачинського. Похвала о великом князи Витовте. Ізборник. URL: <http://litopys.org.ua/psrl3235/lytov24.htm> (дата звернення: 13.03.2021).

⁶⁷ Кравченко В. (Підг.) Литовська метрика. Книга 561... С. 177.

⁶⁸ Зокрема: Pietkiewicz K. Lietuvos Metrika. Vilnius, 2003. Кн. 9 (1511–1518). PP. 71–72.

⁶⁹ Кравченко В. (Підг.) Литовська метрика. Книга 561... С. 170.

⁷⁰ ЦДІАК України, ф. 25. оп. 1. спр. 7. арк. 2зв.

⁷¹ Мойсієнко В., Поліщук В. (Упор.) Луцька замкова книга ... С. 202.

⁷² Baliulis A. Lietuvos Metrika. Lithuanian Metrika. Vilnius, 2007. Кн. 6: (1494–1506). PP. 113.

⁷³ Кравченко В., Яковенко Н. (Упор.) Торгівля на Україні... С. 5–6.

⁷⁴ ЦДІАК України, ф. 21, оп. 1, спр. 10, арк. 7зв.; Архив ЮЗР. Киев, 1886. Т. I. Ч. 7. С. 5; Т. VI. Ч. 8. С. 345–346.

⁷⁵ Акты ЮЗР. Т. 1 (1361–1598)... С. 14, 18, 47.

⁷⁶ ЦДІАК України, ф. 25. оп. 1. спр. 10. арк. 77зв.–78; Там само, ф. 26. оп. 1. спр. 1. арк. 163, 164.

⁷⁷ Архив ЮЗР. Киев, 1907. Т. VI. Ч. 8. С. 8, 12, 58.

⁷⁸ Акты ЮЗР. Т. I. (1340–1506). С. 175.

⁷⁹ Кравченко В. (Підг.) Литовська метрика. Книга 561: Ревізії українських замків... С. 158.

⁸⁰ Каштанов С. (Ред.) Сборник документов канцелярии великого князя литовского... С. 230.

що згадували, зокрема, подорожні іноземці⁸¹, і часом, за потреби або без, практикою спускання та засипання тих самих ставищ, через що вся риба з водою вилучалася⁸². Друга гіпотеза ґрунтується на відомостях про торгівлю – щодо внутрішнього ринку⁸³, імпорту, так і експорту риби. Недаремно подорожній Алессандро Гваньїні писав, що Волинь «озерами рибними наповнена»⁸⁴. Ймовірно, з цих же причин історик М. Грушевський дійшов висновку, що волинське суспільство було вправним у солінні риб⁸⁵.

Риба була всесезонним продуктом, що у додаток до вище вказаних обставин робило її доступною для будь-якої калити⁸⁶. Так, зокрема, у 1557 р. за Волочною земельною реформою було затверджено, що рибину дозволяли ловити підданим у князівських річках і озерах будь-яким способом – у бродні, вудкою, кригою, малими сітками, оборою й іншими способами, лише «*ъзовь*⁸⁷ забивати не могут»⁸⁸. Тим самим документом визначено всього три місяці, у які лов риби був заборонений – у квітні, травні та червні. Під час археологічних розкопок у містах Дубно, Остріг, Рівне були також знайдені пешні для зимової риболовлі⁸⁹ та острога⁹⁰, що розширює наші уявлення про навички і практику зимового лову риб. У вжитку були і інші засоби для риболовлі: кіш, сіті, ятір чи нерет⁹¹, гарпуни⁹². Дозвіл на лов риби сітками й іншими знаряддями⁹³ від імені литовських князів був давнім звичаєм. Таке право мали міщани Кре-

Риболовля.
Космографія Себастьяна Мюнстера. 1552 рік.

менця на річці Іква (включно із встановленням загати⁹⁴), містяни Володимира⁹⁵ та інші жителі Волині. У Луцькому повіті риболови сплачували 8 кіп литовських грошей на рік, після чого могли ловити рибу на р. Стир аж до міста Перемиль⁹⁶.

У широкому вжитку була місцева риба. Траплялося, що її, у буквальному сенсі, ловили у заповнених водою перекопах під Луцьким верхнім і окольним замками⁹⁷. Місцевий нобілітет, як, наприклад, пани Михайло і Ян Маркович Жоравницькі, використовували ставки для розведення

⁸¹ Цит. за: Чуткий А. Становлення житниці Європи (друга половина XV – перша половина XVII ст.). Київ: Темпора, 2015. Т. 2. С. 83.

⁸² ЦДІАК України, ф. 21, оп. 1, спр. 3, арк. 9; Акты, относящиеся к истории Западной России. Т. III. СПб., 1848. С. 78; Безпалько В., Висотін М., Ворончук І., Кучерук М., Чубик Ю. (Упор.) Українське повсякдення ранньомодерної доби... С. 136.

⁸³ Наприклад: Кравченко В., Яковенко Н. (Упор.) Торгівля на Україні... С. 178.

⁸⁴ Цит. за: Vorek P. Ruś w «Kronice» Macieja Strzykowskiego. Mediaevalia Ucrainica, 1998. Т. 5. С. 66.

⁸⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. Київ, 1995. Т. 6. С. 150.

⁸⁶ Торбина для грошей.

⁸⁷ Із або ізу – загата річки для вилову риби / Зведений словник застарілих та маловживаних слів. Ізборник. URL: <http://litopys.org.ua/rizne/zvslovnyk.htm> (дата звернення: 20.09.2022)

⁸⁸ Акты ЮЗР. Т. III. СПб., 1848. С. 86.

⁸⁹ Для зимової риболовлі, приміром, могли рубати полонку в озері чи річці / ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 10, арк. 421 зв.

⁹⁰ Чекурков В. Археологічні дослідження об'єктів доби князів Острозьких у Рівному... С. 325.

⁹¹ Архив ЮЗР. Киев, 1907. Т. VI. Ч. 8. С. 30–31.

⁹² Баяк В. Комплекс індивідуальних знахідок з митного пункту в околицях Крупи... С. 498.

⁹³ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 3, арк. 11зв.

⁹⁴ Архив ЮЗР. Киев, 1890. Т. II. Ч. 7. С. 71.

⁹⁵ Архив ЮЗР. Киев, 1869. Т. 1. Ч. 5. С. 145.

⁹⁶ Архив ЮЗР. Киев, 1886. Т. I. Ч. 7. С. 173.

⁹⁷ Кравченко В. (Підг.) Литовська метрика. Книга 561... С. 144–145.

риби і надалі запродували купцям або передавали в оренду⁹⁸. У січні 1561 р. в ставку князя Богуша Федоровича Корецького налічили, окрім малих риб, 5 бочок шук, 6 бочок посполитих рибин⁹⁹. На місцевих торгах продавали карпа, білугу, осетра¹⁰⁰. При чому останню, наприклад, могли також привозити і продавати свіжу частинами, як це відбувалося, наприклад, у Києві в кінці XV ст.¹⁰¹. Привозили на торги й рибу в'юн¹⁰². У кінці XVI ст. в актовій документації м. Кременець згадуються коропи, лящі, вугрі¹⁰³. Останні, зокрема, вважає дослідниця Н. Паламарчук, могли бути місцевого походження, коли ж тепер вугрі перебувають на Волині на межі зникнення¹⁰⁴. Щука вважалася «доброю» рибою серед тих, що привозили до повітового литовського міста Ковно¹⁰⁵. Вона ж була у раціоні кнерутських селян зем'янина Остафія Борейка, як-от Лук'яна та Самойла Степановича, де другий придбав 40 шук за півкопи грошей¹⁰⁶; волинських князів та шляхти¹⁰⁷; на банкетах великого литовського князя Сигізмунда II Августа¹⁰⁸. При чому, на столі волинянина така риба була як восени¹⁰⁹, так і взимку¹¹⁰, проте не виключено, що міщанство чи заможне селянство купували її до святкувань.

Що стосовно риб'ячої ікри? Ще у 1494 р. литовський князь звільнив мешканців м. Київ від мита з продажу рибної ікри¹¹¹, що наштовхує нас на думку, що ікра у харчовому раціоні того часу розцінювалася як повноцінний делікатес. Під питанням залишається якої саме

Гігантська риба з людиною у роті.
Бібліотека Lazerini-Plato

риби ікра вважалася кращою, або дорожчою, проте за згадкою товарів в 1571 р. у жалуваній грамоті м. Мінськ відомо, що вживали, наприклад, осетрову ікру¹¹². Оскільки осетер продавався на ринках Волині, припускаємо, що цей товар міг бути на місцевому ринку.

Як зазначалося, риба також йшла на експорт. Проте експортування іноземними купцями волинської соленої риби регулювалося погано. У 1568 р. у актових книгах Луцька та Володимира було вміщено записи про те, що багато торговців все ще не сплачували мито і побори з вивезення риби за межі ВКЛ, через що приносили шкоду скарбниці¹¹³. Місцеву рибу експортували до тогочасної Польщі, зокрема, до м. Львів¹¹⁴. Ба більше, у 1550-х рр. львівський купець та райця Юрош Запалін закупив сам став у Кременецькому повіті, щоб вилувати звідти рибу і возити до Львова¹¹⁵.

⁹⁸ ЦДІАК України, ф. 21, оп. 1, спр. 14, арк. 95.

⁹⁹ Там само, ф. 21, оп. 1, спр. 8, арк. 7 зв.

¹⁰⁰ Верзилов А. Очерки торговли Южной Руси (14807–1569)... С. 57.

¹⁰¹ Каушанов С. (Ред.) Сборник документов канцелярии великого князя литовского... С. 210.

¹⁰² Кравченко В. (Підг.) Литовська метрика. Книга 561... С. 180.

¹⁰³ Цит. за: Паламарчук Н. Документальні матеріали про харчування волинського соціуму... С. 185; Безпалько В., Висотін М., Ворончук І., Кучерук М., Чубик Ю. (Упор.) Українське повсякдення ранньомодерної доби... С. 511.

¹⁰⁴ Паламарчук Н. Продукти харчування та їх термінологія... С. 180.

¹⁰⁵ Архив ЮЗР. Киев, 1869. Т. 1. Ч. 5. С. 26.

¹⁰⁶ ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 1, арк. 286 зв.

¹⁰⁷ Там само, ф. 21, оп. 1, спр. 8, арк. 7 зв.

¹⁰⁸ Dambrauskaitė N. The Cuisine of Sigismund II Augustus: Food and Its Supply... PP. 105.

¹⁰⁹ ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 1, арк. 289.

¹¹⁰ Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 1, арк. 286 зв.

¹¹¹ Baliulis A., Dubonis A., Antanavičius D. (Ed.) Lietuvos Metrika. Vilnius, 2012. Kn. 5: (1427–1506). PP. 52–53.

¹¹² Акты ЮЗР. Т. 1 (1361–1598)... С. 181.

¹¹³ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 10, арк. 397–398 зв.; ф. 28, оп. 1, спр. 2, арк. 202–202 зв.

¹¹⁴ Там само, ф. 28, оп. 1, спр. 2, арк. 202–202 зв.

¹¹⁵ Там само, ф. 21, оп. 1, спр. 3, арк. 13; Див. ще: ф. 21, оп. 1, спр. 2, арк. 15 зв., 18–19.

На волинські ярмарки рибу могли привозити ще живу. А от імпорт та експорт риби на великі відстані був справою непросту, адже тривалий час риба жити у дорозі не могла. Тож, зазвичай, такі рибини були уже готовими до вживання. Таким чином, волинські містяни могли споживати імпортовану в'ялену чи малосолену рибу¹¹⁶. Наприклад, у м. Ковель завозили солений оселедець із м. Данциг. Оселедці у бочках до Кременецького повіту через м. Володимир віз купець Данко Давидович з м. Торунь згідно зі скаргою тамтешніх митників¹¹⁷. Загалом оселедець був досить популярною рибою під час посту у XV–XVI ст. на просторах Західної¹¹⁸ та Східної Європи¹¹⁹. Проте його соління і зберігання у бочках не завжди рятувало від гниття. З цієї причини, наприклад, куплені у грудні 1543 – березні 1544 р. вісім бочок оселедця, які прибули з м. Ковно до кухні литовського князя Сигізмунда II Августа у м. Алітус, були уже непридатні для споживання¹²⁰. Відзначимо, що серед експортних риб у міському чи сільському раціоні не помічаємо форелі, згадки про яку збереглись стосовно католицьких парафій у Польщі¹²¹, або ж бенкетів литовських князів¹²², що робить її притаманною виключно елітарній кухні.

У жалуваній грамоті Київському Пустинському монастирю у 1518 р. київський воєвода надавав монастирським людям з Києва право брати мито з свіжих та в'ялених рибин¹²³, що може свідчити про два найбільш типові для того часу (не лише для Києва, але й для Волині) способи зберігання та продажу живності. Так, наприклад, на торгах у м. Луцьк можна було придбати в'ялену рибу та «*сиук прасольныхъ*»¹²⁴. В'ялена риба згадується у судових актах Крем'янецького повіту¹²⁵. А у записах з ревізії Волинських замків 1545 р. вказано про

метод засолення – зберігання у бочках шинкованої риби¹²⁶. В описі старих та нових мит у іншому місті ВКЛ – Мінську, окрім засолення, згадувався й інший спосіб збереження – мерзлі рибини взимку¹²⁷. Литовська історикиня Н. Дамбраускайте відмічає також спосіб коптіння¹²⁸. Усі варіанти передбачали подовження терміну придатності і наявність різноманіття смаків.

Засолену, свіжу, в'ялену і розмерзлу рибу могли одразу вживати. Проте марно відкидати думку, що різні види риб не ставали основним інгредієнтом різних страв. Оскільки рецепти приготування не були записані, можемо висловити припущення щодо приготування рибної юшки, смаження та тушіння риби. На доданок, постійне споживання одного й того ж продукту могло набридати (особливо під час посту, про що нам відомо зі згадок стосовно інших країн Західної Європи¹²⁹), тож варіювання рибин, додавання доступних спецій, зелені чи інша фантазія господині під час приготування вирішувало проблему. Паралелі можна провести хіба що із князівською чи шляхетською кухнею, про яку збереглося дещо більше згадок. Наприклад, відомо, що готували заливну щуку, смажили рибу на маслі¹³⁰.

Висновки. Таким чином, міщанство утримувало худобу на своїх садибах для майбутнього забиття до столу, купували на ринках у цехових ремісників, або приїжджих торговців. Волинське міщанство споживало різні види м'яса: курки, гуски, свині, вівці, барана, телятини, яловичини, рідше каплуни тощо. Засолене сало було повноцінною стравою. Значно рідше у раціоні міщан були продукти мисливства, серед яких дрібна дичина (зайці) або дикі кабани у зв'язку з їх потенційною вартістю та

¹¹⁶ Верзилов А. Очерки торговли Южной Руси (1480–1569)... С. 51.

¹¹⁷ ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 4, арк. 33.

¹¹⁸ Демчук С. Від бобра до фазана. Їжа західноєвропейського середньовіччя... С. 79.

¹¹⁹ Wólkiewicz E. Kuchnia plebana. Zwyczajna i nadzwyczajna konsumpcja... S. 617.

¹²⁰ Dambrauskaitė N. The Cuisine of Sigismund II Augustus: Food and Its Supply... PP. 103.

¹²¹ Wólkiewicz E. Kuchnia plebana. Zwyczajna i nadzwyczajna konsumpcja... S. 617.

¹²² Dambrauskaitė N. The Cuisine of Sigismund II Augustus: Food and Its Supply... PP. 104.

¹²³ Акты ЮЗР. Т. II. (1506–1544)... С. 126.

¹²⁴ ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 1, арк. 287.

¹²⁵ Там само, ф. 21, оп. 1, спр. 2, арк. 23зв.

¹²⁶ Кравченко В. (Підг.) Литовська метрика. Книга 561... С. 180.

¹²⁷ Акты ЮЗР. Т. I (1361–1598)... С. 181.

¹²⁸ Dambrauskaitė N. The Cuisine of Sigismund II Augustus: Food and Its Supply... PP. 104.

¹²⁹ Демчук С. Від бобра до фазана. Їжа західноєвропейського середньовіччя... С. 79.

¹³⁰ Dambrauskaitė N. The Cuisine of Sigismund II Augustus: Food and Its Supply... PP. 105.

місцями вилову. У цю добу вже існували певні уявлення про якість шматків м'якоті та вимоги до вбитого бидла загалом, що свідчить про розвиток кухарського ремесла.

Риба не лише виконувала роль альтернативи під час посту, але й була на столі волинян щосезону. Міщани споживали як місцеву, так і імпортовану рибу: карпа, білугу, осетра, в'юна, вугра, щуку, оселедця. На ринку, ймовірно, продавали риб'ячу ікру, наприклад, осетрову. Для тривалого зберігання та транспортування, рибу засолювали, копчили, в'ялили, вживали мерзлою або відразу після вилову. З огляду на різноманіття знарядь для риболовлі (кіш, сіті, ятір чи нерет), рибальський промисел на Волині був досить розвинутий і передбачав зручний та масовий вилов риби.

Отже, м'ясні страви справді були важливою частиною харчової культури волинян у литовську добу, як це було характерно і для європейської кухні в добу пізнього середньовіччя і пізніше. Спо-

живання м'яса та риби у раціоні було регулярним; від добробуту пересічного міщанина залежали, здебільшого, кількість, частота споживання та різновид можливого продукту. Формуванню таких обставин сприяв аграрний характер міст Волині: були наявні площі для випасу худоби (та великокнязівські привілеї для такої практики), міщани виділяли місця під утримання худоби у своїх садибах. Через рентабельний товарообіг м'ясом та рибою між містом і селом простежуються тісні зв'язки, які давали змогу міщанству придбати товари не лише у цехових ремісників, але й у приїжджих торговців. Кліматичні та географічні умови сприяли розведенню домашньої худоби та, особливо, розведенню риб у природних та штучних водоймах, де останні активно експлуатувалися місцевим нобілітетом. Різноманітні умови, які існували на Волині, поживляли розвиток рибальського промислу, через що риба у цьому краї відігравала важливу роль у повсякденному харчуванні.

References

1. Albala, K. (2006). *Cooking in Europe, 1250–1650*. Connecticut, London: Greenwood Press Westport. [in English].
2. Baiuk, V. (2012). Kompleks individualnykh znakhidok z mytnoho punktu v okolytsiakh Krupy. *Stryi Lutsk. Naukovo-informatsiyni zbirnyk*. Vyp. VIII, 497–503. [in Ukrainian].
3. Bilous N. (2021). *Za krok do Vichnosti. Meshkantsi mist Volyni u svitili testamentiv kintsia XVI – XVII stolit*. Kyiv: VD «Prostir». [in Ukrainian].
4. Borek, P. (1998). Ruś w «Kronice» Macieja Stryjowskiego. *Mediaevalia Ucrainica*. T. 5, 57–77. [in Polish].
5. Brodel, F. (1993). *Materialna tsyvilizatsiia, ekonomika i kapitalizm, XV–XVIII st. Tom 1: Struktura povsiakdennosti: mozhlyve i nemozhlyve / Per. z fran. H. Filipchuk*. Kyiv: «Osnovy». [in Ukrainian].
6. Chekurkov, V. (2015). Arkheolohichni doslidzhennia ob'iektiv doby kniaziv Ostrozkykh u Rivnomu na ploschchi Teatralnii za materialamy doslidzhen 2008 r. *Stryi Lutsk. Naukovo-informatsiyni vypusk*. Vyp. 11, 319–332. [in Ukrainian].
7. Chutkyi, A. (2015). *Stanovlennia zhyttnytsi Yevropy (druha polovyna XV – persha polovyna XVII st.)*. Kyiv: Tempora, 2. [in Ukrainian].
8. Dambrauskaitė, N. (2021). The Cuisine of Sigismund II Augustus: Food and Its Supply in the Grand Duchy of Lithuania According to the Data in the Court Account Books of 1543–1546. *Rocznik Lituanistyczny*. T. 7, 93–115. DOI 10.12775/RL.2021.7.04. [in English].
9. Dembinska, M. (1999). *Food and Drink in Medieval Poland. Rediscovering a Cuisine of the Past / Ed. W. Woys Weaver*. Pennsylvania. [in English].
10. Demchuk, S. (2021). *Vid bobra do fazana. Yizha zakhidnoievropeiskoho serednovichchia*. Kyiv: FOP Braichenko O. Iu. [in Ukrainian].
11. Hrushevskiy, M. (1995). *Istoriia Ukrainy-Rusy*. Kyiv: Naukova dumka, 6. [in Ukrainian].
12. Hrynchyshyn, D. (2008). *Slovnyk ukrainskoi movy XVI – pershoi polovyny XVII st.: v 28 t*. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy. Vyp. 14 (K – Koniuratsiya). [in Ukrainian].
13. Kuchynko, M., Zlatohorskyi, O. (2010). Poselenskyi kompleks Lutska ta yoho okolyts XIV–XVII stolit. *Stryi Lutsk: Naukovo-informatsiyni zbirnyk*. Vyp. VI, 223–232. [in Ukrainian].
14. Palamarchuk, N. (2017). Dzherela z istorii kharchuvannia volynskoho naseleння rannomodernoi doby. *Ukrainoznavstvo*. Vyp. 3(64), 82–93. [in Ukrainian].

15. Palamarchuk, N. (2018). Dokumentalni materialy pro kharchuvannia volynskoho sotsiumu v rannomodernu dobu. *Ukrainoznavstvo*. Vyp. 3(68), 181-199. DOI: 10.30840/2413-7065.3(68).2018.145594 [in Ukrainian].
16. Palamarchuk, N. (2018). Produkty kharchuvannia ta yikh terminolohiia u vzhyvanni rannomodernym naselenniam Volyni. *Staryi Lutsk: naukovo-informatsiyni zbirnyk*, № 14, 174–184. [in Ukrainian].
17. Tarasiuk, M. (2021). Volynske povsiakdennia lytovskoi doby v suchasni ukrainskii istoriohrafii. *Litopys Volyni. Litopys Volyni*. № 24, 41–46. [in Ukrainian].
18. Tarasiuk, M. (2022). Mistse khmilnykh napoiv u povsiakdennomu zhytti volynskoho mishchanstva u selianstva naprykintsi XV – u seredyni XVI st. *Misto: istoriia, kultura, suspilstvo*. № 2 (14), 189–204. [in Ukrainian].
19. Terskyi, S. (2006). *Luchesk X–XV st.*. Lviv: Vydavnytstvo Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika». [in Ukrainian].
20. Verzilov A. (1898). *Ocherki torgovli Yuzhnoj Rusi (14807–1569)*. Chernigov: «Zemskoj sbornik Chernigovskoj gubernii». [in Russian].
21. Wólkiewicz, E. (2011). Kuchnia plebana. Zwyczajna i nadzwyczajna konsumpcja na parafii św. Jakuba w Nysie (1505–1508). *Przegląd Historyczny*, № 102/4, 609–635. [in Polish].
22. Zvedenyi slovnyk zastariykh ta malovzhyvanykh sliv. *Izbornyk*. URL: <http://litopys.org.ua/rizne/zvslovnyk.htm> (Accessed 20 September, 2022). [in Ukrainian].

Список використаної літератури

1. Albala, K. (2006). *Cooking in Europe, 1250–1650*. Connecticut, London: Greenwood Press Westport. [in English].
2. Баюк В. Комплекс індивідуальних знахідок з митного пункту в околицях Крупи. *Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник*, 2012. Вип. VIII. С. 497–503. [in Ukrainian].
3. Білоус Н. *За крок до Вічності. Мешканці міст Волині у світлі тестаментів кінця XVI–XVII століть*. Київ, 2021 [in Ukrainian].
4. Borek, P. (1998). Ruś w «Kronice» Macieja Strykowskiego. *Mediaevalia Ucrainica*. Т. 5, 57–77. [in Polish].
5. Бродель Ф. *Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. Т. 1: Структура повсякденності: можливе і неможливе* / Пер. з фран. Г. Філіпчук. Київ: «Основи», 1993. [in Ukrainian].
6. Чекурков В. Археологічні дослідження об'єктів доби князів Острозьких у Рівному на площі Театральній за матеріалами досліджень 2008 р. *Старий Луцьк. Науково-інформаційний випуск*, 2015. Вип. XI. С. 319–332. [in Ukrainian].
7. Чуткий А. *Становлення житниці Європи (друга половина XV – перша половина XVII ст.)*. Київ: Темпора, 2015. Т. 2. [in Ukrainian].
8. Dambrauskaitė, N. (2021). The Cuisine of Sigismund II Augustus: Food and Its Supply in the Grand Duchy of Lithuania According to the Data in the Court Account Books of 1543–1546. *Rocznik Lituanistyczny*. Т. 7, 93–115. DOI 10.12775/RL.2021.7.04. [in English].
9. Dembinska, M. (1999). *Food and Drink in Medieval Poland. Rediscovering a Cuisine of the Past* / Ed. W. Woys Weaver. Pennsylvania. [in English].
10. Демчук С. *Від бобра до фазана. Їжа західноєвропейського середньовіччя*. Київ: ФОП Брайченко О.Ю., 2021. [in Ukrainian].
11. Грушевський М. *Історія України-Руси*. Київ: Наукова думка, 1995. Т. 6. [in Ukrainian].
12. Гринчишин Д. (Ред.). *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.* Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. Вип. 14 (К – Кон'юрація). [in Ukrainian].
13. Кучинко М., Златогорський О. Поселенський комплекс Луцька та його околиць XIV–XVII століть. *Старий Луцьк: Науково-інформаційний збірник*, 2010. Вип. VI. С. 223–232. [in Ukrainian].
14. Паламарчук Н. Джерела з історії харчування волинського населення ранньомодерної доби. *Українознавство*, 2017. Вип. 3(64). С. 82–93. [in Ukrainian].

15. Паламарчук Н. Документальні матеріали про харчування волинського соціуму в ранньомодерну добу. *Українознавство*, 2018. Вип. 3(68). С. 181–199. [in Ukrainian].
16. Паламарчук Н. Продукти харчування та їх термінологія у вживанні ранньомодерним населенням Волині. *Старий Луцьк: науково-інформаційний збірник*, 2018. № 14. С. 174–184. [in Ukrainian].
17. Тарасюк М. Місце хмільних напоїв у повсякденному житті волинського міщанства й селянства наприкінці XV – у середині XVI ст. *Місто: історія, культура, суспільство*, 2022. № 2 (14). 189–204. [in Ukrainian].
18. Тарасюк М. Волинське повсякдення литовської доби в сучасній українській історіографії. *Літопис Волині*, 2021. № 24, 41–46. [in Ukrainian].
19. Терський С. *Лучеськ X–XV ст.* Львів: «Львівська політехніка», 2006. [in Ukrainian].
20. Верзилов А. *Очерки торговли Южной Руси (1480–1569)*. Чернигов: «Земской сборник Черниговской губернии», 1898. [in Russian].
21. Wólkiewicz, E. (2011). Kuchnia plebana. Zwyczajna i nadzwyczajna konsumpcja na parafii św. Jakuba w Nysie (1505–1508). *Przegląd Historyczny*, № 102/4, 609–635. [in Polish].
22. Зведений словник застарілих та маловживаних слів. *Ізборник*. URL: <http://litopys.org.ua/rizne/zvslovnyk.htm> (дата звернення: 20.09.2022). [in Ukrainian].

УДК 639.1+930 (438+477) «15/16»

Надія Кравченко (м. Київ)

науковий співробітник

відділу історії України XIV – поч. XX ст.

Національного музею історії України

E-mail: nadiia.v.kravchenko@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9739-4859>

Джерела до історії мисливства на Житомирщині у XVI – на початку XVII ст.

У статті на основі нормативно-законодавчих, статистичних джерел та актової документації розглядається історія побутування мисливства на теренах сучасної Житомирщини, більша частина якої у досліджуваний період входила до складу Київського воєводства. На той час мисливство вже не було значною експортною галуззю господарства, проте його продукція мала певне значення для місцевої економіки. Історія мисливства лишається малодослідженою в українській історичній науці, з огляду на розпорошеність джерел, що засвідчили б його провадження. Додатковими свідченнями побутування цього промислу є згадки в місцевих джерелах про урядників, до сфери зайнятості яких входило полювання, а також ремісників, що займались обробкою такої продукції. Дані про мисливський потенціал земельних володінь на Житомирщині присутні в статистичній документації та у привілеях на володіння землями. Вони є джерелом дослідження існуючих на той час форм користування угіддями, сплати податків. Згадки про мисливські угіддя, як потенційно прибуткові, наявні у судовій документації, що стосується зміни форми власності чи управління земельними володіннями, суперечок через проведення кордонів між ділянками.

Ключові слова: мисливство, Житомирщина, Київське воєводство, Велике князівство Литовське, Річ Посполита, XVI – початок XVII століття.

Nadiia Kravchenko (Kyiv)

researcher in the department of history of Ukraine of

the 14th – the beginning of the 20-th century

at the National Museum of Ukrainian History

Email: nadiia.v.kravchenko@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9739-4859>

Sources for the history of hunting in the Zhytomyr region in the sixteenth and early seventeenth centuries

The article examines the history of hunting in the modern Zhytomyr region, most of which was a part of the Kyiv Voivodeship during the period under study, based on regulatory, statistical sources and actual documentation. At that time hunting was no longer a significant export industry, but its products were of some importance to the local economy. The history of hunting remains poorly studied in Ukrainian historical science, given the scattering of sources that would attest to its production. An additional evidence of the existence of this trade is provided by references in local sources to government officials whose employment included hunting, as well as artisans who processed such products. Information about the hunting potential of land holdings in the Zhytomyr region are available in statistical documentation and in land ownership privileges. They are a source of research on the forms of land use and taxation that existed at that time. Mentions of hunting grounds as potentially profitable are available in court documents concerning changes in ownership or management of land holdings, disputes over the boundaries between plots.

Key words: hunting, Zhytomyr region, Kyiv voivodeship, Grand Duchy of Lithuania, Rzeczpospolita, sixteenth - early seventeenth centuries.

Історія мисливства як давньої галузі господарства налічує не одне тисячоліття, та переважно є предметом дослідження археологів. У період Середньовіччя мисливство відіграло непересічну роль у господарстві Русі, адже його продукція, а саме хутра, мали експортний статус. У ранньомодерний період структура економіки українських земель зазнала відчутних змін, що стосувалось також і торгівлі. Мисливство вже не грало у ній значної ролі, поступившись продукції сільського господарства і лісохімічним промислам, натомість лишилось частиною місцевої економіки¹. Адміністративно більшість території нинішньої Житомирщини перебувала у складі Житомирського й Овруцького повітів Київського воєводства. Західна частина з містечком Звягелем також була частиною давньої Київщини, та з утворенням Волинського воєводства (1566 р.) стала частиною саме Волині.

Побутування мисливства на Житомирщині (суч. Житомирська область) фіксується у низці писемних джерел, зокрема в нормативно-законодавчій, статистичній, судовій документації. До нормативно-законодавчих джерел належать документи з книг Литовської метрики, що охоплюють період до укладення Люблінської унії, з огляду на перехід більшої частини українських земель з Великого князівства Литовського до складу коронної частини новоствореної Речі Посполитої². Це, переважно, джерела, що стосуються земельних надань чи підтверджень на володіння ними, в яких згадуються мисливські угіддя – боброві гони, “лови й ловища”, право на полювання на звірів і птахів зокрема, збору податків і т.д. Важливою групою джерел, що фіксує поточний стан мисливських угідь, зловживання чи конфлікти стосовно них, механізми сплати податків, є статистичні – ревізії замків, люстрації воєводств, інвентарі маєтків. Також

у них наявні дані щодо кількості урядників чи ремісників, чия сфера зайнятості мала стосунок до мисливства. Згадки про них зустрічаються в судовій документації. Окремим підвидом є справи підкоморського суду, в яких ідеться про конфлікти через розмежування земельних володінь, у т.ч. угідь з мисливською спеціалізацією.

Фауністичне різноманіття Житомирщини обумовлене належністю до двох природних зон – мішаних лісів (себто північна, поліська частина), та лісостепової. Зважаючи на те, що ранньомодерна Житомирщина мала меншу кількість населення, її дика фауна була більш чисельною. До неї входили звичні лось, олень, вовк, ведмідь, вепр, лисиця, заєць, бобер, білка, водоплавне і лісове птаство та ін³. Також її частиною був нині зниклий вид, а саме дикий кінь, полохливий та прудкий звір, якого намагались ловити не заради м'яса, хутра чи шкіри, як згаданих вище звірів. На Житомирщині в ранньомодерний час побутувала давня напівдика форма свинарства, а саме випас свиней у дібровах, де було багато жолудів. Подібні дані про таке випасання свиней в околицях містечка Паволоч та їх незаконний згін присутні в скарзі 1590 р., поданій до Житомирського гродського уряду⁴. Такий звичай траплявся подекуди на Поліссі ще на початку ХХ ст⁵. Також з етнографічної точки зору на Поліссі знані ями-вовківні, в які потрапляли хижаки, що шкодили домашньому господарству⁶, а також численні різновиди пасток на диких тварин, сіток і силець на птахів⁷.

В актових джерелах, що стосувались кримінальних злочинів, а саме наїздів та пограбувань, наявні згадки, що побічно свідчать про провадження мисливства, а разом з тим і про новачі ранньомодерного періоду. Зокрема, до них належить поширення вогнепальної зброї – рушниць з порохівницями зустрічаються на Житомирщині у списках пограбованого разом із

¹ Кравченко Н. Мисливство ранньомодерного часу у світлі Литовських статутів. Український археографічний щорічник. Випуск 21/22. Том 24/25. Київ: Українські пропілеї, 2018. С. 352-353.

² Крикун М. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV-XVIII ст. Кордони воєводств у світлі джерел. К.: Інститут археографії і джерелознавства НАНУ, 1993. С. 64-65.

³ Ліси Житомирщини – історико-економічний нарис. За ред. В. І. Ткачука. Житомир: Вид-во КП "Журфонд", 1997. С. 7.

⁴ Акти Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р. Упор. Мойсієнко В. М., Німчук В. В. Житомир: Б.м., С. 81.

⁵ Полісся. Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ-П). Париж, Нью-Йорк, 1970. Т. 6. С. 2161-2182. Ізборник. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://izbornyk.org.ua/encycl/eu1163.htm>

⁶ Етнографія України. За ред. Макарчука С. А. Львів: Світ, 2004. С. 288.

⁷ Полесьє. Матеріальна культура. Бондарчик В. К., Браим І. Н., Бураковская Н. І. и др. Київ: Наукова Думка, 1988. С. 158-160.

сагайдаком і шаблею⁸. Поруч із вогнепальною зброєю, в списках пограбованого наявні одяг із хутром (наприклад, шапки, підшиті лисичиною⁹ чи куницями¹⁰), а також хутра, як матеріалу для його пошиття – білки, лисиці, бобра,

куниці, рисі¹¹ та ін. Такий одяг, як і хутро для нього, могли мати як місцеве походження, так і іноземне; принаймні хутра складали чималий відсоток імпорту Московського царства до Речі Посполитої. Іл. 1, 2, 3:

(зліва направо) Герби «Яструбець», «Трубки», «Рогаля».
Джерело: Szymon Okolski, «Orbis Polonus» (Krakow, 1640-1642 pp.)

У ранньомодерний період мисливство отримало більш яскраве представлення у європейській візуальній культурі, зокрема в книжковій графіці та геральдичній традиції. Окремі відголоски цього явища помітні й на українських землях, зокрема в деякому зростанні кількості фауністичних сюжетів в українській геральдиці (у місцевій традиції вони нечисленні). Йдеться про доповнення старовинних українських гербів клейнодами із тваринами чи мисливськими трофеями, або ж отримання українськими родами гербів західного зразка. Шляхта із теренів Житомирщини не була винятком у цьому процесі: так, дрібні шляхтичі Поплавські послуговувались гербом «Яструбець» із хижим яструбом, представники зауської шляхти з Овруччини Геєвські-Ловдиківичі та Левківські – «Трубками» із трьома мисливськими ріжками, а заушани Бехи (ймовірно) «Рогалею» з рогами оленя і лося¹². В канонах давнього українського мистецтва фауністичні сюжети так само малопомітні, проте зображення диких тварин чи мисливців зустрічаються в актових книгах; їх авторами є канцеляристи-аматори¹³. Іл.4–11:

Оригінальні малюнки канцеляристів XVII ст. на мисливську тематику з актових книг фонду 25 Центрального державного історичного архіву України в м. Київ.

⁸ Акти Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р. С. 77.

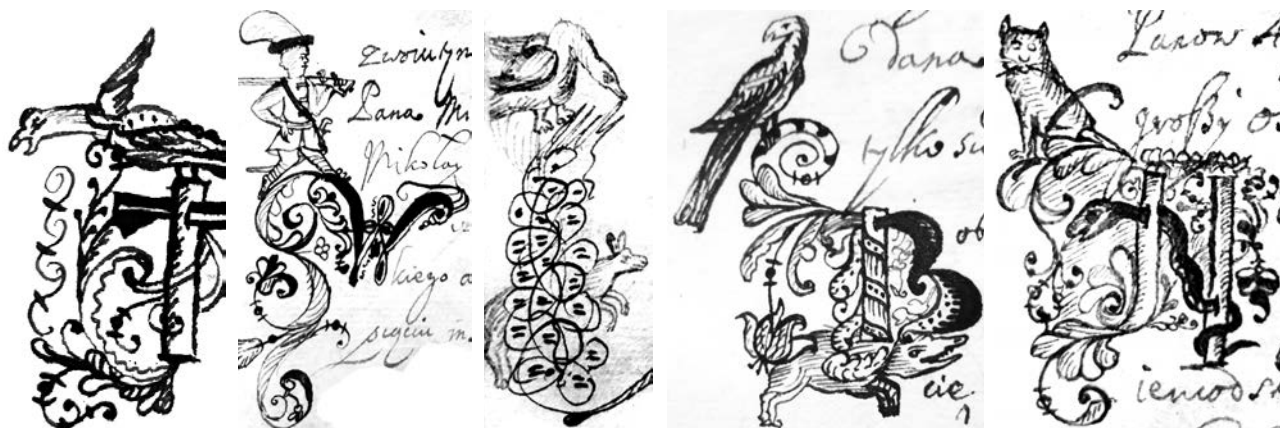
⁹ Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року. Підгот. до видання Матвієнко А. М., Мойсієнко В. М. Житомир: Полісся, 2002. С. 236.

¹⁰ Акти Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р. С. 77, 155, 188.

¹¹ Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року. С. 33, 108.

¹² Кравченко Н. Мисливська геральдика на Волині та Київщині у XVI – першій половині XVII століття. Текст і образ. №1(11), 2021. С. 51-52, 55.

¹³ Див., наприклад: Жолтовський П. М. Художнє життя на Україні в XVI–XVIII ст. К.: Наукова думка, 1983. С. 94, 96.

Оригінальні малюнки канцеляристів XVII ст. на мисливську тематику з актових книг фонду 25 Центрального державного історичного архіву України в м. Київ.

Урядники та ремісники. У статистичній документації, що частково охоплює терени Житомирщини, присутні згадки про урядників-мисливців. Зокрема, йдеться про ловців або стрільців, що займались заготівлею м'яса для військових походів, добутокм хутра, а також мали брати участь у військових походах. У давнішій люстрації Київської землі 1471 р. у деяких селах поблизу Києва та Житомира згадані ловці, що «на війну ходять, в лови ходять»¹⁴. У замкових ревізіях 1545 і 1552 рр. немає даних про житомирських стрільців чи ловців, проте в люстрації Київського воеводства 1615-1616 рр., у розділі про Житомирський замок згадано про те, що у ньому проживали 8 стрільців¹⁵. У якості плати за виконання своїх обов'язків стрільці отримували у користування ділянку землі, проте могли мати й власні приватні угіддя. Поодинокі згадки урядника-стрільця пов'язана з актом продажу ниви «за рекою Тетеревою» стрільцем Панютою Микитичем; вона міститься в житомирській актовій книзі й датована 1605 р.¹⁶ У приватних володіннях також мешкали стрільці. Так, в інвентарі маєтків князів Острозьких (1620 р.) йдеться про те, що на Житомирщині, а саме в Смолдиреві¹⁷

та Баранівці¹⁸ було по одному стрільцю, ще шестеро проживало у Звягелі¹⁹.

Уряд лісничого, що мав слідкувати за станом лісових угідь, так само існував у державних та приватних володіннях. Згадки про нього присутні в актовій документації з волинських теренів, подекуди такі справи не стосуються лісових угідь безпосередньо. Так, у скарзі Федора Биковського на Стефана Лозку про наїзд на маєток, зафіксованій у Житомирському замковому уряді 11 березня 1611 р., згаданий Миколай Фронцович Радамінський. Він фігурує у скарзі як староста василицький, лісничий берштецький, конярський, дубицький і заблоцький, дворянин його королівської милості; його маєтки та слуги постраждали під час наїзду у селі Каргашин²⁰ Київського воеводства²¹. В іншому акті, датованому 16 березня того ж року, згадується лісничий: це свідчення возного генерала Київського воеводства Богуша Благановського про те, що він бачив лісничого «княжати его милости пна Краковського» Андрія Юрійовича Скорульського пораненим у його будинку у селі Нове Поле (суч. с. Новопіль Житомирського р-ну Житомирської обл.), внаслідок конфлікту з «паном Защинским»²².

¹⁴ Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волыном генерал-губернаторе. Ч. 7. Т. 2. К.: Унив. тип. Завадского И. И., 1890. С. 2.

¹⁵ Źródła Dziejowe. T. V. Lustracje królewsczyzn ziem polskich Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII wieku. Wydał A. Jabłonowski. Warszawa, 1877. S. 78.

¹⁶ Центральный державный историчний архів України у м. Київ (ЦДІАК України). Ф. 11, оп. 1, спр. 4, арк. 15 зв.

¹⁷ нині – село Звягельського р-ну Житомирської обл.

¹⁸ нині – смт Звягельського р-ну Житомирської обл.

¹⁹ Заяць А.Є. Миське суспільство Волині XVI – першої половини XVII ст.: монографія / А. Заяць. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2019. С. 334-335.

²⁰ нині – суч. с. Великий Карашин Бучанського р-ну Київської обл.

²¹ Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року. С. 213-215.

²² Там само. С. 319-321.

До тих ремісників, чия сфера зайнятості частково була пов'язана з мисливством, належать кушніри, які займались обробкою хутра. У замкових ревізіях, де йшлося про Житомирський замок, кушніри не фігурують, проте у житомирських замкових книгах є неодноразові згадки про них. Так, станом на 1606 р. серед житомирських міщан було 20 кушнірів, які, відповідно, були у списку платників податків²³. Роком раніше в одному із документів цієї ж книги згаданий Євхим Кушнір, проте не вказано чітко, чи був він житомирянином, чи походив з іншого населеного пункту²⁴. Кушнір Данило Макарчин згаданий в іншій житомирській книзі з неочікуваної сторони – як учасник згаданого вище наїзду на село Каргашин, що стався в березні 1611 р.²⁵.

Земельні надання. Нерідко свідчення про побутування мисливства містяться в тих джерелах, що безпосередньо пов'язані з історією землеволодіння. Привілеї на земельні надання зазвичай видавалися із правом полювати, часто із правом збору податків, деякі з них мали стосунок до мисливства (наприклад, боброве). Подекуди наявні деякі уточнення, що дозволяють робити висновки про ландшафтну специфіку дарованих угідь чи фауністичні багатства. 15 травня 1499 року король Олександр надав князеві Іванові Дашковичу Глинському привілей на володіння низкою населених пунктів у Житомирському та Київському повітах, зокрема на «именьє» Гостомель та села Загальці²⁶ й Запрудичі²⁷. Ці маєтки були надані у т.ч. і «з бобровими гонами... ловами й ловищами», і з правом збору податків, серед яких (що нетипово) згадане лисичне²⁸. Через 10 років маєтки князя

Івана Глинського передали, згідно з привілеєм Сигізмунда I, панові Семену Федоровичу Полозовичу. Йому ж передали маєтки князя Василя Нікольського, що знаходились у Київському повіті, серед них низку сіл, у т.ч. село Гладковичі²⁹. Обоє князів назвали зрадниками у зв'язку з підтримкою повстання Михайла Глинського 1508 р. Цей привілей, датований 26 лютого 1509 р., цікавий і з іншої точки зору, адже в ньому поза «ловами й ловищами звіриними» згадані пташині гнізда, данина білчина, а також осочники в якості слуг³⁰.

«Боброві гони... лови звірині і пташині» фігурують у привілеї, наданому Сигізмундом I 28 лютого 1511 р. князеві Тимофію Івановичу Капусті. Цей привілей наданий на підтвердження схожого документу, виданого попереднім монархом; у ньому згадані кілька населених пунктів в Олевській волості Овруцького повіту³¹, зокрема села Масевичі³², Хишино³³, Беловежа³⁴. Князь Костянтин Острозький, ім'я якого помітне серед документів про земельні надання на Волині, мав володіння і в Київському воєводстві. Так, 27 листопада 1507 р. король Сигізмунд I надав князеві «на вечность» Чуднів³⁵ разом із замком, у т.ч. із «ловами звіриними й пташиними, бобровими гонами і данинами... бобровими»³⁶. 26 грудня того ж року Сигізмунд I видав привілей князеві на маєток Звягель³⁷ у Київському повіті, із «ловами звіриними й пташиними, ловищами, бобровими гонами»; у цьому місті існував мисливський двір Острозьких. Доти Звягель належав князям Звягільським, і на момент того, як князь Острозький отримав цей маєток, це була територія Київського воєводства; після проведення адміністративної

²³ ЦДАУК. Ф. 11, оп. 1, спр. 4, арк. 319.

²⁴ Там само, арк. 149зв.

²⁵ Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року. С. 214.

²⁶ нині – суч. с. Загальці Бучанського р-ну Київської обл.

²⁷ нині – суч. с. Запрудка Вишгородського р-ну Київської обл.

²⁸ Lietuvos Metrika. Užrašymų knyga 5 (1427–1506). / parengė Baliulis A., Dubonis A., Antanavičius D. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2012. P. 132–133, № 214.

²⁹ нині – суч. с. Гладковичі Коростенського р-ну Житомирської обл.

³⁰ Lietuvos Metrika. Užrašymų knyga 8 (1499–1514). / parengė Baliulis A., Firkovičius, R., Antanavičius D. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1995. P. 315–316, № 424.

³¹ Там само. С. 435–436, № 593.

³² нині – суч. с. Масевичі, Сарненського р-ну Рівненської обл.

³³ нині – суч. с. Кишин Коростенського р-ну Житомирської обл.

³⁴ нині – суч. с. Біловіж Сарненського р-ну Рівненської обл.

³⁵ нині – смт Чуднів Житомирського р-ну Житомирської обл.

³⁶ Lietuvos Metrika. Užrašymų knyga 8 (1499–1514). P. 238, № 285.

³⁷ нині – місто Звягель у Житомирській обл., донедавна – м. Новоград-Волинський.

реформи у 1560-х рр. Звягель перейшов до Волинського воєводства³⁸. 5 листопада 1551 року Сигізмунд II видав Стецьку та Миколаю Гнівшовичам Вороничам (їх родичі володіли Крошною) підтвердження давнішого привілею короля Олександра Ягеллончика на село Ловсково³⁹ з «...ловами і гонами бобровими...», та привілею Сигізмунда I на село⁴⁰ Іванково⁴¹.

Мисливство і податки. Дані про податки, що мали мисливське підґрунтя, безумовно наявні не лише у нормативно-законодавчій документації. У замкових ревізіях 1545 і 1552 рр. присутні згадки про податки, які сплачували за користування бобровими угіддями. У XVI ст. вони нерідко мали грошовий вимір, зберігаючи звичну назву. У ревізіях замків Житомирщини присутня інформація про замкові боброві угіддя та подекуди їх ловецький потенціал. У ревізії Овруцького замку згадані боброві гони біля сіл Жерев⁴², Норинь⁴³ та с. Сидоровичі⁴⁴. На ріці Тетерів, а також поблизу містечка Кодня⁴⁵ (ймовірно, по ріці Коденці) також були боброві гони, проте їх ловецький потенціал був невисоким. У ревізіях п'яти замків згадувались коні «з диковь» – Черкас, Канева, Остра, Житомира та Вінниці (тобто з теренів Наддніпрянщини). Диких коней «виганяли» й мали привести до замку – важливо, на яких саме угіддях вони були зловлені. Найбільше про диких коней ідеться в ревізіях Канівського та Черкаського замків. У випадку Житомирського вказано, що ловець дикого коня має привести його до замку і вказати, де саме він його зловив – якщо на зам-

кових угіддях, то він отримує половину його вартості, якщо на приватних, то плата ділиться навпіл із власником землі⁴⁶.

Житомирський повіт – єдиний повіт Київського воєводства, про який ідеться і в замковій ревізії 1545 р., і в подібному, але більш ґрунтовному джерелі 1552 р. Про ліси на Житомирщині із першої ревізії відомо небагато, хоча є коротка примітка в одній зі скарг місцевих мешканців про те, що хутра з місцевих лісів могли б бути предметом торгівлі; власне йшлося про те, що в їх збуті мисливцям перешкоджали урядники⁴⁷. Житомирському замкові належав фільварок у Крошно⁴⁸, який свого часу був наданий шляхтичеві Івашкові Вороні, а пізніше перейшов до його сина, Грицька Воронича. У фільварку було 12 слуг, що мали працювати на потреби замку, у списку податків з нього фігурує бобер (у даний період податки зі «звіриними» назвами могли сплачуватись хутром, але нерідко мали грошовий вимір)⁴⁹. Станом на 1545 р. ці слуги сплачували податки лише Грицькові, і не працювали на замкові потреби; до того ж, схоже на те, що під час сільськогосподарських робіт шкоди зазнали замкові боброві гони⁵⁰. Сімома роками пізніше право Грицька Ворони (або Воронича) на користування цим фільварком ревізори не ставили під сумнів, тож схоже на те, що за цей час він владнав усі непорозуміння, що стосувались законності його користування цим фільварком, а також податкових надходжень⁵¹.

Мисливство у судовій документації. Мисливські угіддя, право провадження ловів фігурують

³⁸ Lietuvos Metrika. Užrašymų knyga 8 (1499–1514). P. 245–246, № 293.

³⁹ нині – суч. с. Левків Житомирського р-ну Житомирської обл.

⁴⁰ Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Кніга 28 (1522–1552). Кніга запісаў 28 (копія канца XVI ст.). Падрыхт. Мянжынскі В., Свяжынскі У. Мінск: Athenaem, 2000. P. 166, № 129.

⁴¹ нині – суч. с. Іванків Житомирського р-ну Житомирської обл.

⁴² суч. с. Жерев Овруцького р-ну Житомирської обл.; на момент укладення ревізії належало Василеві Панковичу.

⁴³ суч. с. Норинськ Овруцького р-ну Житомирської обл.; на момент укладення ревізії належало Огрені Костюшковні.

⁴⁴ суч. с. Сидоровичі Вишгородського р-ну Київської обл.; на момент укладення ревізії належало пані Василевій Дідковій.

⁴⁵ суч. с. Кодня Житомирського р-ну Житомирської обл.

⁴⁶ Російський державний архів давніх актів (РДАДА), ф. 389, оп. 1, спр. 563, арк. 124зв.

⁴⁷ Клепатский П. Г. Очерки по истории земли Киевской. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2007. С. 204.

⁴⁸ село Крошня нині територіально включено до складу Житомира.

⁴⁹ РДАДА, ф. 389, оп. 1, спр. 563, арк. 127зв. – 128.

⁵⁰ Źródła Dziejowe. T. VI. Rewizya zamków ziemi Wołyńskiej w połowie XVI wieku. Wydał A. Jabłonowski. Warszawa, 1877. S. 142–143.

⁵¹ РДАДА, ф. 389, оп. 1, опр. 563, арк. 127зв. – 128.

в актах, вміщених у гродських та підкоморських книгах, що стосуються конфліктів земельного характеру, укладення орендних угод і т.д. Так, наприклад, у житомирській актовій книзі 1590 р. перший акт із датою 8 січня, в якому йшлося про судові позови Яна Витунського та Яна Вигановського проти київського земського судді Яна Аксака, щодо відняття ним бобрових гонів, завдання матеріальної шкоди, узгодження питань власності на третину маєтку, що частково знаходився в межах вищезгаданого села Норинськ⁵².

У книзі Київського підкоморського суду вписано акти з визначенням меж (кордонів) земельних володінь, через які тривали конфлікти в суді. У першому акті (1584 р.) йдеться про визначення меж між маєтками «зем'ян землі Київської» Семена Прежовського й Андрія Сингури; наприкінці акту вказано, що боброві гони розділили відповідно до старих меж⁵³. Деякі зі згаданих населених пунктів нині складно ідентифікувати, але враховуючи те, що Семен Прежовський отримав своє прізвище від села Прежова⁵⁴, то йдеться про сучасну Житомирщину. Боброві гони зафіксовані у чималому акті (1600 р.) цієї ж книги, що стосувався суперечок Павла Монвида Дорогостаївського та Дідковичів-Трипольських щодо меж володінь поблизу Києва та Овруча⁵⁵; зокрема згадані боброві гони біля річки Красної, поблизу села Трипілля⁵⁶.

Боброві гони, лови пташині і звірині фігурують в актовій книзі Житомирського гродського уряду 1611 р. у тих актах, що стосуються розподілу володінь опісля смерті власника та передачі угідь під заставу чи в оренду. У першому випадку йдеться про виконання останньої волі покійного Григорія Басараба⁵⁷, що мав маєток у селі Слєпчичі⁵⁸ та володів частиною землі Селець-

кої⁵⁹. Маєток у с. Солотвино⁶⁰ з усіма угіддями й повинностями був відданий на кілька років під заставу, оскільки власники – підскарбій ВКЛ, надвірний староста каменецький Остафій Тишкович та його дружина Зофія позичили 2 тисячі злотих у подружжя Юрія та Гальшки Вильг. Маєток мав принести другому подружжю за кілька років прибутку у розмірі позиченої суми⁶¹. Місто Іскоростень із селом Заріччям⁶² зафіксовані у третьому акті, де також згадані мисливські угіддя – ці два населені пункти фігурують в акті, що стосувався обставин їх оренди із низкою угідь на 3 роки подружжям Яна та Марії Отрошкєвичів у Андрія та Катерини Мервинських⁶³.

Отже, історію провадження мисливства на Житомирщині, а також ремісничих галузей, пов'язаних із ним, можливо реконструювати, зважаючи на фрагментарні згадки у нормативно-законодавчих, статистичних джерелах та судовій документації. Дані про власників урядів, як і про ремісників, часто не мають безпосереднього стосунку до провадження мисливства чи обробки його продукції, проте, водночас, є свідченням їх побутування. Привілеї на земельні надання, як і підтвердження старіших, видавались із дозволами на провадження ловецтва та подекуди з уточненнями про їх мисливський потенціал – наприклад, наявність бобрових гонів. Оскільки терени Київського воєводства, до якого належала більша частина Житомирщини, були малозаселені та мали мисливський потенціал, частина існуючих на той час податків мала мисливські назви. Податкові надходження, потенціал таких угідь враховувались під час суперечок за розмежування земельних ділянок та укладення орендних угод, тож про їх наявність йшлося в судовій документації.

⁵² Акти Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р. Упор. Мойсієнко В. М., Німчук В. В. Житомир: Б.м., 2004. С. 42.

⁵³ Книга Київського підкоморського суду (1584–1644) / Відп. ред. В. В. Німчук; Упорядн.: Г.В. Боряк, Т.Ю. Гирич, Л.З. Гісцова, В.М. Кравченко, В.В. Німчук, Г.С. Сергійчук, В.В. Страшко, Н.М. Яковенко. АН України. Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні; Археографічна комісія; Інститут історії; Центральний державний історичний архів України у м. Києві. К.: Наукова думка, 1991. С. 56-60.

⁵⁴ нині – суч. с. Пряжів Житомирського р-ну Житомирської обл.

⁵⁵ Книга Київського підкоморського суду (1584–1644). С. 147, 152.

⁵⁶ нині – суч. с. Трипілля Обухівського р-ну Київської обл.

⁵⁷ Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року. С. 190-192.

⁵⁸ нині – суч. с. Слєпчичі Житомирського р-ну Житомирської обл.

⁵⁹ ймовірно йдеться про земельні володіння неподалік суч. с. Селець Житомирського р-ну Житомирської обл.

⁶⁰ нині – суч. с. Старий Солотвин Бердичівського р-ну Житомирської обл.

⁶¹ Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року. С. 225-226.

⁶² нині – суч. с. Заріччя Коростенського р-ну Житомирської обл.

⁶³ Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року. С. 332-339.

References

1. Zholtovs'kyj, P. M. (1983) *Khudozhnie zhyttia na Ukraini v XVI-XVIII st.* Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian]
2. Zaiats', A. Ye. (2019) *Mis'ke suspil'stvo Volyni XVI – pershoi polovyny XVII st.: monohrafiia.* L'viv: LNU imeni Ivana Franka. [in Ukrainian]
3. Klepatskyj, P. H. (2007) *Ocherky po ystorry zemly Kyevskoj.* Bila Tserkva: Vydavets' Oleksandr Pshonkivs'kyj. [in Russian]
4. Kravchenko, N. (2018) Myslyvstvo rann'omodernoho chasu u svitli Lytovs'kykh statutiv. *Ukrains'kyjarkheohrafichnyj schorichnyk*, (21/22 (24/25), 352-368. [in Ukrainian]
5. Kravchenko N. (2021) Myslyvs'ka heral'dyka na Volyni ta Kyivschyni u XVI – pershij polovyni XVIIstolittia. *Tekst i obraz*, (1 (11), 45-63. [in Ukrainian]
6. Krykun M. (1993) *Administratyvno-terytorial'nyj ustrij Pravoberezhnoi Ukrainy v XV-XVIII st. Kordony voievodstv u svitli dzherel.* Kyiv: Instytut arkeohrafii i dzhereloznavstva NANU. [inRussian]
7. Makarchuk S. A. (Ed.). (2004) *Etnohrafiia Ukrainy.* L'viv: Svit. [in Ukrainian]
8. Kubijovych V., Sydoruk-Paul's I. (1970). Polissia. In *Entsyklopediia ukraïnoznavstva. Slovnykova chastyna (EU-II).* (Vol. 6, pp. 2161-2182). Paryzh, N'iu-Jork: Molode zhyttia. Retrieved from <http://izbornyk.org.ua/encycl/euui163.htm> [in Ukrainian]
9. Tkachuk V. I. (Ed.) (1997) *Lisy Zhytomyrschyny – istoryko-ekonomichnyj narys.* Zhytomyr: Vydvo KP «Zhurfond». [in Ukrainian]

**Краєзнавство
в особах**

DOI

УДК 94(477)(092)

Світлана Бабушко (м. Київ)доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри туризму
Національного університету фізичного виховання і спорту України

E-mail: babushko64sr@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8348-5936>**Сергій Попович** (м. Київ)кандидат історичних наук, доцент кафедри туризму
Національного університету фізичного виховання і спорту України

E-mail: popovich.59@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6932-9902>

Його покликання – географія, краєзнавство, туризм (до 70-річного ювілею Олександра Олексійовича Бейдика)

Статтю присвячено освітній, науковій та туристично-краєзнавчій діяльності доктора географічних наук, професора О. О. Бейдика. Висвітлено основні складові його наукових здобутків, викладання у системі вищої освіти, краєзнавчих пошуків і розвідок, активній участі у подорожжіваннях, створенні вітчизняного туристично-екскурсійного продукту. Публікацію логічно структуровано за етапами життя О. О. Бейдика: родовід, дитинство та юнацькі роки, студіювання в університеті, шкільництво, зацікавлення краєзнавством, залучення до краєзнавчого руху, започаткування краєзнавчих досліджень, вибір і реалізація освітньо-науково-дослідницької траєкторії, професійні здобутки та життєві досягнення, пізнавальні інтереси та вподобання. У процесі підготовки статті авторами активно залучалися матеріали домашнього архіву вченого, контент перших номерів журналу «Краєзнавство» (1927 р.), сучасної періодики, спогади наставників, колег, друзів, власні роздуми дослідника. Також автори спиралися на багатолітні дружні стосунки, ділові контакти та творче спілкування з О.О. Бейдиком, що мали місце під час науково-практичних заходів, у наукових проєктах, краєзнавчих експедиціях, подорожах, походах, екскурсіях.

Неупереджений аналіз професійного та життєвого шляху ювіляра дозволяє авторам стверджувати, що він цілком справедливо посідає одне з цільних місць у сучасній когорті визнаних вітчизняних учених-географів, освітян, країно- та краєзнавців, туризмологів, екскурсознавців, мандрівників.

Ключові слова: географія, краєзнавство, туризмологія, рекреалогія, туристично-екскурсійна діяльність, туристично-краєзнавчий рух, мандрівництво.

Svitlana Babushko (Kyiv)Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Head of Tourism Department
of National University of Ukraine on Physical Education and Sport

E-mail: babushko64sr@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8348-5936>**Sergii Popovich** (Kyiv)Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of Tourism Department
of National University of Ukraine on Physical Education and Sport

E-mail: popovich.59@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6932-9902>

His vocation is geography, local lore studies, tourism (to the 70th anniversary of Oleksandr Oleksiiovych Beidyk)

The article is devoted to educational, scientific, tourism and local history activity by Doctor of Geographical Sciences, Professor O. O. Beidyk. The main parts of his scientific achievements, teaching in higher school, local lore researches and investigations, active part in travelling, creation of domestic tourism and excursion product are highlighted.

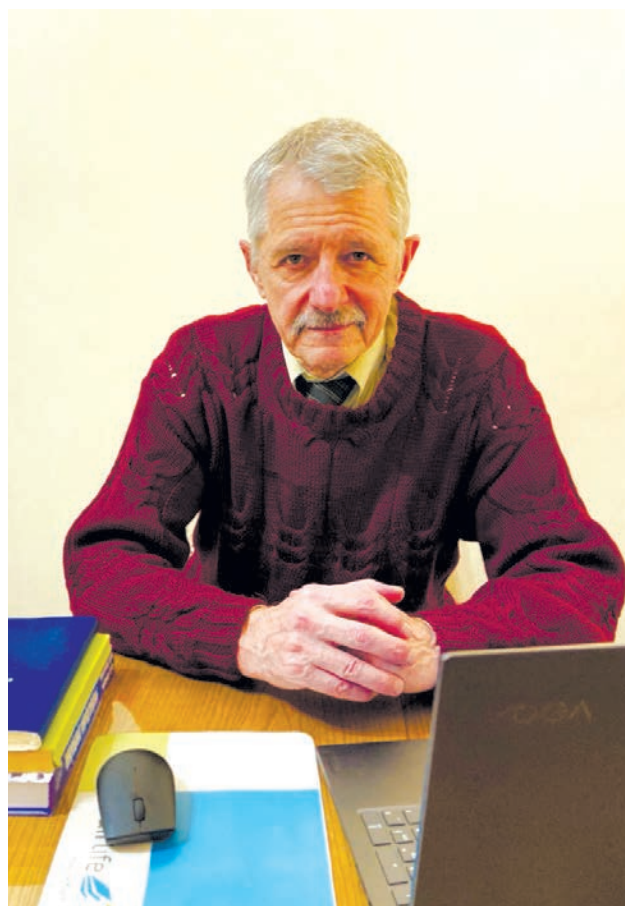
The paper is logically structured according to the stages of O. O. Beidyk's life: genealogy, childhood, and youth, studying at the university, schooling, interest in local history, involvement in the local history movement, initiation of local history research, choice and implementation of an educational, scientific and research trajectory, personal and professional achievements, cognitive interests and preferences. In the process of preparing the article, the authors actively used the materials of the scientist's home archive, the content of the first issues of the scientific journal "Krayeznavstvo" (Local Lore Researches) (1927), current periodicals, memories of mentors, colleagues, friends, and the scientist's own reflections. The authors also relied on long-standing friendships, business contacts, and creative communication with O. O. Beidyk, which took place during various scientific and practical events, in scientific projects, local history expeditions, trips, hikes, and excursions.

An unbiased analysis of the professional and life path of the jubilee allows the authors to claim that he quite rightly occupies one of the leading places in the modern cohort of recognized domestic scientists- geographers, educators, country and regional historians, tourism and tour experts, excursion theoreticians and travellers.

Keywords: *geography, local lore researches, tourism studies, recreology, tourism and excursion activity, tourism and local history movement, travelling.*

Народився О.О. Бейдик 17 січня 1953 р. у м. Київ у родині військовослужбовця Олексія Йосиповича та педагога Неллі Василівни. Першовитоки батьківської лінії родоводу віднаходяться на теренах Запоріжжя ще у XVIII ст. й беруть початок з козацького зимівника, згодом хутора, а потім і села Жеребець, заснованого на правобережжі р. Кінська, що була на той час південним порубіжжям Самарської паланки Війська Запорозького Низового та Едичкульської Орди Кримського ханства. Пращури Олександра Олексійовича козаки-запорожці сумлінно несли військову службу, хоробро боронили рідний край, благополучно господарювали на власній землі. Та згодом, після руйнації російськими військами Січі Запорозької, змушені були за указом імператриці Катерини II переселитися у складі Чорноморського козацького війська на Кубань. Там їм разом з іншими співвітчизниками-українцями довелося облаштувати нові терени, налагоджувати своє життя за дорогими їм серцю українськими звичаями, будувати фортифікаційні лінії, відбивати постійні набіги своїх войовничих сусідів – адигів, черкесів та інших. Певно у частих військових виправах, сутичках і герцях з грізним супротивником козаки Бейдики не пасли задніх, а відважно билися у передніх лавах. За давнім родинним переказом, відображеним в автобіографії батька ювіляра, можливо саме від бойового клича «Бий (бей) диких!», що його вигукували на полі бою козацькі пращури-відчайдухи, й походить прізвище Бейдик¹.

Однак, попри майже цілковите українське середовище тогочасної Кубані, не стала вона

Доктор географічних наук,
професор О. О. Бейдик

для них новою домівкою. Нездоланною була їхня туга за Батьківщиною, нестримно прагнула душа в Україну: «на тихі води, на ясні зорі, у край веселий та мир хрещений». Полишивши нажите, помандрували Бейдики до рідного

¹ Домашній архів О. О. Бейдика: Автобіографія Алексея Иосифовича Бейдика. С. 3.

краю, спочатку ненадовго зупинились на Полтавщині, а невдовзі полинули до омріяного Запоріжжя, своєї дідици – села Жеребець (нині с. Таврійське Запорізького району). Непереборне бажання пращурів О.О. Бейдика повернутись на рідну землю стає цілком зрозумілим після ознайомлення з працею краєзнавця Ф. Лутая «До історії заснування с. Жеребця на Запоріжжі та заселення Жеребецького району», опублікованою 1927 р. у журналі «Краєзнавство»². Захоплюючий опис цієї мальовничої місцини пояснює, чому вона з прадавніх часів стала такою принадливою для поселення людей: «Широка та розложиста долина річки Кінки, перевита раніше, так років за сто до нашого часу, невеличкими, але глибокими, повними риби озерами, оточеними лозами та очеретами, вербами, осокорами; надра багаті на приступні будівельні матеріали широкого вжитку (всілякі глини, вапно, алебастр); чудові пасовиська й гарний для оселення ґрунт – все це здавна вабило людину, й по останках старовини можна сказати, що з давніх-давен долина ця мала осіле, а хоч принаймі напівмандрівне населення»³.

Дослідник-краєзнавець Ф. Лутай зазначає: «Село Жеребець є одним з найстаріших сіл на Запоріжжі на лівому боці Дніпра по річці Кінці... Визначити точно рік його заснування неможливо за браком відповідних документів... Але все ж таки, не помиляючись, його можна віднести до часів руйнування Січи, заснування міста Олександрівського (Запоріжжя), тоді Олександрівської кріпости, до перших часів колонізації цього краю, та скаженого хижацького захвату земель, який почався слідом за скасуванням Січи, цеб то між 1775 та 1780 роками»⁴. Саме тоді за розпорядженням царського уряду тут «засновано було військове поселення із старих, звільнених від служби військової салдатів... Зразу село мало характер чисто військового поселення»⁵.

Надзвичайно цікаво та колоритно описує Ф. Лутай процес формування соціальної спільноти с. Жеребець: «Перші поселяне – старі сал-

дати, недобитки катеринівських армій, люди здебільшого літні, про що свідчить сповідна книга, й нежонаті – «безсемеєные бобыли», а тому для «упрочнення» населення уряд подбав таки надати сюди й жінок. Заходами уряду сюди було прислано більше двухсот жінок, здебільшого удов, як видно з церковної розписі, але було й багато дівчат, з наказом вийти заміж за поселенців-салдат. Але жінки молоді, а особливо дівчата ніяк не хотіли добровільно ставати до шлюбу зі старими, скаліченими недобитками, й шлюби за упертістю жінок по взаємній згоді не відбувалися. Тоді «начальством» слободи було вжито, як переказує народня згадка, досить оригінального засобу заохотити жінок до шлюбу. Старим воякам було дано наказа причепуритися та... справити нові смушеві шапки й по цим шапкам, при незгоді, жінкам було наказано обірати собі чоловіків. Старі вояки, що хотіли женитися, всі зусилля напружили, щоб справити кращі шапки, щоби здобути молодих жінок. Але жінок було мало, й трохи не половина старих москалів так і скоротали свій вік без шлюбу»⁶.

«Несолодко, – пише Ф. Лутай, – жилося новим поселенцям у вільних степах широкої долини річки Кінки. Первісні незаймані степи давили своєю могутністю цих поселян, злиденне озброєних найпримітивнішим хліборобським знаряддям та реманентом, до того ж, незвиклих до хліборобської праці, знесилених армійською службою»⁷.

Природньо, що складні умови господарювання, безпросвітна та гнітюча демографічна ситуація не сприяли стрімкому зростанню чисельності населення, а відтак, і поступальному розвитку краю. Справа залюднення та соціально-економічного освоєння цих обширів значно пожвавилася після переселення сюди працюючих українців з Чернігівщини та Полтавщини, здійсненого царським урядом у 1805 р. (500 чоловіків і 415 жінок)⁸ та після скасування кріпацтва у 1861-1864 рр. (1250 душ, здебільшого з Полтавщини)⁹.

² Лутай Ф. До історії заснування с. Жеребця на Запоріжжі та заселення Жеребецького району (По матеріалах для історично-статистичного опису, зібраних на підставі церковного архіву Миколаївської церкви с. Жеребця)// Краєзнавство. 1927. № 3. С. 20–24.

³ Там само. С. 20.

⁴ Там само С. 20-21.

⁵ Там само. С. 21.

⁶ Там само. С. 22.

⁷ Там само С. 20-21.

⁸ Там само. С. 23.

⁹ Там само. С. 24

Вірогідно, що сімейство Бейдиків, скориставшись такою нагодою, повернулось на свою прабатьківщину ще у першій хвилі переселенців-полтавчан. Адже достеменно відомо, що прадід майбутнього вченого Павло Мусійович (1834-1920 рр.) народився уже в с. Жеребець. Без перебільшення, з-поміж багатьох інших пращурів саме від нього на генному рівні успадкував його правнук Олександр не тільки неймовірну зовнішню схожість, подібні риси характеру, а й своєрідне сприйняття дійсності, ставлення до життя, невгамовний потяг до мандрівництва, відкриття та пізнання світу. У домашньому архіві О.О. Бейдика зберігається таке писемне свідчення про цю непересічну особистість: «Дідусь Павло Мусійович був високого зросту, худорлявий, грамотний, господарською роботою не дуже займався, навіть не успів збудувати порядошну хату, помер у «землянці», зато два чи три рази їздив на схід до Єрусалиму..., звідки потім одержував листи зовсім не релігійного характеру, що схоронялись на горищі. Сини його не ладили з батьком за його «туризм», а бабуся мирилася, як уміла збирала гроші, як казали «золотішко», і віддавала на потребу дідусеві»¹⁰.

Ще один прадід з батьківської гілки родоводу Матвій Булава також був нащадком запорозьких козаків. Більше того, один з його пращурів був козацьким старшиною і «тримав булаву», що й призвело до закріплення за його нащадками прізвища Булава. Згодом одна з онук Матвія Булави вийшла заміж за Йосипа Бейдика та стала бабусею Олександра Олексійовича¹¹. Дух згуртованості, доброзичливості та взаємоповаги панував у цій звичайній українській родині, що: «...була дружньою та благополучною. Жодних покарань дітей не практикувалось, оскільки не було за що. Кожен працював з ранку до пізнього вечора без команд і понукань. У всьому був порядок. Існувала дисципліна, про яку ніхто не говорив. Трималася вона, звичайно на повазі, приязні та любові»¹².

У 1920-х рр. ця дружня родина завдяки щоденній напруженій праці на власній землі жила у відносному достатку. Ось як життя її в цей пе-

ріод описує батько О.О. Бейдика: «Наша сім'я в той час була уже середняками, мала десятин 18 землі, 3-4 коней, пару коров, свині, вівці, кури, вимбарь, сарай; були одіті і обуті, а про їжу й говорити не стоїть: було все. Кожний рік в зиму стояв дерев'яний ящик біля дверей, або в чулані з салом і смачними ковбасами, а на горищі тушка або дві мороженої баранини, а в погрібі картопля, свіжа й квашена капуста, буряковий сік, морква, а під полом повно білих гарбузів. Купувався цукор, сухофрукта, все стояло в миснику, без заборів і ніхто його не трогав. Любили пити чай, озвар, буряковий квас, кавуни їли всю осінь. Трудилися кожний світлий день до пізнього вечора. На продаж йшла в основному пшениця, м'ясо, яйця, овчини, вовна, олія, інколи коні, телиці, вівці, телята. Так було до організації колгоспів навесні 1929 року»¹³.

З початком насильницької колективізації долі цих українців-трудолюбів було безжалюбно спалювано більшовицьким режимом, водночас пішли прахом родинне благополуччя та нажиті невтомною працею статки. Донедавна вільний господар дід Йосип, віддавши примусом власний землеробський реманент і худобу, змушений був майже задарма працювати в колгоспі, «куркульські» сім'ї двох його доньок нещадно розорено місцевим радянським активом і вислано на Соловки, багато близьких родичів, полишивши під страхом репресій рідні оселі, вибрались світ за очі до Сибіру, Казахстану, на «новобудови соціалізму»¹⁴. Батько О.О. Бейдика, який був свідком тих трагічних подій, з болем згадує про них: «Це був цвіт трудівника-селянина, який любив поля та умів за ними доглядати. Колгосп грошей не платив, а лише записував зароблені трудовні, на які після збору врожаю видавали півкілограма, а може трохи більше, хліба в зерні»¹⁵.

Дев'ятнадцятирічним юнаком зустрів Олексій Йосипович Бейдик початок радянсько-німецької війни, закінчив за прискороною програмою військово училище зенітної артилерії в м. Горький (нині м. Нижній Новгород), брав безпосередню участь у бойових діях на Калінінському

¹⁰ Домашній архів О.О. Бейдика: Автобіографія Алексея Йосифовича Бейдика. С. 12.

¹¹ Там само. С. 12.

¹² Там само. С. 9.

¹³ Там само. С. 1-2.

¹⁴ Там само. С. 2.

¹⁵ Там само. С. 11.

фронті (на ділянці Вязьма- Сичівка), саме там, де радянський воєначальник Г.К. Жуков влаштував своїм військам справжню криваву бійню, гонячи їх у безперервні та бездумні масовані атаки на добре укріплені позиції противника. У цих запеклих боях, виявивши мужність і героїзм, він «у червні-листопаді 1942 р. збив 6 літаків противника; отримав контузію; 14 листопада під станцією Сичівка, у момент відбиття атаки німців був легко пораненим у ногу, після чого, не залишивши вогневої позиції, продовжував командувати та вести вогонь по повітряним і наземним силам противника... та був вдруге тяжко пораненим – осколкове поранення лівого ліктьового суглобу з переломом кісток»¹⁶. Наслідки цього важкого поранення не дозволили йому продовжити фронтовий шлях і болісно давались ознаки упродовж усього життя.

Мати ювіляра Неллі Василівна народилася у Москві, але відразу після заміжжя переїхала з чоловіком до Києва, де й прожила понад 60 років. До її честі, вона цілком і повністю інтегрувалася в українське етнічне середовище, всім серцем сприйняла та полюбила Україну, її культуру та традиції, досконало вивчила українську мову та залюбки нею спілкувалася, захоплювалася українською літературою, майстерно граючи на фортепіано, любила співати українських пісень.

За словами Олександра Олексійовича, «сім'я була далекою від науки», але, разом з тим, у ній панував культ книги, знань, шанобливого ставлення до історико-культурної спадщини, народних звичаїв і традицій, природного довкілля. Батьки часто влаштовували для допитливого Олександра та його молодшого брата Юрія інтелектуальні ігри, пізнавальні вікторини та загадки з географії, країно- та краєзнавства, всіляко заохочуючи їх до пізнання рідного краю, своєї країни та світу.

Незабутнє враження справила на юного мандрівника його перша, оперуючи сучасною науковою термінологією, «комбінована туристична подорож» за маршрутом Київ-Херсон-Скадовськ, що він здійснив у шестирічному віці у супроводі мами. Її родзинкою, зі слів Олександра Олексійовича, окрім першого в житті подорожування потягом, польоту з Херсону до

Скадовська літаком Ан-2 (так званим «кукурузником»), знайомства з морем, була прогулянка катером на найбільший чорноморський острів Джарилгач, що назавжди став для нього справжньою туристично-краєзнавчою принадою. Світлина та зібрана власноруч колекція мушлів і досі нагадують йому про цю пригоду. Принагідно зазначимо, що свої захоплюючі дитячі відчуття та першопочаткові знання, отримані під час екскурсії українськими Мальдивами, як ще називають Джарилгач, учений-географ значно збагатив уже в зрілому віці, побувавши тут з колегами та студентами ще двічі. Згодом у своїх численних наукових працях він неодноразово відзначав виняткову рекреаційно-краєзнавчу цінність цього дивовижного клаптика української землі.

Навчався майбутній науковець у київських школах № 77 (нині Кловський ліцей), № 43 (нині спеціалізована школа № 43 з поглибленим вивченням предметів суспільно-гуманітарного циклу «Грааль»), № 171 (нині Києво-Печерський ліцей «Лідер»), де працювали потужні педагогічні колективи, що надавали учням якісні знання. З повагою та вдячністю згадує О.О. Бейдик класну керівницю, учительку географії 43-ї школи Н.В. Фейман, яка досконало знала свій предмет, цікаво та доступно його викладала, не раз організовувала пізнавальні туристично-екскурсійні та краєзнавчі заходи, була авторитетною порадицею та наставницею для своїх вихованців. У 171-й школі уроки географії неодноразово проводив відомий український географ, мандрівник і педагог Г.П. Скарлато, автор неперевершених бестселерів «Цікава географія», «Дивовижна планета Земля. Географія: таємниці та відкриття», навчальних посібників «Захоплююча географія» та «Захоплююча географія для дітей та дорослих», що удостоїлись численних перевидань в Україні та за її межами¹⁷.

Звісно, що такі мудрі та досвідчені учителі не могли не пробудити в юного Олександра тягу до знань. Його улюбленими шкільними предметами були, передусім, географія та історія, з яких завжди мав відмінні оцінки. У шкільному віці він надавав перевагу географічній, історичній, пригодницькій літературі, книгам про життя

¹⁶ Домашній архів О.О. Бейдика: Нагрудний лист на капітана Бейдика Алексея Йосифовича / переклад українською мовою здійснено авторами.

¹⁷ *Поветкін С.* Невідома зірка українського наукопопу. Читаймо «Цікаву географію» Георгія Скарлато: <https://shevkiyivlib.org.ua>

та діяльність видатних особистостей – вчених, митців, національних героїв, мандрівників, лідерів духу та волі. З величезним інтересом і захопленням знателюбний учень переглядав надзвичайно популярну на той час телепередачу «Клуб кіномандрівників», кінофільми про подорожування, експедиції та походи першопрохідників, наукові дослідження та відкриття Землі. Вгамовуючи свою незгасиму жагу до знань, допитливий та непосидючий школяр спільно з батьками й друзями, а переважно самостійно відкривав для себе рідний Печерськ, інші райони Києва, часто влаштовуючи пізнавальні вилазки, прогулянки та походи їхніми вулицями, архітектурними ансамблями, парками, садами тощо. Все це, на додаток до наполегливих шкільних студій, безперечно, збуджувало його бажання пізнавати світ, збагачувало знаннями, формувало світогляд, визначало майбутній фах і коло наукових інтересів.

У 1970 р. О.О. Бейдик здійснив цілком осмислений та вирішальний крок на шляху своєї майбутньої професіоналізації, він став студентом географічного факультету Київського державного університету імені Т.Г. Шевченка (нині Київський національний університет імені Тараса Шевченка; далі – КНУ). Кореспонденту газети «Київський університет», який брав інтерв'ю у щасливих першокурсників різних факультетів, новоявлений студент-географ натхненно заявив: «Географія – моє найбільше захоплення. З дитинства цікавився книжками про далекі мандри, про відкриття світів. Ось чому так радісно було мені дізнатися, що я зарахований на географічний факультет університету. Хочеться і самому поподорожувати, маю надію, що і на мою долю залишилося щось ще ніким не відкрите – світ такий великий»¹⁸.

Спраглий до знань і працелюбний юнак наполегливо вивчав університетські дисципліни, здійснював перші наукові дослідження, викликаючи повагу науково-педагогічних працівників і своїх однокурсників. Він просто-таки вбирав у себе інформацію, що надавали студентам такі неперевершені лектори як В.М. Юрківський, Л.І. Курило, Л.Т. Левчук, В.П. Павлова, Д.Л. Сергієнко та ін. Глибокі теоретичні знання студент-географ значно доповнив і диверсифікував низкою змістовних практик: топографічно-геодезичною у Плутичах під Києвом; комплексною з геоморфології, ґрунтознавства, ландшафтознавства, гідро-

логії та метеорології у Каневі; маршрутною краєзнавчою (теренами тодішніх радянських республік Казахстану, Киргизстану, Узбекистану, Туркменістану й Азербайджану); виробничою у Науково-дослідному і проектному інституті містобудування (м. Київ), де під керівництвом таких визнаних учених як М.М. Дьомін і Т.Ф. Панченко брав участь у територіальній організації курортних, оздоровчих і туристичних зон.

На зламі 1960-1970-х рр. у вітчизняній географічній науці почав активно формуватися такий новий її напрям як конструктивна географія. Його теоретичне обґрунтування було пов'язано з переходом географії від описово-пояснювальної методології до конструктивно-перетворювальної. У свою чергу, у рамках зазначеного напрямку виокремилася рекреаційна географія, що з плином часу стала самостійною науково-практичною складовою географічної науки. З властивим йому завзяттям і схильністю до дослідження, передусім, нових наукових напрямів і пілотних проектів, студент-третьокурсник О.О. Бейдик за ініціативи свого майбутнього наукового керівника доцента П.Г. Шищенка (згодом доктора географічних наук, професора, члена-кореспондента Національної академії педагогічних наук, декана географічного факультету та проректора КНУ, Президента Українського географічного товариства) обрав для курсової роботи тему з рекреаційної географії. Варто наголосити, що саме ця проблематика й стала головною освітньо-науково-дослідницькою траєкторією його майбутньої професійної діяльності. Уже дещо пізніше до неї також доєдналися країнознавство, туризмологія, рекреаційно-туристичне ресурсознавство, краєзнавство та практична туристично-екскурсійна діяльність.

Здібному випускнику пропонувалося вступити до аспірантури, проте дійсність, зважаючи на низку обставин, виявилася іншою. Відразу після розподілу, у 1975-1976 рр. молодий географ учителював у київській школі № 79. Крім того, П. Г. Шищенко запропонував йому викладати на громадських засадах навчальний курс «Рекреаційна географія» на вечірньому та заочному відділеннях географічного факультету КНУ, на що він із вдячністю погодився й відповів: «Для мене це велика честь!». Отже, перший трудовий рік після закінчення альма-матер виявився для учорашнього студента вкрай напруженим: у першій половині дня він проводив

¹⁸ Першокурсники року нинішнього // Київський університет. 1970. 1 вересня. С. 2-3.

Професор О. О. Бейдик з майбутніми фахівцями туристичної сфери України

уроки в школі, а увечері працював зі студентами в університеті. Але попри такий щільний графік, він достатньо успішно впорався з професійними та життєвими викликами.

Грунтовна університетська підготовка дозволила викладачу-початківцю компетентно й, головним чином, доступно та цікаво проводити уроки географії для учнів 6-9 класів, організувати змістовну позакласну роботу. Саме в шкільний період О.О. Бейдик серйозно зацікавився краєзнавчими дослідженнями, активно залучаючи до процесу пізнання рідного краю своїх вихованців. Часто після уроків або у вихідні дні вони спільно проводили польові краєзнавчі дослідження міської забудови центральної частини Києва, зокрема: вивчали історію формування вулиць, створення архітектурних ансамблів і комплексів, зведення окремих будівель і споруд, збирали інформацію про життя та діяльність їх будівничих і відомих мешканців, занотували спогади старожилів, здійснювали фотофіксацію. Захопившись дослідженням київського містобудування другої половини ХІХ – початку ХХ ст., школярі зібрали чудову колекцію тогочасної

цегли (понад 50 шт.) з оригінальними клеймами відомих заводів-виробників Адама Сніжка, Іони Зайцева, Афіногена Луньова, Якова Бернера та ін. Своєю неповторною харизмою та дослідницьким азартом молодий учитель географії буквально запалив школярство і спонукав його до краєзнавчих пошуків і розвідок. Учні щораз отримували від учителя конкретні краєзнавчі завдання та намагалися сумлінно їх виконувати. І, що найсуттєвіше, результати своїх краєзнавчих досліджень вони часто презентували на уроках. Наприклад, одним з найактивніших учасників краєзнавчих пошуків, ініційованих О.О. Бейдиком, був тодішній шестикласник, а нині відомий київський дослідник Д.Я. Вортман – автор і редактор численних публікацій з історико-краєзнавчої тематики, топоніміки, картографії. У домашньому архіві Олександра Олексійовича ще й досі зберігаються рукописні краєзнавчі зошити його талановитого учня. Їхня творча співпраця продовжувалась і в зрілі роки, свідченням чого є спільна наукова публікація в збірнику «Туристичні ресурси України»¹⁹. Як наслідок, професійне викладання свого

¹⁹ Бейдик О.О., Вортман Д.Я. Нові аспекти виявлення, систематизації та картографування архітектурно-історичних ресурсів як об'єктів пізнавального туризму// Туристичні ресурси України: збірник наукових статей. К.: Типографія ФПУ, 1996. С. 117-135.

районування та паспортизацію регіонів. Наукова новизна докторського дисертаційного дослідження та низка ґрунтовних праць з означеної проблематики дає право стверджувати, що О.О. Бейдик, спільно з сімферопольським ученим, доктором географічних наук, професором І.Т. Твердохлебовим, заклав основи формування української школи рекреаційної географії. Його високий науковий авторитет підтверджує й багаторічне членство у складі спеціалізованих учених рад із захисту дисертацій у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка та Харківському національному університеті імені В.Н. Каразіна.

У цілому, науковий набуток О.О. Бейдика складає майже 500 праць (підручників, навчальних посібників, монографій, статей), підготовлених самостійно або у співавторстві. Серед

У печері Атлантида

Спілкування з юним краєзнавцем на туристичних стежках Карпат

них, перш за все, варто назвати: підручник для 10-го класу «Економічна і соціальна географія світу» (виданий українською, російською, угорською мовами); перший в Україні посібник для вступників до закладів вищої освіти «Географія»; «Словник-довідник з географії туризму, рекреації та рекреаційної географії»; навчальні посібники – «Географія України» (двомовний), «Рекреаційно-туристські ресурси України: методологія та методика аналізу, термінологія, районування», «Україна: стратегія розвитку національного туризму», «Рекреаційні ресурси України», «Унікальна Україна: географія та ресурси туризму», «Адаптивний туризм: передумови та перспективи розвитку, лідери Духу і Волі» та ін. Його праці виходили друком у Болгарії, Естонії, Казахстані, Німеччині, Польщі, США, на Кубі та в інших країнах, їх опубліковано англійською, іспанською, німецькою мовами.

У 2008 р. О.О. Бейдику було присвоєно вчене звання професора кафедри країнознавства та туризму. Надзвичайно влучно, дотепно та щиро на цю визначну подію відреагував доцент Е.Т. Палієнко, який ще на вступному екзамені поставив майбутньому професору «відмінно», а потім був його університетським викладачем і куратором академічної групи: «І мусив Олександр років надцять гримати дверима (я маю на увазі, бібліотек), поки став професором. Нині це справжній енциклопедист, сучасний Дідро чи Діоген, хто зна...»²⁰. Безсумнівно, таку високу оцінку його ерудиції та професійності поділяють також численні колеги та студенти.

У 2015 р. професора О.О. Бейдика було визнано кращим науково-педагогічним працівником кафедри країнознавства та туризму КНУ. У цьому контексті доцільно зауважити, що навчальна та дослідницька робота зі студентами була однією з найголовніших складових професійної діяльності Олександра Олексійовича. Сам перебуваючи у вічному пошуку істини, знань і нової інформації, здійснюючи перманентні наукові дослідження, він повсякчас залучав до цього процесу й студентство. Так, з метою активізації освітньої та науково-дослідницької діяльності здобувачів вищої освіти ним

ще за радянських часів (1988 р.) було напрацьовано та запроваджено власну рейтингову систему оцінювання знань, що залишається достатньо ефективною й донині. Творчий підхід до організації та проведення освітнього процесу зі студентами О.О. Бейдик втілював у десятках проєктів, тренінгів, інноваційних технологій та експериментів. Про факт справжньої освітньо-наукової синергії досвідченого наставника-вченого та студентів-дослідників географічного факультету КНУ свідчать їх майже 100 співавторських публікацій.

Повною мірою усвідомлюючи важливість практичної складової підготовки майбутніх фахівців, він був ініціатором, безпосереднім організатором і керівником низки практик. Неможливо, наприклад, переоцінити пізнавальне значення для студентів-географів, організованої ним в останній рік існування СРСР маршрутної практики Далеким Сходом, під час якої вони відвідали острів Сахалін, Курильські острови, досліджували узбережжя Японського моря. Прокладаючи маршрут подорожі теренами Примор'я до озера Ханка, розташованому на радянсько-китайському прикордонні, вони, зокрема, дізнавались і про заселення краю вихідцями з України, які надавали заснованим населеним пунктам назви, пов'язані з їхньою Батьківщиною: Українка, Полтавка, Чернігівка, Хорол, Прилуки, Лукашівка та ін. Незважаючи на те, що на схилі радянської доби тут уже проживали далекі нащадки українських першопоселенців, вони все ще частково зберігали звичаї та традиції українства, а їхній спосіб життя та методи господарювання різко відрізнялися від навколишніх «исконно русских поселений».

Територія України теж була густо помережаною маршрутами студентських практик, керівництво якими здійснював О.О. Бейдик. Адже зрозуміло, що ресурсний та інфраструктурний потенціал вітчизняної туристичної сфери студенти вивчали не тільки в аудиторіях, а й у процесі практичних польових досліджень. Їх географія дійсно вражає: стаціонарні бази практик КНУ в Каневі та Апшинці (Закарпаття), Карпатська Чорногора (зі сходженням на Говерлу), Шацькі озера, дельта Дунаю,

²⁰ Палієнко Е.Т. Вони – справжні географи // 35 років як один день: Серія «Випускники географічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка». Том 1: Випуск 1975 року / Укладачі: Олійник Я.Б., Остапюк (Шнуренко) Ж.В., Шевченко В.О., Бейдик О.О. К.: Видавництво географічної літератури «Обрії», 2010. С. 112.

О. О. Бейдик з подвижником краєзнавчого руху, професором М. Ю. Костицею

Кримський півострів, Асканія Нова, подільські печери й Товтри та багато ін. Значна частина практики, як правило, відводилася на туристично-краєзнавчі дослідження та розвідки, навчальні екскурсії та тренувальні походи, ознайомлення з унікальними природними об'єктами, визначними історико-культурними пам'ятками, експозиціями та фондами музеїв, етнографічними особливостями територій, структурою та функціонуванням туристичних дестинацій, виробничою діяльністю туристично-екскурсійних і готельних підприємств та ін. За підсумками практики студенти готували змістовні звіти, наукові доповіді та публікації, розробляли нові туристичні маршрути та екскурсії, писали спогади, есе і навіть поетичні твори. Олександр Олексійович якось підрахував, що загальна протяжність маршрутів практик, туристично-краєзнавчих експедицій, виїзних практичних занять, навчальних екскурсій і походів, які він проводив, складає не менше 100 тис. км, у процесі яких сотні студентів пройшли практичний вишкіл, необхідний для майбутньої професійної діяльності.

За багаторічну освітньо-наукову діяльність професором О. О. Бейдиком створено солідне навчально-методичне портфоліо, що налічує понад 20 навчальних дисциплін і практик. Передусім, варто назвати такі його авторські навчальні курси, як: «Рекреаційна географія», «Географія туризму», «Рекреаційно-туристичні ресурси», «Туристично-рекреаційні ресурси світу», «Ресурси міжнародного туризму», «Туристично-рекреаційні комплекси», «Стратегія розвитку національного туризму», «Регіональна політика розвитку туризму в Україні», «Організація адаптивного туризму», «Організація сільського (зеленого) туризму» та ін. Враховуючи значний авторитет Олександра Олексійовича в системі туристичної освіти України, його часто запрошували на умовах сумісництва викладати профільні дисципліни й до інших закладів вищої освіти (ЗВО), що здійснюють підготовку кадрів для вітчизняної сфери туризму, зокрема: Волинського національного університету імені Лесі Українки, Київського національного університету культури і мистецтва, Київського університету туризму, економіки і права,

Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького, Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова та ін.

Змістовне наповнення багатьох наукових і навчально-методичних праць О.О. Бейдика ґрунтується на краєзнавчому матеріалі, що він накопичував у процесі опрацювання відповідної літератури та джерел, старанно збирав під час експедицій і практик, власних подорожів, походів і мандрівок. Після ретельного аналізу, упорядкування та систематизації набутої краєзнавчої інформації він конвертував її в низку вище зазначених праць, лекції та практичні заняття зі студентами. Головним чином, саме потреби та зміст освітнього процесу визначали його краєзнавчу спеціалізацію. У ранній період своєї освітньо-наукової діяльності він переважно працював у напрямі географічного краєзнавства, а останніми десятиліттями – туристичного краєзнавства, у становленні та розвитку якого він відіграв помітну роль. Досвідчений науковець О.О. Бейдик переконаний, що розвиток туристично-екскурсійної справи неможливий без глибоких краєзнавчих досліджень і впровадження їх у практичну діяльність туристичних підприємств, без наукових здобутків учених і краєзнавців-аматорів, тісного контакту фахівців туризму з науковими установами, ЗВО, краєзнавчими музеями, творчими спілками й об'єднаннями. Він стверджує, що взаємодія краєзнавства й туризму є цілком обґрунтованою, логічною та закономірною.

Олександр Олексійович брав участь у багатьох всеукраїнських конференціях, організованих Національною спілкою краєзнавців України та її обласними осередками, численних тематичних науково-практичних заходах, що проводили ЗВО, наукові установи та громадські організації, де оприлюднював результати своїх туристично-краєзнавчих пошуків. Тривалий період він працював у складі редколегій наукових збірників «Туристично-краєзнавчі дослідження» Інституту туризму Федерації профспілок України, «Велика Волинь» Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині, газети для вчителів географії «Краєзнавство. Географія. Туризм». До речі, на шпальтах останнього видання ним опубліковано щонайменше два десятка статей відповідного тематичного спрямування, що характеризує його не

тільки як краєзнавця-дослідника та цікавого дописувача, а й діяльного популяризатора туристично-краєзнавчих знань.

Багатолітня активна участь О.О. Бейдика у краєзнавчому русі пов'язала його дружніми стосунками, діловими контактами та творчим спілкуванням з такими подвижниками краєзнавства, як М.Ю. Костриця (1942-2014 рр. м. Житомир), Л.А. Проценко (1927-2000 рр. м. Київ), О.І. Лугова (1928-2022 рр. м. Київ), Р. В. Маньковська (м. Київ), О. С. Булига (м. Рівне), Т. Т. Зварич (м. Броди), І.Л. Савицький (с. Городківка на Житомирщині), П. С. Скавронський (м. Бердичів), М.П. Сохацький (м. Борщів) та ін.

Усе своє свідоме життя професор О.О. Бейдик був завзятим туристом. Виплеканий ще з дитинства потяг до відкриття рідного краю, України та світу, його світоглядна сутність і непосидючий характер безупинно кликали у дологу, на туристичні маршрути та стежки. Не

Ветерани краєзнавчого руху
(Т. Т. Зварич та О. О. Бейдик)

буде перебільшенням твердження, що практична туристично-екскурсійна діяльність складає важливий сегмент його життєвих і професійних пріоритетів. Він, на нашу думку, ніколи не був суто аудиторним викладачем і кабінетним ученим. Звичайно, подорожував Олександр Олександрович і для задоволення власних пізнавально-гедоністичних інтересів, але головним мотиваційним чинником завжди було бажання досягнути багатогранність туризму, зрозуміти його глибинний зміст, постійно «тримати руку на пульсі» актуальних подій, явищ і процесів, що відбуваються у цій динамічній сфері людської діяльності. Набутими знаннями та практичним досвідом він щедро ділився зі своїми колегами та студентами.

Досконало володіє О.О. Бейдик і технологічним процесом виробництва інноваційного конкурентоспроможного туристично-екскурсійного продукту. Зокрема, він є автором-розробником навчальної екскурсії одним з центральних районів Києва «Липки історичні», яку філігранно проводив для майбутніх працівників туризму. Значний інтерес для киян і гостей столиці являє собою його авторська екскурсія «Київська стріла», що немов би «нанизує» на себе атрактивні історико-культурні пам'ятки, архітектурні споруди, природні об'єкти за маршрутом Бесарабський ринок – західні околиці Києва.

Надзвичайно широким є видовий спектр його подорожувань і походів теренами України. Найпаче схильним був професор О.О. Бейдик до занять активними видами туризму, про що свідчать, наприклад: водний похід на байдарках р. Уборть, сплав на катамаранах рр. Дністер і Південний Буг; спелеопоходи подільськими печерами Атлантида, Млинки, Озерна, Оптимістична (найдовша за протяжністю в Європі та найдовша в світі у гіпсових породах); пішохідні походи Кримом і Карпатами (з літнім і зимовим сходженнями на найвищу вершину України – г. Говерла), лижні та гірськолижні маршрути та ін. Він виконав вимоги рівня «Альпініст України»²¹ та практичні норми для нагородження значком «Турист України». Автори статті особисто підтверджують туристичну активність

Олександра Олександровича, оскільки неодноразово брали участь у спільних туристично-екскурсійних заходах.

Уже в доволі зрілому віці невгамовний учений долучився ще й до повітроплавального туризму. Він неодноразово здійснював польоти на повітряній кулі, організовані його братом Юрієм Бейдиком – одним з найавторитетніших українських повітроплавців і засновників вітчизняного туристичного повітроплавання, автором/співавтором кількох рекордів, занесених до Книги рекордів України. Більше того, О.О. Бейдик брав безпосередню участь у встановленні рекорду з пасажиропідйомності, коли в корзині повітряної кулі одночасно перебувало 34 особи²². Часом він навіть консультував повітроплавців щодо краєзнавчого наповнення маршрутів їх подорожей, зокрема, над Київщиною.

Свою першу зарубіжну подорож майбутній науковець здійснив ще студентом, коли у 1975 р. став переможцем всесоюзної вікторини «Чи знаєш ти Угорщину?». Усього ж, він відвідав понад 60 країн Європи, Азії, Африки. «Хрест» його подорожувань (крайні географічні точки маршрутів) складає: акваторія Баренцевого моря – Сінгапур, м. Агадір (Марокко) – Тихоокеанське узбережжя Камчатки. Оцінюючи роль, місце та значення подорожувань і мандрівництва у своєму житті та життєдіяльності суспільства, він зазначав: «Будь-яка подорож – потужний чинник пізнання та творчого розвитку особистості. Від сходження на невеликий курган в околицях свого села до тривалої за часом і вражаючої за відстанню мандрівки континентами й океанами – все живить розум, серце та душу, все лягає культурним і науковим шаром до надбань особистості або людської цивілізації»²³.

Приємно зазначити, що й нині О.О. Бейдик сповнений енергії, сил і завзяття для реалізації креативних ідей на освітньо-науковій та туристично-краєзнавчій нивах. З 2021 р. й донині він обіймає посаду професора кафедри географії та туризму Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького. Необхідно наголосити, що з початком

²¹ Бейдик О.О. Зимове сходження на Говерлу – 2009 // Краєзнавство. Географія. Туризм. 2009. № 36 (617). С. 6-9.

²² Бейдик О. Монгольський в'їзд над Україною: [повітроплавальний туризм] // Краєзнавство. Географія. Туризм. 2011. № 12 (689). С. 22–24.

²³ Домашній архів О.О. Бейдика: Рукопис статті «Використання особистих вражень від подорожей світом при викладанні дисципліни «Туристичне краєзнавство»». – С. 1.

повномасштабної агресії російської воєнщини проти нашої країни та тимчасової окупації Мелітополя університет продовжує здійснювати освітньо-наукову діяльність на підконтрольній території України.

У грізний для Батьківщини час громадянин і вчений О.О. Бейдик займає чітку патріотичну позицію. Так, у своєму виступі на міжнародній науково-практичній конференції «Регіон – 2022: стратегія оптимального розвитку», що відбулась 24 листопада 2022 р. у прифронтовому

Харкові, він перед численним науковим загалом обгрунтував власне принципове уявлення про внутрішні та зовнішні чинники неодмінної перемоги України в екзистенційному протистоянні з «русским миром»²⁴.

Вітаючи професора О.О. Бейдика з ювілеєм, науково-освітянська та туристично-краєзнавча спільнота висловлює щире побажання здорового й активного довголіття, творчого натхнення, значних звершень у професійній діяльності, відкритті незвіданих туристичних обривів!

References

1. Beidyk O. O. (2009). Zymove skhodzhennia na Hoverlu – 2009. *Kraieznavstvo. Heohrafiia. Turyzm*, 36 (617), 6-9. [in Ukrainian].
2. Beidyk O. (2011). Monhoflier nad Ukrainoiu: [povitroplavalnyi turyzm]. *Kraieznavstvo. Heohrafiia. Turyzm*, 12 (689), 22–24. [in Ukrainian].
3. Beidyk O. O., Vortman D. Ya. (1996). Novi aspekty vyivlennia, systematyzatsii ta kartohrafuvannia arkhitekturno-istorychnykh resursiv yak obiektiv piznavalnoho turyzmu. *Turystychni resursy Ukrainy: zbirnyk naukovykh statei*. K.: Typohrafiia FPU, 117-135. [in Ukrainian].
4. Lutai F. (1927). Do istorii zasnuvannia s. Zherebtsia na Zaporizhzhii ta zaselennia Zherebetskoho raionu (Po materiialakh dlia istorychno-statystychnoho opysu, zibranykh na pidstavi tserkovnoho arkhivu Mykolaivskoi tserkvy s. Zherebtsia). *Kraieznavstvo*, 3, 20-24. [in Ukrainian].
5. Povietkin Ye. Nevidoma zirka ukrainskoho naukpopu. Chytaimo «Tsikavu heohrafiuu» Heorhiia Skarlato. URL: <https://shevkiyivlib.org.ua> [in Ukrainian].
6. Lutai F. (1927). Do istorii zasnuvannia s. Zherebtsia na Zaporizhzhii ta zaselennia Zherebetskoho raionu (Po materiialakh dlia istorychno-statystychnoho opysu, zibranykh na pidstavi tserkovnoho arkhivu Mykolaivskoi tserkvy s. Zherebtsia). *Kraieznavstvo*, 3, 20-24. [in Ukrainian].
7. Paliienko E. T. (2010). Vony – spravzhni heohrafy. 35 rokiv yak odyen den: Seriiia «Vypuskyky heohrafichnoho fakultetu Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka». 1(1975) / Ukladachi: Oliinyk Ya. B., Ostapiuk (Shnurenko) Zh. V., Shevchenko V. O., Beidyk O. O. K.: Vydavnytstvo heohrafichnoi literatury «Obrii», 112. [in Ukrainian].
8. Pershokursnyky roku nynishnoho. (1970). Kyivskiy universytet, 2-3. [in Ukrainian].
9. Povietkin Ye. Nevidoma zirka ukrainskoho naukpopu. Chytaimo «Tsikavu heohrafiuu» Heorhiia Skarlato. URL: [HYPERLINK "https://shevkiyivlib.org.ua/"https://shevkiyivlib.org.ua](https://shevkiyivlib.org.ua/) [in Ukrainian].

²⁴ Бейдик О.О. Регіони України в період екзистенційних викликів: структурно-логічне моделювання та аналогії // Регіон – 2022: стратегія оптимального розвитку: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 24 листопада 2022 р.) / Гол. ред. колегії Л. М. Немець. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2022. С. 8-131.

Олександр Рудковський (м. Пирятин)

Голова ГО «Пирятинське районне історико-краєзнавче товариство»,
головний зберігач Пирятинського
краєзнавчого музею
E-mail: rudkovskiyaa@meta.ua

Вперед в минуле за покликом душі (до 70-річчя Валерія Володимировича Квача)

«А чи знаєте Ви Пирятин ?...»

*Пирятин по річці Удай повітове містечко
Полтавської губернії під 50° 4' 32'' широти, в
ньому 5700 мешканців, 5 церков, 27 вітряних
млинів і чотири ярмарки...»*

Так починається історичний роман «Чайковський» класика української літератури, уродження Приудайщини – Євгена Павловича Гребінки, якого по праву можна назвати першим істориком Пирятинщини.

Багато що змінилося в житті цього тихого провінційного містечка і прилеглих до нього населених пунктів за майже 200 років з того часу, коли писалися вищенаведені рядки. Та незмінним залишилось головне – люди, які живуть на успадкованій від діда-прадіда землі. Як і герої роману Є.П. Гребінки, вони твердо стояли і стоять на обороні свого краю, з безпафосною гордістю люблять його і гартують це почуття в щоденній праці та шанобливому ставленні до минулого, усвідомлюючи, що воно має нерозривний зв'язок із сьогоденням, а від так впливає і на формування обрисів майбутнього. Про одного з пирятинців, Валерія Володимировича Квача, найстаршого за віком краєзнавця на теренах нашої громади, який невтомно дбає про те, щоб була повноводною ріка крайової пам'яті і щоб молоде покоління давало вагому за змістом відповідь на запитання: «А чи знаєте Ви історію рідного краю?» і піде мова далі.

У червні 2023 року Валерію Квачу виповнилось 70 років, з яких він, з його слів, 55 – вірно і безперервно служить краєзнавчій справі. Не один раз у колі членів краєзнавчого товариства згадував про те, як сусід по квартирі, один з ініціаторів створення в Пирятині Полтавської області краєзнавчого музею, Михайло Васильович Мельниченко взяв його, семикласника, на засідання робочої групи, яка займалася формуванням експозиції у відведеній під музей будівлі на центральній вулиці міста. Вчитель історії Анатолій Андрійович Святогор, майбут-

ній директор музею, дозволив йому потримати в руках деякі експонати, які розкладали в вітринах, і те хвилювання, з яким він доторкався до них, залишилося живим почуттям на все життя. В перші дні листопада 1967 року відбулося офіційне відкриття музею. І серед дорослих мужів «як неофіт, допущений до участі в сакральному дійстві», стояв хлопчик, який ще не розумів, що в ті хвилини вирішувалась його життєва доля. Йдучи додому, твердо вирішив створити і свій домашній музей. Так на все життя поринув у світ книг, колекціонування і музейної роботи.

Валерій Квач. 1970-ті роки

Швидко злетіли шкільні роки, ще швидше студентські. Випускнику філософського факультету Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка запропонували на вибір місце молодшого наукового працівника на кафедрі марксистсько-ленінської філософії Краматорського педагогічного інституту, або таку ж посаду в Музеї історії релігії та атеїзму в Почаєві, в якому планувалось створення нової експозиції.

Підготовка виставки
«Сакральне мистецтво». м. Почаїв 1977 р.

19 серпня 1976 року в трудовій книжці Валерія Володимировича з'явився запис «Зарахований в штат Почаївського музею історії релігії та атеїзму на посаду молодшого наукового працівника експозиційного відділу». Через декілька років з'явився черговий запис про призначення на посаду старшого наукового працівника, ще пізніше – завідуючого експозиційним відділом, а з 1984 року заступником директора музею з наукової роботи. Між цими записами були стажування в Львівських та Ленінградських музеях, Державному музеї-заповіднику «Києво-Печерська лавра», лекторська робота на агітпоїздах ЦК ВЛКСМ.

Але те, що завжди з особливим задоволенням згадує Валерій Володимирович, то це ті музеї, яким він дав путівку в життя як автор тематико-експозиційних планів та безпосередній керівник експозиційних робіт. У тій же трудовій книжці є подяки за створення краєзнавчих музеїв у місті Радивиліві (у 1940-1993 рр. – Червоноармійськ Рівненської області), в селі Теслуги (Червоноармійського району Рівненської області), в селі Геновичі (Бережанського району Тернопільської області), в селі Залісці (Збарзького району Тернопільської області), в селі

Білокриниця (Кременецького району Тернопільської області). Паралельно з цією практичною музейною роботою публікує в місцевій та обласній пресі статті на історичні теми і свої ... вірші.

В.В. Квач. м. Кременець.
Друга половина 1970-х років.

Започаткована Валерієм Володимировичем серія публікацій про відомих людей Почаєва була продовжена його дружиною – Ритою Сергіївною. Завдяки її зусиллям побачила світ книга під назвою «Світочі Почаєва» в 2011 році.

"Ніколи друзі Вас не забуваю,
запрошую на дружню чашку чаю".
м. Почаїв, 1984 р.

Не поривав Валерій Квач зв'язки і з рідним краєм. Коли приїздив в рідне місто Пирятин до батьків на літній відпочинок – знаходив час забігти в редакцію районної газети і віддати до друку декілька своїх віршів. Так і народився поетичний лірико-філософський цикл «Пирятинське літо».

Після 1991 року в нелегкі часи становлення Української Держави, життєві обставини склалися так, що йому довелося довгий час працювати за кордоном, і нарешті, в 2002 році він повернувся в рідний Пирятин. Ця подія знайшла відлуння в одному із своїх віршів:

*«...Падають в серпні зорі,
Небо душу відкрило своєю,
Зачарований і щасливий
на порозі батьківським стою».*

Повернення в рідне місто стало новим етапом у його житті, а робота на посаді начальника відділу внутрішньої політики та зв'язків із засобами масової інформації, політичними партіями та громадськими організаціями Пирятинської райдержадміністрації, дала можливість відчутно підтримати і активізувати краєзнавчий рух у регіоні. Він органічно влився в колектив «Пирятинського районного історико-краєзнавчого товариства» (створене в 2002 році автором цієї публікації) і об'єднав старше покоління краєзнавців з молодим крилом товариства, що в подальші роки дало свої плідні результати.

Однією з перших втілених у життя ідей В. Квача було створення виставки «Рідкісні книги та стародруки з приватних колекцій пирятинців». Пам'ятається, що в каталог першої виставки увійшло 145 найменувань книг, а на сьогодні цей список збільшився в декілька разів і його прикрашає солідна підбірка стародруків (книги видання до 1850 року) в кількості 32 книги.

Важливим було й те, що кожна така виставка закінчувалась подарунковою акцією Пирятинському краєзнавчому музею, який теж вже має достатнє солідне книжкове зібрання. Як показали останні виставки, колективна колекція набула ту якість, яка дозволяє поставити питання про створення «Музею книги», або окремого розділу в діючій експозиції місцевого краєзнавчого музею. Колекціонери-бібліофіли готові подарувати це зібрання рідному місту за умови, що буде знайдено приміщення для реалізації цього проекту. Ця думка неодноразово озвучувалась у владних кабінетах і залишається

надіятись, що пропозиція краєзнавців буде дієво підтримана і музей отримає обіцяне додаткове приміщення.

Валерій Володимирович разом із головою районної ради ветеранів Богданом Васильовичем Дубецьким стояв у витоків туристичного клубу «Пілігрим», який функціонував упродовж 2005-2014 років. За створеною ними програмою «Єднання Сходу і Заходу» більше 500 пирятинців мали змогу познайомитись із життям Західної України та її культурними й історичними пам'ятками.

Валерій Квач та Богдан Дубецький.
м. Пирятин 2000-ті роки

Знані в нашому місті краєзнавці Григорій Остапович Бажан, Михайло Васильович Мельниченко, Василь Степанович Миленко залучили Валерія Квача до роботи з підготовки до друку ряду краєзнавчих видань. Як член редакційної колегії В. Квач доклав багато зусиль для видання зібраних ними матеріалів. Так побачили світ книжки: «Пирогова Левада», третій збірник серії про знатних людей краю «Ім крила дала Пирятинщина», «Т. Шевченко і пирятинці». Співпраця з цими талановитими журналістами-

краєзнавцями підштовхнула його до більш глибокого вивчення історії рідного краю. Так з'явилась на світ низка його публікацій під назвою «Літописна Пирятинщина», яка хронологічно охопила історію краю від часі Київської Русі до наших днів. Найбільш вагомим його внеском в історію рідного краю стала публікація «Історичного календаря Пирятинщини», в який увійшло майже 1500 дат, більше 400 імен мешканців краю, пов'язаних з тими чи іншими подіями, та 500 унікальних світлин.

Заглиблення в тему про зв'язки Тараса Шевченка з приудайським краєм і пирятинцями реалізувалось у статті про конференц-секретаря Петербурзької академії мистецтв Василя Григоровича. Доопрацьована разом з автором цього нариса, вона була видана окремою книгою під назвою «Василь Григорович: життя в служінні мистецтву та людям» (м. Лубни: ТОВ «Інтер парк», 2021).

Обкладинка книги В. Квача та О. Рудківської «Василь Григорович: життя в служінні мистецтву та людям» (м. Лубни: ТОВ «Інтер парк», 2021)

Валерій Квач не байдужий до поетичного слова. Друкувався в районній газеті Кременеччини «Діалог», в Тернопільській обласній газеті «Вільне життя», в декількох поетичних альманахах Тернопільщини. Його вірші постійно з'являються на сторінках газети «Пирятинські вісті». Валерій Володимирович міг би вже видати декілька збірок своїх віршів, але не поспішає з цим, говорячи, що це не є самим головним у його житті.

Варто зауважити, що для В. Квача краєзнавство це не тільки вивчення місцевої історії на основі пошуку різних документів, запису свідчень очевидців, різних подій та публікацій цих матеріалів, а ще й практична дієва робота по збереженню місцевих пам'яток історії та наповненню суспільного простору новими об'єктами, в яких матеріалізується наша пам'ять про знакові події та видатних людей краю. Свою позицію в цьому питанні він чітко сформулював однією короткою фразою: «Культура пам'яті повинна бути дієвою».

В. Квач на презентації творчого доробку поетеси Ольги Гурби. м. Пирятин 2023 р.

Завдячуючи, в першу чергу, організаційним зусиллям В. Квача на теренах Пирятинської громади було встановлено 14 меморіальних дошок видатним землякам – історику-етнографу Хведору Вовку, члену Кирило-Мефодієвського братства Георгію Андрузькому, родині

друзів Тараса Шевченка – Мокрицьким, особно Аполлону Мокрицькому та Василю Григоровичу, які сприяли викупу Т. Шевченка з неволі, письменнику Євгену Гребінці та ряду почесних громадян Пирятина, в т.ч. і корифеям місцевого краєзнавчого руху: Григорію Остаповичу Бажану, Анатолію Андрійовичу Святогору та Михайлу Васильовичу Мельниченку.

В. Квач під час відкриття меморіальної дошки письменнику Є. Гребінці. м. Пирятин. Лютий 2021 р.

Разом із друзями В. Квач відновив на єврейському та православному цвинтарях м. Пирятин ряд могил XIX – початку XX ст. і не один рік опікується ними. В 2012 році до 70-річчя вшанування пам'яті жертв масових розстрілів нацистськими загарбниками місцевих євреїв, ромів меморіальний комплекс у Пироговій Леваді було доповнено встановленням на місцях поховань гранітних стел із відповідними написами. Це стало можливим завдяки тісній співпраці з громадськими організаціями євреїв та ромів, яку налагодив Валерій Володимирович як начальник відділу внутрішньої політики Пирятинської районної державної адміністрації. В подальшому єврейські міжнародні організації включили цей меморіальний комплекс в одну зі своїх програм по збереженню історичних пам'яток, пов'язаних із проживанням євреїв в Україні, і встановили в 2019 році на могилі розстріляних євреїв пам'ятник на українській та єврейських мовах.

Нині Валерій Квач прагне реалізувати ідею створення меморіального комплексу під відкритим небом, присвяченому перебуванню Тараса Шевченка у Пирятині. В цьому напрямку робляться вже певні кроки, і немає сумніву в тому, що цей задум буде втілено в життя. Під час відзначення в колі друзів свого 70-річчя, він зауважив: «.. стоячи на плечах прожитих років, маю змогу чіткіше бачити, як треба вибудовувати своє майбутнє. Все зроблене нами тільки розширює простір нашої дослідницької і практичної роботи, і це мене радує та надихає». Тож, вітаючи шанованого ювіляра, бажаємо йому – бадьорості духу, натхнення, невтомності і пишних урожаїв на краєзнавчій ниві.

**Церковно-історичне
краєзнавство: витоки
та сучасний дискурс**

УДК 272:94(477.82)»190/193»

Олександр Федчук (м. Луцьк)

протоієрей, кандидат історичних наук,

проректор із наукової роботи

Волинської духовної семінарії

E-mail: ol_fedchuk@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8494-9066>

Неоунія на Волині: на прикладі села Дубечне Ковельського повіту

Одним із маловивчених явищ релігійного життя на Волині часів міжвоєнної Польщі була неоунія. Метою даного дослідження є аналіз її розвитку у Волинському воєводстві на прикладі одного з перших місцевих осередків, що існував у с. Дубечне Ковельського повіту протягом 1927–1939 рр. Досягнення мети передбачає виявлення причин переходу частини селян із православ'я у неоунію, аналізу взаємин між прихильниками обох конфесій, порівняння їх кількості на парафії, висвітлення методів досягнення уніатами своїх цілей, охарактеризування особистих і ділових якостей уніатських і православних священників, з'ясування причин зникнення неоунійного руху у селі. Провести таке дослідження дає змогу використання документів із архівосховищ Варшави, Тернополя та Луцька. В процесі дослідження виявлено, що причиною виникнення в с. Дубечне неоунійного руху стали конфлікти на матеріальній основі між священником та його парафіянами, а також образа останніх на духовну консисторію. Шукаючи здешевлення вартості треб, селяни підпорядкувалися Луцькому біскупові, який прислав їм священника-уніата. Оскільки частина мешканців парафії залишилися вірними православному сповіданню, в селі розпочалося міжконфесійне протистояння, в основі якого були суперечки за храм та церковну землю. Хоча з кінця 1920-х рр. чимало селян почали повертатися до православ'я, їх неодноразові спроби повернути храм, зайнятий уніатами ще в 1927 р., залишалися невдалими. Постійні конфлікти призводили до судових розборів, які між двома сторонами не припинялися. В 1930-х рр. в уніатській парафії почали спостерігатися кризові явища, пов'язані з відтоком вірних, яких не міг задовольнити неморальний священник Василь Грош. Натомість повному поверненню позицій православ'я тут заважала відсутність храму, приналежність якого і визначала конфесійний вибір частини селян. Дуже швидко стало помітним, що міцної канонічно-догматичної основи неоунія в Дубечному не мала, що в повній мірі проявилось після приєднання Волині до УРСР, коли неоунійний рух тут припинився чи не найпершим на Волині.

Ключові слова: неоунія, православ'я, Дубечне, Василь Грош, церква.

Alexander Fedchuk (Lutsk)

Candidate of Historical Science,

Volyn Orthodox Theological Seminary,

Scientific Division Vice-Rector

E-mail: ol_fedchuk@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8494-9066>

Neo-union in Volyn: an example of Dubechne village in the Kovel district

One of the little-studied phenomena of religious life in Volyn during interwar Poland was neo-union. The objective of this study is to analyze its development in the Volyn Voivodeship based on the example of one of the first local centers which existed in the village of Dubechne in the Kovel district from 1927 to 1939. Its realization consists in identify the reasons for the passage of a part of the peasants from Orthodoxy to neo-union, to analyze the relations between the adherents of the two confessions, to compare their number in the parish, to highlight the methods of the Uniates reaching their

objectives, characterizing the personal and business qualities of Uniates and Orthodox priests, finding out the reasons for the disappearance of the non-union movement in the village. The use of archival materials in Warsaw, Ternopil and Lutsk makes it possible to conduct such research. During the research, it was found that the cause of the occurrence in the village of Doubechne Conflicts on a material basis between the priest and his parishioners, as well as the resentment of the latter against the spiritual consistory, became the cause of the non-union movement. Looking for a reduction in the cost of taxes, the peasants submitted to the bishop of Lutsk, who sent them a Uniate priest. As part of the inhabitants of the parish remained faithful to the Orthodox faith, an inter-confessional confrontation began in the village, based on disputes over the church and church land. Although from the end of the 1920s, many villagers began to return to Orthodoxy, their repeated attempts to return the temple, occupied by the Uniates back in 1927, remained unsuccessful. Constant conflicts led to court proceedings, which did not stop between the two parties. In the 1930s, crisis phenomena related to the outflow of the faithful began to be observed in the Uniat parish, which the immoral priest Vasyl Grosh could not satisfy. Instead, the full return of the positions of Orthodoxy here was hampered by the absence of a church, whose affiliation determined the confessional choice of some of the villagers. Very soon it became clear that the Neo-Union in Dubechne did not have a solid canonical and dogmatic basis, which was fully manifested after Volyn's accession to the Ukrainian SSR, when the Neo-Union movement Union stopped here, almost the first at Volyn.

Key words: Neo-Union, Orthodoxy, Dubechne, Vasyl Grosh, church.

Постановка проблеми. Неоунія (унія східного, візантійсько-слов'янського обряду) з дозволу папи Пія XI почала розповсюджуватися в Польщі у 1924 р. Виникнення цього релігійного руху, ідеологом якого став Підляський католицький єпископ Хенрік Пшездецький, було пов'язане з бажанням Ватикану приєднати до Костелу православне населення колишньої Російської імперії. На Волині перший неоунійний осередок виник навесні 1925 р. – в с. Озеро Луцького повіту, а на початку 1926 р. неоунія почала розповсюджуватися в с. Цегів Горохівського повіту. В обох випадках організаторами відкриття неоунійної парафії стали місцеві православні священники, які заявили про своє підпорядкування Луцькому католицькому єпископу – Євсейві Сльозко та Олексій Пелипенко відповідно. Обоє цих «перельотів», як у народі називали священників, що змінювали свою конфесію, проводили активну місіонерську роботу на Волині, намагаючись поширити не-

оунійний рух на інші парафії, але третій осередок з'явився у воєводстві не скоро – навесні 1927 р., коли про перехід в неоунію було заявлено в с. Дубечне Ковельського повіту. Напередодні Другої світової війни на Волині загалом було чотирнадцять неоунійних парафій¹.

Джерела та література. Історія неоунійної Церкви на теренах міжвоєнної Польщі, а зокрема й на Волині, не часто опинялася в центрі наукових інтересів вітчизняних дослідників. Окремі матеріали на цю тему належать Ю. Крамару², М. Кучерепі³, Р. Скакуну⁴, Н. Стоколос⁵. Однак усі вони робили тільки загальний аналіз неоунійного руху, не акцентуючи уваги на його окремих центрах. Тільки робота О. Федчука присвячена розвитку неоунії на одній із парафій Волині – с. Жабче Луцького повіту⁶.

Виклад основного матеріалу. Православна парафія с. Дубечне входила до 2-го благочинницького округу Ковельського повіту. Парафіяльна Свято-Покровська церква була побудована

¹ Крамар Ю. Проблема неоунії на Волині у міжвоєнний період // Науковий вісник ВДУ. Історичні науки. Вип. 1. 1998. С. 71.

² Там само.. С. 68–73.

³ Кучерепа М. Неоунія на Волині. «Да всі єдино будуть» // Міжнародна наукова конференція, присвячена історії Греко-Католицької Церкви на Волині, Луцьк – Володимир-Волинський, 2010. С. 134–141.

⁴ Скакун Р. «Нова унія» у Другій Речі Посполитій (1924–1939) // Ковчег. Науковий збірник з церковної історії. Т. 5. Львів, 2007. С. 204–247; Скакун Р. «Сторож братові своєму»: агенура органів безпеки СРСР у середовищі греко-католицького духовенства в 1939–1941 роках // Ковчег. Число 8. Львів, 2018. С. 72–189.

⁵ Стоколос Н. Неоунія як експеримент східної політики Ватикану в Польщі (1923–1939 рр.) // Український історичний журнал. 1999. № 4. С. 74–89.

⁶ Федчук О. Жабченська трагедія (з історії неоунії на Волині). Луцьк, 2015. 80 с.

в 1905 р., а її настоятелем у першій половині 1920-х рр. став священник Арсен Вижевський. В останнього неодноразово виникали конфлікти з паствою, яка відмовлялася задовольняти підвищені матеріальні вимоги настоятеля. Оскільки у духовній консисторії не дослухалися до скарг із Дубечного, тут почали ображатися й на духовне начальство. Найактивнішим агітатором проти консисторії став Пилип Тишик – колишній місцевий псаломщик, якого наприкінці 1926 р. архієрей намагався перевести на іншу парафію. Той, однак, переїздити не захотів й залишився проживати в Дубечному як приватна особа. Саме П. Тишик на початку 1927 р. запросив сюди сенатора В'ячеслава Богдановича⁷, відомого конфліктами з Варшавською митрополією через категоричне несприйняття факту автокефалії Польської Православної Церкви. Тісно контактуючи з групою духовенства, яка також виступала проти від'єднання митрополії від Московського патріархату, той запропонував місцевим мешканцям зблизитися з вигнаним із Польщі «москвофілом» архієпископом Єлевферієм (Богоявленським) та священником Лукою Голодом, який мав такі ж переконання⁸. Вірогідно, вийти на контакт із цими людьми в Дубечному не змогли, але сам факт існування такої пропозиції від В. Богдановича дав Варшавському митрополиту Діонісію підставу пізніше заявити міністру віросповідань та народної освіти, що «події в Дубечному не мають нічого спільного з релігійним рухом і їх варто називати замахом анархічних елементів на легальний порядок»⁹.

Найпевніше, зв'язуватися з малозрозумілими прихильниками Московського патріархату в Дубечному не захотіли передусім через те, що тут, на Волині, вже більше року діяло декілька неоунійних духовних осіб, які не лише називали себе справжніми українськими свя-

щенниками, але й виглядали надто привабливими для бідних селян з матеріальної точки зору, оскільки безкоштовно звершували треби й віддали парафіянам контроль над церковною землею. Наявність на Волині таких неоунійних осередків стала додатковим аргументом для відстоювання мешканцями Дубечного своїх інтересів. Вже на початку 1927 р. отцю Арсенію погрожували переходом в унію, а остаточне рішення про це, згідно спогадів монаха-редемпториста Романа Бахталовського, визріло після того, як священник залишив покійника дорогою до кладовища й пішов додому, оскільки не сторгувався за винагороду за відспівування¹⁰.

На хвилі чуток про бажання Дубечненської парафії змінити конфесію село наприкінці лютого відвідав вікарний Острозький єпископ Симон (Івановський). Як наслідок, з парафії таки було прибрано священника Арсена Вижевського й псаломщика Бориса Петрова. Однак дуже швидко стало зрозумілим, що такий крок – запізнений, оскільки селяни бажали вже не лише заміни священника, але й повернення до служіння у храмі псаломщика Пилипа Тишика. Новий священник Олексій Ушаков відмовився співпрацювати з особою, яка бунтувала парафію, а селяни, в свою чергу, не захотіли пускати в храм новопризначеного псаломщика Костянтина Малевського. Тільки звернувшись до поліції, священник зміг вгамувати парафіян.

Зрозумівши, що новий священник також не збирається поступатися селянам, ті остаточно вирішили порвати з Волинською духовною консисторією й перейти в унію. Воеводський уряд про те, що 99% місцевого населення (крім Дубечного, це також мешканці приписних сіл Лютка і Рокита) «приєдналися до Єдиної Христової Церкви і визнали за архіпастиря свого Отця Святого в Римі»¹¹, було повідомлено 12 квітня. Одночасно мешканці Дубечного

⁷ В'ячеслав Васильович Богданович (1878 р., м. Дісна Віленської губернії – після 30 вересня 1939 р., м. Вілейка) – білоруський релігійний та громадсько-політичний діяч, православний білоруський богослов християнського руху в Західній Білорусі, видавець, сенатор польського парламенту 1922 та 1928 років.

⁸ Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN), Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Warszawie (MWR i OP). 392: Sprawy budynków cerkiewnych w związku z przejściem ludności na inne wyznania – tytuł własności, legalizacja parafii itp. – ogólne i szczegółowe cz.I, lit. A–K. k. 139.

⁹ Ibid. k. 143.

¹⁰ Бахталовський Р. Апостол з'єдинення наших часів. Б/о. С. 62. Режим доступу: <https://ihortsar.vercel.app/LibraryBooks/022%20D0%BE.%20D0%A0.%20D0%91%D0%B0%D1%85%D1%82%D0%B0% D0%BB% D0%BE%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9%20-%20D0%90% D0%BF%D0%BE%D1% 81%D1%82%D0% BE%D0%BB%20%D0%B7% D1%94%D0%B4%D0%B8% D0%BD%D0%B5%D0%BD%D0% BD%D1%8F.pdf>

¹¹ AAN, MWR i OP. 392, k. 140.

вимагали передати місцевий храм неоунійному святеннику, яким був уже відомий «перельот» Олексій Пелипенко. В листі до воєводи 14 квітня Луцький біскуп Адольф Шельонжек просив призначити йому, як настоятелю уніатської парафії в Дубечному, державну дотацію¹². За наявними у влади даними, унію визнало 4096 парафіян, а православними залишилися тільки десять родин із Дубечного і дві – з Лютки¹³.

Першу спробу заволодіти Свято-Покровським храмом уніати на чолі з О. Пелипенком і П. Тишиком вчинили в ніч на 28 квітня 1927 р., коли в селі не було православного священника. Для того, щоб юридичних претензій не виникало до кліру, селяни самі внесли у храм священника й псаломщика, котрі відразу розпочали звершувати тут богослужіння. Але після виклику православними поліції уніати змушені були звільнити церкву¹⁴.

11 травня православним мешканцям села було прислано нового священника – Миколу Малюжинського. Він був інтелігентнішим за своїх попередників. У консисторії сподівалися на те, що о. Микола своїм тактом зможе примирити селян із духовною владою. На допомогу йому 5 червня був відряджений ієромонах Іоанн. Якийсь час їм ще вдавалося контролювати храм, звершуючи там богослужіння. Проте було зрозуміло, що прихильники неоунії чекають лиш слушної нагоди для остаточного його зайняття. Реалізувати свої наміри їм вдалося недільного ранку 26 червня, коли настоятелем уніатської парафії був уже Василь Грош, котрий перейшов у неоунію із православ'я в статусі диякона, а вже в новій конфесії отримав священницький сан.

Востаннє звершити богослужіння в Свято-Покровському храмі православному кліру, в якого ще зберігалися ключі від бічних дверей, вдалося 1 липня, коли відбулося відспівування померлої дитини. Поховання завершилося гучною сваркою, яка переросла в стихійний мітинг під вікнами будинку православного кліру.

Будинок оточили сотні агресивно налаштованих людей, котрі домагалися повернення ключів від храму і всього майна, яке було звідти винесене. Суперечка завершилася тим, що селяни увірвалися в дім, де жорстоко побили присутніх¹⁵.

Виїхавши після цього з Дубечного, священник М. Малюжинський повертатися сюди вже не захотів, але в селі продовжував залишатися раніше відсторонений отець А. Вижевський. Той, не бажаючи провокувати уніатів, поводився тихо й тепер уже погоджувався на будь-які компроміси. Зокрема, він не заперечував проти заволодіння уніатами церковної землі і не закликав православних селян до відстоювання церкви. Через це міжконфесійні взаємини в селі почали втрачати гостроту, що дуже тішило повітову владу. Однак у другій половині літа в с. Дубечне приїхав новий православний настоятель, священник Анатолій Неізнавний, який знову почав налаштовувати своїх прихильників на спротив уніатам, а повітового старосту просив закрити церкву, бо його парафіяни готові її забрати силою¹⁶.

Відтак конфлікт між уніатами й православними в Дубечному знову почав набирати сили, через що влада почала домагатися усунення о. Анатолія з села. Той дійсно невдовзі виїхав звідси і якийсь час парафію обслуговував усе той же А. Вижевський, який знову ж відмовлявся від конфліктів, погодившись, зокрема, обмінятися житлом із уніатським настоятелем о. Василем Грошем, котрий до цього часу проживав у значно гірших умовах¹⁷.

Наприкінці 1927 р. Волинська духовна консисторія прислала в Дубечне священника Петра Тарановського, який почав вживати заходів для повернення на парафії позицій Православної Церкви. Не маючи змоги вільно користуватися церковною землею та мусячи відмовитися від отримання винагороди за треби, щоб бути конкурентним уніату, котрий звершував їх безкоштовно, о. Петро опинився у вкрай важких

¹² AAN. MWR i OP. 472: Parafie obrządku wschodnio-słowiańskiego – erylowanie, dotowanie, etaty proboszczów, obsada, spory z prawosławnymi. k. 66.

¹³ AAN. MWR i OP 392, k. 156–157.

¹⁴ Державний архів Тернопільської області (далі: Держархів Тернопільської області). Ф. 148 Волинська духовна консисторія. Оп. 2. Спр. 554 Про захоплення уніатами православної церковної парафії в с. Дубечне Ковельського повіту. Арк. 116.

¹⁵ Там само. Арк. 118–119.

¹⁶ AAN, MWR i OP. 392, k. 167.

¹⁷ Держархів Тернопільської області, ф. 148, оп. 2, спр. 554, арк. 120–121.

матеріальних обставинах. Уніатський священник о. Василь Грош фінансувався Луцькою курією, через що й міг нехтувати принесеннями від парафіян, тому й православного пастиря консисторія мусила взяти на своє утримання. Але консисторське фінансування було недостатнім, хоча й декілька разів протягом останньої чверті 1920-х рр. збільшувалося. Напруженими залишалися відносини православного священника з його уніатським візаві. Апогеєм конфлікт між ними досяг у червні 1928 р., коли православний священник разом зі своїми прихильниками спробував скосити траву на парафіяльному сінокоші. Це завершилося бійкою, під час якої уніатський священник В. Грош застосував зброю, розрядивши револьвер у бік православного парафіянина, який утік¹⁸.

Не витримавши психологічного і матеріального тиску, наприкінці 1928 р. П. Тарановський почав клопотатися про переведення його з Дубечного. В проханні митрополиту Діонісію він писав: «Для блага Св. Православної Церкви доводиться поступатися своїм благополуччям... Але такого життя довго винести не під силу одній людині. Рівно рік я без нарікань прослужив у Дубечному. Багато священників було призначено в Дубечне, але всі вони втікали з нього, побачивши чи почувши, в яких умовах доведеться їм жити. Усвідомлюючи, що комусь необхідно поступитися собою для блага Св. Церкви Православної, я покорився необхідності й терпеливо цілий рік жив та працював у таких важких умовах в Дубечному»¹⁹.

Однак православні мешканці Дубечного не хотіли відпускати від себе о. Петра, який зумів повернути до православ'я і знову згуртувати ряд місцевих мешканців. В клопотанні в консисторію в січні 1929 р. вони писали: «Протягом його служби в православній парафії в селі Дубечне покладено ним багато старань для примирення ворогуючих православних з уніатствующими і в нинішній час уніати з православними багато в чому примирилися. Сподіваємося, що в скорому часі буде церква православна. В більшості уніати вважають за авторитет нашого о. Петра Тарановського і згодні мати в себе такого священника. З при-

ходом нашого причту в с. Дубечне авторитет уніатських ксьондзів впав. Усвідомлюємо, що становище нашого священника о. Петра Тарановського тяжке, на такій малій парафії заледве можна прожити, немає належної квартири, а з треб прибутків майже немає, бо при боротьбі з уніатськими ксьондзами доводиться служити треби даром. Самі ми господарі бідні і допомогти нашому причту ми мало можемо, а причт наш заслуговує на повагу й допомогу. Покірно просимо Волинську Духовну Консисторію залишити переведення нашого священника о. Петра Тарановського, затримавши його ще на деякий час, оскільки в нинішній час помічається у великій кількості перехід у православ'я уніатів, але з відходом священника о. Петра Тарановського нам вести боротьбу з уніатами буде майже неможливо»²⁰. В консисторії прислухалися до голосу парафіян і не стали задовольняти клопотання о. Тарановського, збільшивши йому дотацію.

Порівняно з весною й літом 1927 р., кількість мешканців Дубечного, які знову визнавали себе православними, помітно збільшилася. На їх думку, остаточному занепаду неоунії на парафії заважало те, що в руках її adeptів продовжував залишатися Свято-Покровський храм. В листі до сеймових послів весною 1929 р. православні дубеччани писали: «Православних є половина, як не більше, населення. Та й з другої половини, так званих католиків, більшість рахує себе православними до цього часу і каже, що вона радша була б бачити православного священника в церкві, але силою вигнати уніатського ксьондза не піде, а кинути церкву та йти молитися в хату не хоче. Тільки прив'язаність до церкви, збудованої стараннями наших батьків та нашими, заставляє частину людей відвідувати церкву»²¹.

Про певний паритет, який встановився між православними й уніатами в Дубечному, свідчить підготовані Ковельським повітовим старостом статистичні дані, згідно яких протягом другої половини 1928 р. – першої половини 1929 р. в уніатів було 18 вінчань, 122 хрещення й 47 поховань, а в православних – 18 вінчань, 86 хрещень і 39 поховань²².

¹⁸ Безчинства неоуниатов на Волині // *Воскресное чтение*. 1928. № 34. С. 516.

¹⁹ Державний рхів Тернопільської області, ф. 148, оп. 2, спр. 554, арк. 17–19.

²⁰ Там само, арк. 15–16.

²¹ Там само, арк. 128.

²² AAN, MWR і OP. 392, к. 257.

Тому православні на чолі з о. Петром вирішили, що тепер їм уже вистачить власних сил, щоб повернути собі храм так, як його було зайнято уніатами рівно два роки тому. Втім, за настроями православних селян ретельно стежив уніатський священник В. Грош, який не дозволив їм реалізувати свої наміри, залучивши до захисту уніатів поліцію.

Невдачу з поверненням храму православні розцінили як тимчасову, будучи переконані, що в найближчому майбутньому крах уніатів у Дубечному – неминучий. В рапорті митрополиту священник П. Тарановський стверджував, що на парафії всі «твердо переконані, що рано чи пізно церкву відберуть, оскільки бачать, що уніати натішилися вже кс. Грошем і не тільки не будуть протидіяти, але ще радо будуть допомагати відбиранню церкви й поверненню православним»²³.

Слід визнати, що авторитет о. В. Гроша навіть серед уніатів був невисоким. Ковельський староста вважав, що кількість православних у Дубечному почала зростати через його нетактовність. Цей священник не вирізнявся моральною стійкістю, був грубим і підступним, однак якраз такі якості якоюсь мірою і дозволили йому вберегти храм у Дубечному для уніатського сповідання. Крім природної обережності, Грош вирізнявся умінням зав'язати відносини з поліцією і навести її підозри на своїх противників. Таким чином, використовуючи ці свої якості, він доволі вміло знешкоджував усі спроби православних повернути собі храм.

Важливо зауважити, що боротьба за храм і церковну землю в Дубечному не обмежувалася силовими протистояннями між прихильниками унії та православ'я, але ще в 1927 р. перейшла в юридичну площину. В одному тільки Ковельському мировому суді до кінця 1928 р. було зареєстровано 35 позовів з приводу незаконних дій однієї з конфесій у Дубечному²⁴. Більшість позовів було подано православною стороною, яка судилася за храм, церковну землю, скаржилася на рукоприкладство з боку уніатів тощо. Представником православних у

цих судах був, переважно, протоієрей Іпатій Червінський із м. Ковеля, котрий вважався консисторським уповноваженим із уніатських справ. Консисторія оплачувала не лише його витрати, але й роботу адвоката. В різний час справами Дубечненської парафії займалися адвокати м. Ковеля Ян Задарновський, Зигмунт Грекк, Віктор Бернасовський, Самійло Підгірський, Рандау і Шоблевський. Частину судових процесів взяв на себе юрисконсульт Волинської духовної консисторії Володимир Первенцев. Як вважали православні, до їх скарг в судах не завжди відносилися об'єктивно. Зокрема, навесні 1929 р. протоієрей І. Червінський рапортував:

«Ставлення суду до наших скарг викликає обурення. Нові адвокати програли в Луцьку в окружному суді 13 квітня дві справи. Всі дані за нас і суд нам відмовив»²⁵.

В липні 1929 р. у Волинській духовній консисторії задовольнили чергове прохання священника Петра Тарановського й перевели його з Дубечного, одночасно призначивши сюди священника Стефана Ігнатовича²⁶. Менш як через три місяці той рапортував митрополиту Діонісію, що за час його перебування на парафії ніхто в унію не відпав, але до православ'я повернулося близько чотирьохсот осіб²⁷. Наприкінці 1929 р. о. Стефан повідомляв про ще більші успіхи, які пояснював своєю старанністю: «Мої часті відвідини селянських домів, розмови при виконанні треб, церковні служби, які я старався як можна урочистіше обставити, пояснення богослужінь на вечірнях, відкрита безбоязнена всюди критика унії як у церкві, так і в школі. Взагалі при всіх зручних випадках я старався виголошувати проповіді місіонерського змісту і все це не було даремним, а принесло великий плід. Щоправда, на самому початку мені довелося вести боротьбу не з унією, а з атеїзмом і пияцтвом»²⁸.

Однак у консисторії все ж, вірогідно, не вважали, що С. Ігнатович справляється зі своїми обов'язками, бо наприкінці 1929 р. прийняли рішення про заміну його священником Віталієм Сагайдаківським, котрий уже здобув

²³ Державний архів Тернопільської області, ф. 148, оп. 2, спр. 554, арк. 88.

²⁴ Там само, арк. 59–60.

²⁵ Там само, арк. 80.

²⁶ Там само, арк. 144–145.

²⁷ Там само, арк. 188.

²⁸ Там само, арк. 203–204.

собі славу вдалого борця з неоунією в с. Жабче Луцького повіту²⁹. Дізнавшись про призначення сюди такого священника, уніатський настоятель В. Грош звернувся в Луцьку курію з проханням добитися, через владу, ліквідації в Дубечному православної парафії, оскільки місцевим православним, на його думку, «церкви не треба, бо вони мають за 6–7 кілометрів, для них потрібна ця авантюра, горілка і гроші, бо то їх єдине життя схизматицьке»³⁰.

Біскуп Адольф Шельонжек дійсно в березні 1930 р. звернувся з таким клопотанням до міністра віросповідань та народної освіти, якого переконував, що в Дубечному не більше за двісті православних, що не є достатнім, аби утримувати в селі православну парафію³¹. При цьому, майже одночасно в уряд надійшло клопотання 1003 православних осіб Дубечненської парафії, які просили повернути їм храм³². Добитися цього новий священник В. Сагайдаківський намагався також шляхом поїздки парафіян разом із ним до повітового старости в Ковель, до воєводи в Луцьк і навіть до органів центральної влади у Варшаву³³.

Всі ці поїздки принесли православним мало користі, а тому 29 травня 1930 р., на свято Вознесіння, православні знову вирішили відібрати храм самотужки. Завдяки запопадливості «перельота» В. Гроша їм це не вдалося й цього разу. Заворушення, які відбулися у церкві того дня, стали предметом кримінального розслідування³⁴, а адміністративна влада зажадала від духовної консисторії усунути В. Сагайдаківського з Дубечного. Щоправда, повітовий староста в листі до воєводи писав, що для заспокоєння села звідти слід прибрати й В. Гроша, який своєю нетактовністю підтримує неспокій серед місцевої людності³⁵.

Вірогідно, воєвода погоджувався з цим, бо незабаром Ковельський староста запевнив представника консисторії, що В. Гроша та його псаломщика П. Тишика буде усунуто з Дубечного,

якщо звідти виїде В. Сагайдаківський. Але якщо вже 1 серпня православні виконали свою частину домовленості, перевівши о. Віталія, то уніатський священник так і залишився в Дубечному.

Ще за рік до цього Ковельський староста переконував воєводу, що влада не може закрити очі на стан справ у Дубечному, бо це принесе шкоду цілій державі. Тому він пропонував утворити православну парафію не в Дубечному, а в найближчій околиці. До неї увійшли б православні парафіяни Дубечного, а влада мала б надати матеріальну допомогу в будівництві православної церкви для тієї нової парафії³⁶. Можливо, якраз зараз, після виїзду з Дубечного о. В. Сагайдаківського, заміну якому відразу зроблено не було, у владі сподівалися, що настав сприятливий час для ліквідації в с. Дубечне православної парафії. Але восени 1930 р. сюди приїхав новий православний священник – о. Єфим Преварський.

Невдовзі після свого прибуття о. Єфим задався питанням будівництва у Дубечному молитовного будинку, адже приміщення, в якому молилися православні, не вміщало бажаючих. Зробити це власними силами віруючі не могли, тому в консисторії було оголошено грошовий збір по єпархії, який, втім, не приніс бажаних результатів³⁷, тож від будівництва довелося відмовитися.

При новому священнику на парафії не припинялися конфлікти за парафіяльну землю. Про те, що напруга у взаєминах між православними й уніатами не спадала, свідчило й регулярно вибиття вікон у будинку, в якому мешкав Є. Преварський. У черговій суперечці за церковну землю 22 липня 1931 р. уніат В. Грош знову використав револьвера³⁸.

Протягом п'яти років перебування в Дубечному священника Є. Преварського на парафії мало що змінилося. Як і раніше, в Свято-Покровському храмі служив уніатський священ-

²⁹ Федчук О. Жабченська трагедія (з історії неоунії на Волині). Луцьк, 2015. С. 13–28.

³⁰ ААН, МWR і ОР. 392, к. 204–205.

³¹ Ibid. к. 198–199.

³² Ibid. к. 223–224, 231–246.

³³ Державний архів Тернопільської області, ф. 148, оп. 2, спр. 554, арк. 283.

³⁴ ААН, МWR і ОР. 392, к. 261–262.

³⁵ Ibid. к. 263.

³⁶ Ibid. к. 258.

³⁷ Держархів Тернопільської області. Ф. 148. Оп. 2. Спр. 554. Арк. 440.

³⁸ Там само, арк. 451.

ник В. Грош, а православні продовжували молитися в пристосованому приміщенні. Тривали судові розбори, помножувалася ненависть між односельчанами, а все це разом призводило до інфантильності місцевого населення у ставленні до релігії взагалі. Православний священник з цього приводу свідчив: «Повстала страшна ненависть серед селянства: сусід з сусідом жили не в згоді; повстала страшна деморалізація, релігійний індиферентизм, безбожництво, сектантство, і всякий темний елемент міг робити які завгодно експерименти. Молодше покоління, бачачи таку сварку на релігійнім тлі, бачачи, що батьки їхні на рік десять разів міняють свої релігійні переконання, цілком відбилися від Церкви. Молодше покоління жило окремим життям поза церквою. Це використали комуністи і зробили з молодого покоління знаряддя для своїх цілей»³⁹.

Те, що відбувалося в Дубечному, складало гнітюче враження на мешканців навколишніх сіл, які відкидали будь-які натяки на можливість уніатської проповіді і в них, пояснюючи це небажанням розпалити у власній домівці вогнище розбрату, як це сталося в Дубечному. Про його мешканців казали, що люди там «подуріли», а тамтешніх уніатів дехто називав «азіатами»⁴⁰.

Наприкінці 1935 р. новим православним священником у Дубечному став о. Йосип Грушецький. З його діяльністю пов'язане чергове загострення міжконфесійної кризи на парафії. Передусім о. Йосип перевів на українську мову богослужіння у Дубечному, що рідко практикувалося у Ковельському повіті. Українські богослужіння почали відвідувати й уніати, яким сподобався новий настоятель православних односельчан. Відтак священник вирішив спробувати зайняти храм. Однак, як і попередні спроби, ця також виявилася невдалою через кмітливість уніатського священника В. Гроша, який і тут зумів вчасно викликати поліцію, що заарештувала дев'ятьох православ-

них⁴¹. Наступної ж ночі, задля помсти «перельоту», йому спалили садибу. Негайно після цього о. Василь, який прослужив у Дубечному близько восьми років, виїхав до Луцька й виклопотав переведення на іншу парафію. Новим уніатським священником тут став випускник Дубенської семінарії східного обряду Іван Волянин⁴².

Як стверджував православний священник, в унії на цей час залишилося тільки 10% мешканців Дубечного, але в Рокиті їх було 50%, в Лютці – 90%⁴³. Таку ж статистику в 1937 р. підтверджував і Ковельський повітовий староста⁴⁴. На думку о. Полієвкта Скрипника, який влітку 1936 р. замінив у Дубечному о. Й. Грушецького, уніатам цілком вистачило б і каплиці в Лютці. Однак влада не бажала силою відбирати в уніатів церкву в Дубечному, тож православні й далі продовжували молитися в пристосованому приміщенні.

Повернути собі храм православні змогли наприкінці 1939 р. – відразу після встановлення радянської влади. Всі місцеві уніати тоді возз'єдналися із православ'ям, а уніатський священник Іван Волянин виїхав з села⁴⁵. Зі зміною політичного режиму неоунійна парафія с. Дубечне, хоч і була однією з найдовше існуючих, першою припинила свою діяльність, тоді як деякі неоунійні осередки на Волині протрималися до 1945 р. Таким чином, цілком підтвердилися висловлювані раніше переконання у нестійкості місцевого уніатського населення, яке в неоунії тримав тільки храм.

Висновки. Причиною виникнення в с. Дубечне у 1927 р. неоунійного осередку стали матеріальні непорозуміння між священником і парафіянами, які вимагали здешевлення духовних послуг. Перехід більшості місцевого населення в неоунію став також формою протесту духовній консисторії, яка вчасно не відреагувала на скарги парафіян. На піку народного невдоволення православним духовенством новоспечені уніати заволоділи хра-

³⁹ Державний архів Волинської області, ф. 60, оп. 1, спр. 5, арк. 30.

⁴⁰ Державний архів Тернопільської області, ф. 148, оп. 3, спр. 51, арк. 18.

⁴¹ Державний архів Волинської області, ф. 191, оп. 7, спр. 490, арк. 159.

⁴² Wiadomości i notatki. *Oriens*. 1936. № 2. S. 63.

⁴³ Державний архів Волинської області, ф. 60, оп. 1, спр. 5, арк. 30.

⁴⁴ Там само, ф. 46, оп. 9, спр. 1853, арк. 80.

⁴⁵ Скакун Р. «Сторож братові своєму»: агентура органів безпеки СРСР у середовищі греко-католицького духовенства в 1939–1941 роках // Ковчег. Число 8. Львів, 2018. С. 160.

мом та більшістю церковної землі, що не викликало заперечень адміністративної влади і не знаходило належних відгуків у суді. Доволі грамотна в подальшому кадрова політика духовної консисторії та розчарування місцевих мешканців у моральних якостях уніатського священника призвели до поступового повернення населення до православ'я, кількість прихильників якого ще до кінця 1930-х рр. зрівнялася з адептами неоунії, зберігаючи стійку тенденцію до подальшого збільшення. При цьому

всі спроби православних парафіян повернути храм залишалися невдалими через обережність уніатського священника В. Гроша та його зв'язки з поліцією. Припущення православних священників на рахунок відсутності в місцевих уніатів стійких релігійних переконань і їх перебування в неоунії тільки через небажання залишати рідний храм, виявилися цілком обґрунтованими, оскільки одразу після встановлення радянської влади уніатський осередок в Дубечному розпався.

References

1. Kramar, Yu. (1998). Problema neounii na Volyni u mizhvojenyj period.
2. Kucherepa, M. (2010). Neouniia na Volyni. «Da vsy yedyno budut». *Mizhnarodna naukova konferentsiia, prysviachena istorii Hreko-Katolytskoi Tserkvy na Volyni*. Lutsk–Volodymyr-Volynskyyi, 134–141. [in Ukrainian].
3. Skakun, R. (2007). «Nova uniiia» u Druhii Rechi Pospolytii (1924–1939).
4. Kovchek. *Naukovyi zbirnyk z tserkovnoi istorii*, T. 5. Lviv, 204–247. [in Ukrainian].
5. Skakun, R. (2018) «Storozh bratovi svoiemu»: ahentura orhaniv bezpeky SRSR u seredovyschi hreko-katolyts'koho dukhovenstva v 1939–1941 rokakh. *Kovchek. Naukovyi zbirnyk z tserkovnoi istorii*. T. 8. Lviv, 72–189. [in Ukrainian].
6. Stokolos, N. (1999). Neouniia yak eksperyment skhidnoi polityky Vatykanu v Polshchi (1923–1939 rr.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, (4), 74–89. [in Ukrainian].
7. Fedchuk, O. (2015). *Zhabchens'ka tragedija (z istorii' neounii' na Volyni)*. Lutsk [in Ukrainian].

УДК: 94:627.85(477.64)«1927/1932»

Олександр Ігнатуша (м. Запоріжжя) доктор історичних наук,
професор кафедри історії України Запорізького національного університету

E-mail: ioleksa@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1959-1085>

Олексій Ігнатуша (м. Запоріжжя) кандидат історичних наук

E-mail: oleksii@ihnatusha.pro

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8940-8605>

Григорій Ігнатуша (м. Запоріжжя)

кандидат історичних наук

E-mail: greg.ignatusha@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0880-3778>

Релігія та Дніпробуд (1927–1932): ілюзія вигнання

Мета дослідження – показати наявність релігійних осередків і релігійних потреб на будівництві Дніпрогесу – флагману радянської індустріалізації в Україні. Методологія дослідження ґрунтується на використанні мікроісторичного підходу, комплексу загальнонаукових (аналіз, синтез) та спеціальноісторичних методів (історико-генетичний, історико-порівняльний). Наукова новизна роботи полягає в історичній реконструкції процесу витіснення релігії зі сфери побуту будівників Дніпровської гідроелектростанції (1927–1932) – знакового об'єкту сталінської модернізації. Показано марність спроб викорінення релігійних почуттів через заміщення радянським наративом «безбожництва».

Висновки. Для значної частини будівників – робітників і службовців Дніпровського будівництва – природним було дотримання релігійних традицій. Наявність віруючих серед працівників Дніпробуду засвідчують актові, статистичні, наративні джерела, періодика. В ході будівництва частка віруючих збільшувалась, зростало конфесійне різноманіття. Комуністична влада активно протидіяла поширенню релігійності, насамперед – закриттям церковних споруд у районі будівництва. Посиллювався інформаційно-пропагандистський тиск влади. Застосовувалися політичні репресії. Вагомим інструментом боротьби з релігією на Дніпробуді була Спілка войовничих безвірників, цілком підконтрольна партійним органам. Проте вигнання релігії з Дніпробуду не сталося, що підтвердили результати Всесоюзного перепису населення 1937 р. та звіти партійного керівництва 30-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: релігія, церква, віруючі, Дніпробуд, атеїстична політика, індустріалізація, робітники, безвірники.

Olexandr Ihnatusha (Zaporizhzhia)

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Department of History of Ukraine, Zaporizhzhia National University

E-mail: ioleksa@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1959-1085>

Oleksii Ihnatusha (Zaporizhzhia)

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),

E-mail: oleksii@ihnatusha.pro

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8940-8605>

Hryhorii Ihnatusha (Zaporizhzhia)

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),

E-mail: greg.ignatusha@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0880-3778>

Religion and Dniprobud (1927–1932): the illusion of exile

The purpose of the study is to show the presence of religious centers and religious needs in the construction of the flagship of Soviet industrialization in Ukraine – Dniprohes. The research methodology is based

on the use of a microhistorical approach, a set of general scientific (analysis, synthesis) and special historical methods (historical-genetic, historical-comparative). The scientific novelty of the work lies in the historical reconstruction of the process of displacing religion from everyday life of the builders of the Dnipro Hydroelectric Power Station (1927–1932) – a landmark object of Stalin's modernization. The author shows the futility of attempts to eradicate religious feelings through the substitution of the Soviet narrative of «godlessness».

Conclusions. For a considerable percentage of the builders – workers and employees of Dnipro construction – it was natural to follow religious traditions. The presence of believers among those working at Dniprobud is evidenced by acts, statistical, narrative sources, and periodicals. In the process of construction, the share of believers in Dniprobud increased, and religious diversity grew. The communist authorities actively opposed the spread of religiosity, primarily by closing church buildings in the construction area. The information and propaganda support of the government's struggle against religious centers was growing. Political repressions were applied. An important tool in the fight against religion in Dniprobud was the Union of Militant Atheists, completely under the control of party bodies. However, the expulsion of religion from Dniprobud did not happen, which was confirmed by the results of the All-Union Census of 1937 and the reports of the party leadership in the 1930s.

Key words: religion, church, believers, Dniprobud, atheist politics, industrialization, workers, atheists.

Поєднання понять «релігія» та «Дніпробуд» (будівництво Дніпровської гідроелектростанції та індустріального комплексу навколо неї) на перший погляд видається несумісним. Проте, релігія невід'ємна від суспільного життя, а Дніпробуд був його часткою. Тому, вважаємо за необхідне виокремити за допомогою джерел роль і місце релігійного фактору в ході будівництва символу радянської індустріалізації в Україні.

Розглянемо декілька аспектів: присутність віруючих різних конфесій на Дніпробуді (1927–1932 рр.); прояви їх релігійної активності; витіснення релігійних осередків з будівництва за допомогою Спілки безвірників (СБ; з 1929 р. СББ – Спілки воєнничих безвірників) та зусиллями пропагандистського апарату.

Залучення до будівництва великої кількості працівників, а особливо – вчорашніх селян та

простих робітників означало приплив маси віруючих на будівництво, оскільки більшість населення у 20-х рр. ХХ ст. залишалася віруючою. Грабарі, теслярі, чорнороби, сезонні робітники у більшості рекрутувалися із селянського середовища, їх релігійність не зникла з переміщенням із села до міста. Проте, незважаючи на доволі широку історіографію Дніпробуду, наявна наукова література оминає аспект виявів релігійності на будівництві¹. Практично не розглядалися питання щодо існування релігійних осередків на будівництві, аналіз конфесійного складу віруючих, характер взаємин віруючих Дніпробуду з атеїстичною владою². Епізодично, у контексті конструювання пам'яті «нової людини», «змагання» комуністів і комсомольців Дніпробуду з релігією охарактеризувала О.М. Клименко³. Окремі аспекти піднятої теми порушували ми у невеликих розвідках⁴.

¹ Див.: Ігнатуша О.О. Місце Запорізького індустріального комплексу в більшовицькій індустріалізації 20–30-х років ХХ ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2011. Вип.30. С.126–127; Клименко О.М. Написання історії фабрик та заводів в УСРР: приклад Дніпрогесу (1930-ті рр.) // Там само. 2019. Вип.52. Т.1. С.167.

² Бойко О.В. Православна церква і робітничий клас Півдня України в умовах антирелігійної політики держави 20–30-х років ХХ століття // Грані. 2004. №3(35). С.42–50; Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917–1938 рр.) / Ред. кол.: Смолій В.А. (гол. ред.) та ін. Т.2. К., 2013. С.146–155; Ігнатуша О.М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. ХХ ст.). Запоріжжя, 2004. С.408–421; Мовчан О. Ставлення робітників УСРР до антирелігійної політики влади (початок 1930-х рр.) // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Сер. Історія. 2013. Вип.1. Ч.1. С.37–43.

³ Клименко О.М. Конструювання пам'яті «нової людини» у 1920-х – 1930-х рр. (на матеріалах УСРР): Дис. ... канд. іст. наук. К., 2019. С.156, 159.

⁴ Ігнатуша Г. Віруючі Дніпробуду // Збірник наукових праць студентів, аспірантів і молодих вчених «Молода наука-2011»: у 5 т. Т.5. Запоріжжя, 2011. С.65–68; Ігнатуша О.М. Вигнанці Дніпробуду (до проблеми затоплення Кічкаса, 1927 р.) // Сумська старовина. 2006. № 20. С.186–194; Його ж. Меноніти у тилловому ополченні на Дніпробуді: 1930–1931 рр. // Вопросы германской истории. 2007. С.177–184; Ігнатуша О., Тедеев О. «Класовий ворог» на Дніпрельстані // Краєзнавство. 1994. №1–2. С.40–43.

Тому, вважаємо актуальним цілісне розкриття питання щодо наявності та ролі релігійного чинника на Дніпровському будівництві, як одного з проявів життя людей в епоху індустріалізації.

Для висвітлення питання спираємось на документальні, наративні джерела, періодичну пресу. Основний комплекс документальних джерел становлять архівні фонди Будівництва Дніпровського промислового комбінату «Дніпробуд» (Ф.Р-995) та адміністративного відділу Запорізького окрвиконкому (Ф.Р-316) у Державному архіві Запорізької області. Важливу інформацію містять архівні фонди партійних, державних, профспілкових органів: Запорізького окружного (Ф.П-1) та міськкому (Ф.П-157) КП(б)У, окрвиконкому (Ф.Р-1), райкому КП(б)У на Дніпробуді (Ф.П-149), райкому профспілки будівельників на Дніпробуді (Ф.Р-569). Джерельну базу доповнюють археографічний збірник з історії Дніпробуду⁵, газети «Днепрострой», «Пролетар Дніпробуду», «Червоне Запоріжжя», «Вісті ВУЦВК», журнали – друковані органи СВБ «Безвірник» та «Антирелігіозник». Окремі групи джерел складають наративи⁶.

Під час активного будівництва, що розпочалося 1927 р., кількість робітників на Дніпробуді у березні становила 200 осіб, у квітні – 350, у травні – 1 852, у червні – 2 663. На 20 липня 1927 р. кількість робітників і службовців зросла до 8 629 осіб⁷, станом на 20 вересня 1927 р. – вже 12 807 осіб, на 7 травня 1930 р. – 20 600 осіб, навесні 1932 р. – понад 63 тис. осіб⁸.

Будівництво вели з обох берегів Дніпра. Керівництво робіт знаходилося на правому березі, у с. Кічкас, заселеному з 1789 р. колоністами-менонітами. Там же були майстерні та гуртожитки⁹. Комунальна інфраструктура була відсутня, будівники жили в бараках, або ж у навколишніх

селах. Культура побуту зводилася до пропагандистських «червоних куточків» на виробництві. Не вистачало медичних, дитячих закладів.

У 1928 р. відомий український діяч академік Сергій Єфремов, проїжджаючи Кічкасом, занотує у щоденнику: «Кічкас, центр рекламного Дніпрельстану. Німців виселено на степок неподалік. А тут тепер господарюють інженери. Замість тихої німецької колонії виросло галасливе місто – з димарями, конторами, кіно й домами розпусти. Це поки що і все, бо самого Дніпрельстана ще не видно»¹⁰.

У Кічкасі було чотири церковні осередки та релігійні споруди: молитовний будинок церковних менонітів, братських менонітів, православна церква та єврейська синагога. Найближчим православним храмом на лівому березі Дніпра, з міцним релігійним осередком, була Вознесенська церква с. Вознесенівка (близько 6,5 тис. жителів), до якої від Дніпробуду було близько 5 км. Місто Запоріжжя, з трьома православними і католицькими храмами, молитовними будинками старообрядців, лютеран, менонітів, баптистів, євангельських християн, трьома синагогами, знаходилось на відстані 9–12 км від Дніпробуду. Відвідувати храми працівникам будівництва у робочі дні було проблематично, тим більше, що з 1929 р. законодавчо закріпили «безперервку» – шестиденний графік роботи¹¹.

На Дніпробуді працювали представники різних конфесій. Зокрема, дніпробудівцями були голова церковної ради православної соборної Покровської церкви м. Запоріжжя М.І. Іванов і регент хору К.В. Мільков¹², члени римо-католицької громади О.Я. Тісен (1898 р. н., мав нижчу освіту, працював капельмейстером на Дніпробуді); Я. Іванова (1908 р. н., із середньою освітою, практикантка лікарні Дніпробуду) – обоє проживали у старій частині м. Запоріжжя¹³.

⁵ Первенец индустриализации страны Днепрогэс имени В.И. Ленина. Сб. док. / Ред. кол.: Шерстюк А.С. и др. Запорожье, 1960. 288 с.

⁶ Мальований С. Класовий ворог на Дніпрельстані. Харків, 1931. 48 с.; Юрезанський В.Т. Дніпрогес. – Дніпропетровськ, 1970. 182 с.; Вейде Б. Записки будівельника (1908–1935) / Упор. Н. Швайба. К., 2012. 140 с.

⁷ Державний архів Запорізької обл. (далі – ДАЗО), ф.р-995, оп.14, спр.29, арк.156–157.

⁸ Ігнатуша О.О. Місце Запорізького індустріального комплексу... С.129.

⁹ ДАЗО, ф.п-149, оп.1, спр.6, арк. 230; Первенец индустриализации... С.67–68; Юрезанський В.Т. Дніпрогес. С.101.

¹⁰ Єфремов С.О. Щоденники. 1923–1929. К., 1997. С.646.

¹¹ Відносини держави, суспільства і особи... С.146–155.

¹² ДАЗО, ф.р-569, оп.1, спр.10, арк. 311–339.

¹³ Там само, ф.р-316, оп.3, спр.98, арк. 26 зв.–27, 30 зв.–31.

Серед дніпробудівців був один із керівників запорізької громади баптистів М.О. Моторін та його дружина В.С. Моторіна¹⁴.

Після постанови ВУЦВК про відчуження будівель у зоні затоплення у зв'язку з Дніпробудом (3 березня 1927 р.), меноніти с. Кічкасу намагалися отримати дозвіл на переміщення молитовного будинку, але безуспішно. Це підсилювало еміграційні настрої. «Ми... поселяни с. Кічкаса емігруємо до Канади внаслідок виселення нас зі старих насиджених місць», – заявляли жителі головному інженеру Дніпробуду 24 червня 1927 р.¹⁵. 31 травня 1927 р. заступник головного інженера Дніпробуду П.П. Роттерт експрес-поштою до Москви інформував управління головного інженера про бажання 213 осіб (44 сімей) менонітів Кічкаса емігрувати з СРСР. Влада їх не відпускала – під приводом військової повинності, затягуванням виплат компенсацій за відчуження будівель, примусовим відправленням до Трудармії тих, кого було позбавлено виборчих прав¹⁶.

Станом на 1927 р. в радянській Україні примусово закрили майже чверть (23,5%) церков та домів молитви різних конфесій. З 1928 р. влада прискорила їх закриття. Партійно-радянський актив Дніпробуду особливо непокоїла Свято-Духівська православна церква с. Кічкас. «А на горі, причаївшись як тарган, якого загнали у кут, як мокриця – стоїть церква», – писав один із перших номерів газети «Днепрострой»¹⁷. Газета продовжувала: «Робітник... обурюється: «Чому не закриєте капище, адже ніде жити, ми задихаємось без квартир, а тут таке приміщення гуляє дарма». 4 липня 1929 р. Управління головного інженера Дніпробуду звернулося до Хортицького райвиконкому з вимогою «запропонувати релігійній громаді у триденний термін звільнити приміщення церкви від церковного інвентарю» «внаслідок відчутної житлової кризи на Державному Дніпровському будівництві»¹⁸. З храму планували зробити гуртожиток для ро-

бітників. Врешті, у ньому розмістили Відділ праці Дніпробуду. Анонімний автор повідомлення у «Пролетарі Дніпробуду» відзначав: «Вже давно можна було б прибрати з гори «капище», але на робітничих зборах чомусь жодного разу не виникало про нього ніяких розмов». Очевидно, що таке мовчання на зборах і було свідченням небажання будівників Дніпробуду закривати церкву.

Православна громада шукала захисту у голови ВУЦВК. Зібравши 200 підписів, 3 червня 1929 р. йому надіслали телеграму з проханням залишити хоча б маленьке приміщення, аргументуючи: «Молитовний будинок влаштований силами робітників»¹⁹. Клопотання підписали жінки: за голову церковної ради – Є. Пирогова і В.Г. Рибаківа, за секретаря – М.І. Новікова. У задоволенні прохання їм відмовили. Президія Запорізького окрвиконкому, до якої переадресували клопотання, 13 червня 1929 р. винесла ухвалу: «Беручи до уваги: а) що в зв'язку з виселенням із с. Кічкасу корінних мешканців відвідування церкви та молитовного будинку дуже зменшилося; б) що 4 000 робітників Дніпрельстану зняте клопотання про закриття таких, підтримане Кічкаською районною та Запорізькою міською радою; в) що зазначені будівлі потрібні Дніпрельстану, визнати за необхідне православну церкву та молитовний будинок менонітів на терені Дніпрельстану в с. Кічкас закрити та прохати ВУЦВК санкціонувати цю постанову»²⁰. 26 серпня 1929 р. Секретаріат Президії ВУЦВК прийняв відповідну ухвалу²¹. «Вісті ВУЦВК» одразу поширили цей факт по всій Україні: «На Запоріжжі, в с. Кічкас буде закрито церкву та менонітський молитовний будинок»²².

Як вже зазначалось, у Кічкасі було два молитовних будинків менонітів: церковних і братських. Один із будинків менонітів закрили, інший пустили під знос, аргументуючи повідомленням НКВС «про відмову релігійній громаді в переносі їх будинку на інше місце у зв'язку з Дніпрельстаном»²³.

¹⁴ Там само, спр. 20, арк. 107.

¹⁵ Ігнатуша О.М. Вигнанці Дніпробуду ... С. 192.

¹⁶ Ігнатуша О.М. Меноніти у тиловому ополченні на Дніпробуді... С. 177–184.

¹⁷ К. Старое и новое // Днепрострой. 1927. 12 августа.

¹⁸ ДАЗО, ф. Р-316, оп. 3, спр. 231, арк. 139.

¹⁹ Там само, арк. 138.

²⁰ Там само, арк. 130.

²¹ Там само, арк. 149.

²² На Запоріжжі // Вісті ВУЦВК. 1929. 29 серпня.

²³ ДАЗО, ф. Р-316, оп. 3, спр. 231, арк. 468.

Громади спробували отримати компенсацію за відібрані молитовні будинки. Проте за юридичними нормами церковні будівлі не були власністю віруючих, перебуваючи лише у користуванні. Тому компенсація, яку віруючі таки домоглися стягнути з Дніпробуду за відчуження церков, пішла у фонд райвиконкому²⁴. Меблі Свято-Духівської церкви: столи, стільці, шафу, вітрину, етажерку тощо – відписали у відання районної ради. Цінні речі зі срібла: чашу, хрест, кухлик, ложку та ін. передали на зберігання Запорізькому відділенню держбанку, яке оцінило срібло в «1 руб». Антимінс, як сакральну річ, віддали Миколаївській церкві м. Запоріжжя. Інше культове майно – плащаницю, напрестольне Євангеліє, хоругви, священницьке облачення – залишили міській Пилипівській церкві. Речі «повсякденного характеру» – килимки, хустки, завіси та 5 кг воскових свічок забрали до окружного відділу соціального забезпечення. Ікони «утилізували»: найбільшою цінністю з них тодішня влада вважала оправи з латуні, які можна було здати «на потреби індустріалізації». Чотири церковних дзвони (186 кг бронзи), а також понад 80 кг «латуні 4-го сорту» здали «Рудметалторгу». Одну з ікон Свято-Духівської церкви, «Зняття тіла Христа», вилучили для Харківського музею українського мистецтва. Церковне облачення: ризу, підрясник, камилавку, хрест, покривало – передали робіткому Дніпрельстану для театрального гардеробу²⁵. За останнім неважко побачити зацікавленість влади в атеїстичному репертуарі театрального колективу Дніпрельстану, як засоби боротьби з релігійними почуттями будівників.

У жовтні 1929 р. православна і менонітська громади вже перестали існувати. Найближчий православний храм і молитовний будинок менонітів відтепер знаходилися на відстані 5 км від Дніпробуду, у сел. Верхня Хортиця.

Проте владу продовжував турбувати «сектантський рух» на Дніпробуді. Питання про нього поставили на засіданні бюро Дніпробудівського райкому КП(б)У 11 лютого 1930 р.²⁶.

З незавершеного твору «Гребля» українського письменника-прозаїка В.С. Кузьмича (члена редколегії «Історії Дніпробуду», репресованого у 1942 р.) дізнаємося, що «баптистським зосередженням» був «євангелістський дім на другому виселку», – тобто у селищі № 2, куди переселили жителів Кічкаса. Активність баптистів відзначалася серед будівників на ряжах, у селищах, у робітничих потягах. Цю активність В.С. Кузьмич характеризував як «почастішання виступів»²⁷.

У 1927 р. на Дніпробуді виникла група євангелістських християн. Її поява теж була одним із закономірних наслідків розгортання масштабного будівництва, коли із села на Дніпробуд ринув потік робочої сили. Спочатку у цій групі були лише чоловіки – чорнороби, грабарі. Прізвище засновника групи євангелістських християн на Дніпробуді Прусенка зафіксували як делегата обласного з'їзду євангелістських християн у м. Дніпропетровську 20–23 листопада 1927 р. Там він розповідав, як поширював місію по бараках Дніпробуду, як залучив «до справи Божої перших трьох сестер»²⁸. Близько року, до 17 липня 1928 р., осередок євангелістських християн на Дніпробуді не мав реєстрації²⁹. У документах Запорізького окрадмінвідділу збереглася письмова згода між євангелістськими християнами Дніпробуду та братськими менонітами Кічкасу від 16 червня 1928 р. на спільне використання менонітського молитовного будинку для зібрань³⁰. Документи 1928 р. повідомляють, що 13 членів громади євангелістських християн були робітниками, членами профспілки будівельників. Осередок збирався регулярно по неділях об 11.00, та по понеділках, середах і суботах о 18.00. Керівником групи був Т.М. Волков – робітник, мешканець Кічкасу³¹. 18 серпня 1928 р. зануренням у Дніпро здійснили обряд хрещення новонавернених, теж робітників Дніпробуду³².

Інспектор культів адмінвідділу Дніпропетровського окрвиконкому Миколаєвський був вражений різноманіттям і ефективністю діяльності євангелістських християн. Вони забезпечували

²⁴ Ігнатуша О.М. Вигнанці Дніпробуду... С.191.

²⁵ ДАЗО, ф. Р-316, оп. 3, спр.12, арк. 69–88, 105.

²⁶ Там само, ф. п-149, оп.1, спр.170 а, арк. 19.

²⁷ Там само, спр. 353, арк. 191.

²⁸ Ігнатуша Г. Віруючі Дніпробуду... С. 65–68.

²⁹ ДАЗО, ф. р-316, оп. 3, спр. 244, арк. 19.

³⁰ Там само, арк. 3.

³¹ Там само, арк. 18-19.

³² Там само, арк. 1.

увагою нужденних і хворих, створили касу взаємодопомоги. Пресвітери влаштовували літературні вечірки, хорові співи, оркестрові виступи тощо. Інспектора непокоїло, що благодійна діяльність «дуже приваблює до євангельських християн нових членів»³³. У жовтні 1928 р. стурбованість присутністю «проповідників і попечителів бідняків» у районі Дніпровського будівництва висловлював і завідувачий Хортицьким районним адмінвідділом³⁴.

Дніпробудівська громада євангельських християн продовжувала діяти весь 1928 рік. Протокол засідання групи від 19 грудня 1928 р. зафіксував присутність 14 членів. Замість Т.М. Волкова керівником обрали М.М. Ніколаєва (він одночасно був головою ради громади євангельських християн у Південному селищі м. Запоріжжя). Тоді ж члени дніпробудівської групи відмовились від ідеї колегіального управління – розпустили раду групи. Вважаємо, що таке рішення ухвалили у спробі убезпечити групу від подальших переслідувань. Велика плінність кадрів будівників вимивала з громади членів, але на їх місце приходили нові. Нерідко до громади записувались родинами. Скажімо, у списку нових членів групи відзначаємо подружжя Кокарєвих – Арсенія і Олександрю, яким на той час було по 30 років; чоловік працював робітником на Дніпробуді в управлінні робіт Лівого берега, жили вони у бараку № 24. 2 листопада 1929 р. дніпробудівська група євангельських християн приєдналася до громади євангельських християн м. Запоріжжя³⁵.

Список релігійних громад Запорізького округу, складений окружним адміністративним відділом у середині 1929 р., зафіксував у с. Кічкасі ще одну релігійну спільноту – християн євангельської віри – п'ятидесятників (більшовики називали – «групу трясунів»)³⁶. На жаль, відомостей щодо її діяльності не маємо.

Таким чином, християнські осередки на Дніпробуді продовжували діяти всупереч цілеспрямованій атеїстичній політиці влади. «Важче було впоратися з сектантами, що розвелися на Дніпрельстані серед робітників, як черва в ка-

пусті», – писав пропагандист С. Мальований, додаючи: «Треба остаточно очистити будівництво від попів, сектантів і бузувірів. Там, де виконують заповіді Ілліча, там де праця й наука будують новий соціалістичний світ, немає місця молитовним співам. Їх покривають звуки вибухів, гуркіт машин, рев переможеної води»³⁷. Врешті більшовикам вдалося припинити діяльність більшості релігійних громад. «Відомість про кількість німецьких кірх та молитовень про УСРР» на 1933 р. вже не зафіксувала жодної католицької та менонітської громади у районі Дніпровського будівництва. Добігав час і інших – православних, протестантських.

Для тих, хто ще вважає, що робітники не брали участь у релігійному житті, звернемо увагу на статистико-економічні дослідження 20-х рр. ХХ ст. Їх опублікував у журналі «Безвірник» за 1927 р. Е. Спир, ґрунтуючись на даних обстеження бюджету часу робітників і службовців різних промислових міст СРСР (проведеного одним із авторів планів індустріалізації СРСР С.Г. Струмиліним у 1923 р.), а також на даних Всеукраїнської ради профспілок про робітничий бюджет. За його підрахунками, робітник-чоловік відводив на релігійні потреби на місяць півтори години, а робітниця-жінка – у два рази більше: три години. У родинях, де працювали і чоловік і жінка, жінка витратила на релігійні потреби 5,8 год., а непрацюючі на виробництві жінки (підлітки, бабусі та ін.) – 17,3 год., тоді як чоловіки цієї категорії – 2,4 год. При середньостатистичних витратах робітника на релігійні потреби на рівні 3,7 год. на місяць, майже 2 год. він витрачав на відвідування храму³⁸. Навіть зважаючи на долю похибки у показниках, констатуємо, що у значної частини працівників Дніпробуду залишалися релігійні почуття і потреба у виконанні релігійних обрядів. О.В. Бойко навів дані НКВС про всеукраїнське обстеження релігійних громад 1929 р.: на 1 жовтня 1929 р., найбільша кількість робітників у православних громадах Південної України припадала на Катеринославщину, як наслідок концентрації важкої промисловості у цьому окрузі³⁹.

³³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 5, оп. 3, спр. 270, арк. 108 б.

³⁴ ДАЗО, ф. р-316, оп. 3, спр. 209, арк. 51.

³⁵ Там само, спр. 20, арк. 51, 59, 113–114.

³⁶ Там само, спр. 231, арк. 162.

³⁷ Мальований С. Класовий ворог на Дніпрельстані... С. 24–25.

³⁸ Спир Е. Релігія в робітничому побуті при світлі цифр // Безвірник. 1927. № 2. С. 23–26.

³⁹ Бойко О.В. Православна церква і робітничий клас... С. 47.

Дніпробудівець Б.О. Вейде у своєму щоденнику часів будівництва неодноразово фіксував поширеність на Дніпробуді релігійних проявів у побуті. Наприклад, він наводив вислів інженера Будасі (начальника Земельно-скельного відділу Дніпробуду), котрий кожного ранку, йдучи на обхід об'єктів, казав, що «відправлявся «в обхід по єпархії»». У медсанчастині Дніпробуду «у великій залі в кутку горіла лампадка перед іконою Св. Миколая». Серед працівників Відділу робітничого постачання, за свідченням Б.О. Вейде, знайшли собі роботу 28 службовців культу⁴⁰.

Результати перевірки кадрів Дніпробуду за 1929–1934 рр. показали, що колишніх священнослужителів та «сектантів» було чимало у різних підрозділах: на Дніпробуді – 41, на «Запоріжсталі» – 31, у Закритому робітничому кооперативі та державній організації громадського харчування (російська аббревіатура – «Нарпит») – 28 осіб⁴¹. Варто додати, що сам Б.О. Вейде свого часу закінчив церковнопарафіяльну школу. Аналізуючи стенограму партійної конференції на Дніпробуді (листопад 1928 р.), С.Р. Лях цитує відверті слова одного з учасників, Долини: «Є частина молодих інженерів, які ... відвідують церкву» (переклад з рос. – Авт.)⁴². Коли у 1929 р. в Запоріжжі почали знімати дзвони з церков, місцева преса мусила визнати: «Серед опозиції було декілька робітників»⁴³. Навіть коли вже перша черга Дніпрогесу була введена в дію (листопад 1932 р.), передовиця київської газети «Войовничий безвірник» писала, що будівельники залишалися категорією особливої уваги з огляду на їхню «релігійність», називаючи їх «найвідсталішими трудящими»⁴⁴.

Отже, за свідченням джерел, основна частина працівників Дніпробуду протягом всього будівництва таки зберігала релігійні почуття.

Всесоюзний перепис населення 6 січня 1937 р. зафіксував несподівані для партійно-радянського керівництва цифри: 57% населення назвали себе віруючими⁴⁵.

Таким чином, вигнання релігії з Дніпробуду не відбулося. Владою були знищені релігійні осередки, але зберігалася релігійна свідомість, психологія. Приватне життя, особисте спілкування, родинні осередки генерували традиційну побутову релігійність, яку влада була не в силах здолати.

Говорячи про переслідувачів віруючих на Дніпробуді, зауважимо, що, як і по всій країні, організаторами гонінь на релігію та церкву були партійні та радянські органи, а одним з їхніх знарядь – осередки Спілки безвірників. Абсолютно несамостійні і підконтрольні, вони організовували «безбожницький» рух. Окружком партії зобов'язав райкоми та партосередки «взяти під належний догляд та керівництво всю роботу Спілки безвірників та всіляко допомагати їй»⁴⁶. В окружній газеті «Красное Запорожье» (з 1929 – «Червоне Запоріжжя») 28 листопада 1926 р. надрукували статтю за підписом заступника завідуючого адмінвідділу окрвиконкому Ніконова, який очолив окружну раду СБ⁴⁷. Зі шпальт першого (він же і останній) номера газети «Безвірник Запоріжжя» Ніконов проголосував: «Для нас не може бути різниці між церквою, кірхою і синагогою. Всі ці пункти однакові як за своїм релігійним, так і за класовим змістом»⁴⁸.

«Червоне Запоріжжя» декларувало початок соцзмагання між безвірницькими організаціями Дніпробуду, заводу «Комунар» і Катерининських паровозоремонтних майстерень⁴⁹. Газета закликала: «Дніпрельстанівці, в антирелігійний наступ!».

Другий пленум Центральної ради (ЦР) СБВ, що пройшов у березні 1930 р., вимагав «втягнення в ударництво всіх членів СБВ» і

⁴⁰ Вейде Б. Записки будівельника (1908–1935)... С. 46, 49, 69.

⁴¹ Там само. С. 84.

⁴² Лях С.Р. Як запорізькі комуністи Дніпрогес будували // Zaporizhzhia Historical Review. 2019. Vol. 1 (53). С. 122.

⁴³ Вчора знято дзвони з міського собору // Червоне Запоріжжя. 1929. 18 грудня.

⁴⁴ У бій за четвертий, останній рік п'ятилітки // Войовничий безвірник. 1932. 5 листопада.

⁴⁵ Жиромская В.Б., Киселев И. Н., Поляков Ю. А. Полвека под грифом «секретно»: Всесоюзная перепись населения 1937 года. Москва, 1996. С.100–101.

⁴⁶ Рік роботи Запорізького округового комітету КП(б)У. Листопад 1927 р. – грудень 1928 р. Запоріжжя, 1928. С. 86.

⁴⁷ Первые шаги союза безбожников // Красное Запорожье. 1926. 28 ноября.

⁴⁸ Ніконов. Наши ближайшие задачи на антирелигиозном фронте // Безвірник Запоріжжя. 1927. 17 грудня.

⁴⁹ Поширюймо соцзмагання серед безвірників // Червоне Запоріжжя. 1929. 18 грудня.

«необхідність створення спеціальних безбожних бригад»⁵⁰. Від них очікували виробничих перемог, сталінських стандартів: «Боротьба проти релігії – є боротьба за соціалізм!». Активіст-пропагандист М. Ланін повідомляв, що на Дніпробуді «ударники-безбожники» встановили «світовий рекорд клепки турбін», перевищивши американські норми: «у минулому році клепка турбіни тривала 7 днів, а зараз безбожники-ударники виконують цю роботу за 4 дні. Райрада СВБ Дніпробуду взяла шефство над одним із прогонів греблі лівого протоку, де безбожники повинні своїми силами у вихідні дні укласти 5 000 кубометрів бетону»⁵¹.

1931 р. журнал «Антирелигиозник» (орган ЦР СВБ СРСР) на весь Союз повідомив: в організації СВБ на Дніпробуді налічується 4 000 членів і 40 осередків. «Всі члени СВБ перебувають в ударних бригадах і дають кращі показники виконання виробничої програми»⁵². Йшлося про організацію 15 «ударно-безбожних бригад», 8 «безбожних бараків». Саме такої замальовки потребував жанр політичної пропаганди на гігантському будівництві – символі величі СРСР. Назви виробничих підрозділів Дніпробуду відзеркалили вождізм тоталітарного суспільства та «участь» у «безвірницькому» русі: бригада бетонників ім. Ярославського, пожежна частина Лівого берега – «ударна частина ім. О. Ярославського»⁵³, кранова база Лівого берега ім. О. Лукачевського. Нагадаємо, що у той час О. Ярославський очолював ЦР СВБ СРСР, а О. Лукачевський був його заступником. Напередодні Великодня 1931 р. робітниця 42 бараку 13 виселку оголосила барак «безвірницьким» і назвали його іменем О. Ярославського⁵⁴. «Антирелигиозник» цитував лист «Ударної безбожної бази ім. О. Лукачевського» до самого О. Лукачевського з обіцянкою закінчити будівництво Дніпрогесу на півроку раніше – до 1 травня 1932 р.⁵⁵.

Проте робота СВБ мала низьку результативність. Окружна рада СВБ констатувала, що тільки на ділянці Дніпрозаводбуду на Пасху 1930 р. не вийшло 360 працівників, а по всьому Дніпробуду – 900⁵⁶. Ігнорування владою релігійних традицій спричиняло трудові конфлікти.

Антипасхальний випуск «Пролетаря Дніпробуду» 1931 р. повідомив, що низка підрозділів будівництва знову повністю проігнорувала «антивеликодню» роботу. Серед «відсталих» називали робітком комунального господарства, Дніпрозаводбуд, Земельно-скельний відділ лівого берега⁵⁷. Частина підрозділів, хоча і заявили про підтримку безвірницького руху, проте нічого не робили, як наприклад, робітники механізації правого берега⁵⁸. Тож, показуха «безвірництва» на Дніпробуді була системною і очевидною.

На Різдво та Пасху, яка у 1931 р. припадала на 12 квітня, частина працівників Дніпробуду, не дивлячись на «безперервку», не вийшла на роботу. 127 тилополченців селища № 12 звернулися до виконроба Залізничного вузла з проханням дозволити провести свята «у тиші та спокої й не примушувати... виходити у ці дні на роботу»⁵⁹, не побоявшись назвати себе «релігійниками». Їх клопотання свідчить, що були великі групи будівників, які чітко вимагали законної поваги до своїх релігійних потреб. Такою групою на Дніпробуді, зокрема, були «позбавленці», примусово мобілізовані на будівництво, яким вже мало що було втрачати в умовах більшовицького режиму.

Аби «нейтралізувати» небажаний владі ефект публічного вияву релігійності та виставити культурні запити будівників у прокомуністичному світлі, газета «Пролетар Дніпробуду» швидко організувала «лист до редакції» за підписом тилополченця П.П. Діка, в якому писалося: «Я відмовляюся від своїх релігійних переконань, стаю запеклим безвірником»⁶⁰.

⁵⁰ Ланін Н. Безбожне ударничество на производстве // Антирелигиозник. 1931. № 10. С. 61.

⁵¹ Там само. С. 63.

⁵² Безбожники на стройке // Антирелигиозник. 1931. № 4. С. 111.

⁵³ Ковтун. Всі ми безвірники // Пролетар Дніпробуду. 1931. 4 квітня.

⁵⁴ Карболова. Оголошуємо свій барак безвірницьким // Пролетар Дніпробуду. 1931. 4 квітня.

⁵⁵ Безбожники на стройке... С. 111.

⁵⁶ ДАЗО, ф.п-1, оп. 1, спр. 1215, арк. 8–9.

⁵⁷ Глід. Тут забули про антивеликодню роботу // Пролетар Дніпробуду. 1931. 11 квітня.

⁵⁸ Калашиник. Гільтій зриває роботу // Пролетар Дніпробуду. 1931. 24 листопада.

⁵⁹ ДАЗО, ф.р-569, оп. 1, спр. 53, арк. 1.

⁶⁰ Там само, арк. 2.

Друкуючи гасла для антивеликодньої кампанії 1931 р., «Пролетар Дніпробуду» писав про роботу на Пасху: «11, 12, 13 квітня безвірники вийдуть працювати на цей прогін, цим самим здійснять своє шефство над важливою бетонувальною галуззю і замість святкових кулічів будуть творити одну із підпор у могутній споруді велетня соціалістичної промисловості – Дніпрельстані»⁶¹. Ставлячи завдання безвірникам, їм втлумачували: «релігійні організації по суті є політична агентура і політичний апарат міжнародної буржуазії і ворожих пролетаріатові класових угруповань всередині нашої країни»⁶². Пропагандистське «промивання мізків» було невід'ємним елементом атеїстичної політики.

Атеїстична влада за допомогою спілок безвірників, а також преси, втягувала дніпробудівців у «безбожницький» рух, вимагаючи понаднормових зусиль у праці. Після гучних рапортів про «успіхи» безвірницьких бригад на Дніпробуд прислали делегацію «зарубіжних пролетарських безбожників» зі Швеції та Норвегії, яка прибула 15 жовтня 1931 р.⁶³. «Пролетар Дніпробуду» розповів, що делегація була під сильним позитивним враженням, її переконали, ніби «чутки про злидні й голод в Радянському Союзі є брехня»⁶⁴.

Коли у другій половині 1932 р. компартія почала безпрецедентну кампанію упокорення українців голодом, атеїстичні функціонери організували «відозву робітників Дніпробуду» щодо боротьби за хліб, яку галасливо рознесла вся преса СРСР. Зокрема, газета «Войовничий безвірник» (орган ЦР СВБ України) закликала «усіх колгоспників і одноосібників» «всебічно обговорити відозву робітників Дніпробуду» щодо «боротьби за хліб»⁶⁵ під гаслом: «Боротьба за хліб – боротьба за соціалізм!».

На рубежі 20–30-х рр. ХХ ст. на ділянці Дніпрозаводбуду ДПУ «розкрило» низку «антирадянських організацій»⁶⁶, майже у кожній вбачався «церковний слід». Серед 51 учасника

справи «контрреволюційної шпигунської польської організації» був Ю.Ф. Греков – колишній священник, завскладом на Дніпровському алюмінієвому заводі. Серед «плямуючих» фактів називалося його навчання у духовній семінарії, отримання сану священника. Підставою переслідувань стало те, що «часто відвідує... церкву у Вознесенівці зі своїми підлеглими зі складу, також колишнім псаломщиком і синами попів. Відвідує церковних служителів. Антирадянськи налаштований»⁶⁷. Разом із ним був репресований І.З. Штепа, який 1932 р., «приховав своє соціальне походження», а його брат «був членом» вигаданої «антибільшовицької» «Спілки визволення України», – під приводом участі у котрій більшовики громили національно свідому інтелігенцію, що поділяла ідеї автокефалії української церкви.

Отже, релігію – важливу духовну опору суспільства і суспільний регулятор на Дніпробуді, як і по всій країні, жорстко витискали на маргінес, віруючих тероризували заради втілення комуністичного міфу, намагаючись замінити людські почуття радянським пафосом. Штучно створені осередки Спілки безвірників на Дніпробуді, як і по всій країні, були лише зручним знаряддям атеїстичної політики влади. Їх діяльність зводилася до періодичних кампаній зі штучно розрекламованими «успіхами». Вигнання релігії з Дніпробуду, як і з усього публічного життя, спричиняло моральні деформації, ламання людських дол, психологічні травми. Проте проаналізовані історичні джерела доводять, що у жорстких умовах атеїстичного тиску влади віруючі Дніпробуду намагалися відстояти і зберегти своє право на свободу сумління, релігійні традиції. Атеїстична діяльність влади та жорсткий адміністративний тиск не були спроможні здолати глибинну релігійність українського суспільства, що, зокрема, показала й історія Дніпробуду.

⁶¹ *Каплій*. Безвірники – шефи прольоту // Пролетар Дніпробуду. 1931. 9 квітня.

⁶² Чергові завдання антирелігійної роботи // Безвірник. 1931. №15. С.35.

⁶³ В ЦС СВБ СРСР // Антирелігіозник. 1931. №10. С.101.

⁶⁴ Закордонні робітники про успіхи соцбудівництва // Пролетар Дніпробуду. 1931. 21 листопада.

⁶⁵ До всіх обкомів і райкомів КП(б)У (З відозви ЦК КП(б)У) // Войовничий безвірник. 1932. 29 жовтня.

⁶⁶ ДАЗО, ф.р-1, оп.6, спр.35, арк.81–82.

⁶⁷ Там само, ф.п-157, оп.1, спр.881, арк.21.

References

1. Bojko, O.V. (2004). Pravoslavna tserkva i robitnychyj klas Pivdnia Ukrainy v umovakh antyrelihiyjnoji polityky derzhavy 20–30-kh rokiv XX stolittia. *Hrani – Grani*, 3, 42–50. [in Ukrainian].
2. Ihnatusha, H. (2011). Viruiuchi Dniprobudu. *Zbirnyk naukovykh prats' studentiv, aspirantiv i molodykh vchenykh «Moloda nauka-2011»*, (5), 65–68. [in Ukrainian].
3. Ihnatusha, O., & Tedeiev, O. (1994). «Klasovyj voroh» na Dniprel'stani. *Kraieznavstvo*, 1–2, 40–43. [in Ukrainian].
4. Ihnatusha, O.M. (2007). Menonity u tylovomu opolchenni na Dniprobudi: 1930–1931 rr. *Voprosy germanskoj istorii*, (pp. 177–184). Dnipropetrovs'k: Porohy. [in Ukrainian].
5. Ihnatusha, O.M. (2006). Vyhnantsi Dniprobudu (do problemy zatoplennia Kichkasa, 1927 r.). *Sums'ka starovyna*, 20, 186–194. [in Ukrainian].
6. Ihnatusha, O.M. (2004). *Instytutsijnyj rozkol pravoslavnoi tserkvy v Ukraini: geneza i kharakter (XIX st. – 30-ti rr. XX st.)*. Zaporizhzhia: Polihraf. [in Ukrainian].
7. Ihnatusha, O.O. (2011). Mistse Zaporiz'koho industrial'noho kompleksu v bil'shovyts'kij industrializatsii 20–30-kh rokiv XX st. [The place of Zaporizhzhyan industrial complex in Bolshevik's industrialization during 20–30-th XX c.] *Naukovi pratsi istorychnoho fakul'tetu Zaporiz'koho natsional'noho universytetu*, (30), 126–137. [in Ukrainian].
8. Klymenko, O.M. (2019). *Konstruiuvannia pam'iaty «novoi liudyny» u 1920-kh – 1930-kh rr. (na materialakh USRR)*. [Constructing the Memory of the New Man in the 1920s – 1930s (Based on the Materials of the Ukrainian Socialist Soviet Republic)] (*Candidate's thesis*). Kyiv. [in Ukrainian].
9. Klymennko, O.M. (2019). Napysannia istorii fabryk ta zavodiv v USRR: pryklad Dniprohesis (1930-ti rr.) [Writing the History of Factories and Plants in the Ukrainian SSR: The Case of DniproHES (1930s)]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakul'tetu Zaporiz'koho natsional'noho universytetu*, (52 (1)), 166–171. [in Ukrainian].
10. Lanin, N. (1931). Bezbozhnoe udarnichestvo na proizvodstve. *Antireligioznik*, 10, 61–69. [in Russian].
11. Liakh, S.R. (2019). Yak zaporiz'ki komunisty Dniprohesis buduvaly [As Zaporizhzhia Communists built Dneproges]. *Zaporizhzhia Historical Review*, (53), 117–126. [in Ukrainian].
12. Mal'ovanyj, S. (1931). *Klasovyj voroh na Dniprel'stani*. Kharkiv: DVOU Ukrain's'kyj robitnyk. [in Ukrainian].
13. Movchan, O. (2013). Stavlennia robitnykiv USRR do antyrelihiyjnoji polityky vlady (pochatok 1930-kh rr.) [Attitudes to workers USSR anti-religious policy of the authorities (beginning 1930)]. *Naukovi zapysky Ternopil's'koho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu im. V. Hnatiuka. Serii: Istorii*. (1 (1), 37–43. [in Ukrainian].
14. Sherstyuk, A.S. (Ed.). (1960). *Pervenec industrializacii strany Dneproge's imeni V.I. Lenina. Sbornik dokumentov*. Zaporozh'e: Zaporozhskoe knizhno-gazetnoe izdatel'stvo. [in Russian].
15. Smolii, V.A. (Ed.). (2013). *Vidnosyny derzhavy, suspil'stva i osoby pid chas stvorennia radians'koho ladu v Ukraini (1917–1938 rr.)* (Vol. 2). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
16. Spyr, E. (1927). Relihiia v robitnychomu pobuti pry svitli tsyfr. *Bezvirnyk*, 2, 23–26. [in Ukrainian].
17. Vejde, B. (2012). *Zapysky budivel'nyka (1908–1935)*. Kyiv: Instytut ukrains'koi arkheohrafii ta dzhereloznavstva im. M.S. Hrushevs'koho. [in Ukrainian].
18. Yefremov, S.O. (1997). Schodennyky. 1923–1929. Kyiv: ZAT «Hazeta Rada». [in Ukrainian].
19. Yurezans'kyj, V.T. (1970). *Dniprohesis*. Dnipropetrovs'k: Promin'. [in Ukrainian].
20. Zhiromskaya, V.B., Kiselev, I.N., & Polyakov, Yu.A. (1996). *Polveka pod grifom «sekretno»: Vsesoyuznaya perepis' naseleniya 1937 goda*. Moskva: Nauka. [in Russian].

УДК 217, 94 (477) «1940/1960»

Петро Бондарчук (м. Київ)

доктор історичних наук, провідний науковий співробітник
відділу історії України другої половини ХХ ст.

Інституту історії України НАН України,

E-mail: peterukr.kyiv@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2015-1995>

Олександр Шамрай (м. Черкаси)

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та права
Черкаського державного технологічного університету

E-mail: shamraiog@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2515-0673>

Релігійне життя греко-католиків Галичини та Закарпаття в умовах радянської тоталітарної системи (середина 1940-х – середина 1960-х років)

У статті на основі широкого кола джерел аналізується релігійне життя греко-католиків УРСР упродовж періоду від середини 1940-х до середини 1960-х рр. Основним об'єктом уваги є пересічні віруючі, духовенство і релігійна політика радянської влади щодо греко-католицької церкви. Зазначається, що в повоєнний період релігійна політика радянської влади була спрямована на повну ліквідацію греко-католицьких структур, позаяк ця церква становила загрозу для успішного здійснення радянської Галичини та Закарпаття. Із цією метою в 1946 році було проведено Львівський собор, на якому було проголошено про ліквідацію унії. Автор показує, як для проведення ліквідації греко-католицьких структур використовувалися різні засоби, в т.ч. і репресії проти кліру і навіть вбивства. Греко-католицька церква змушена була перейти до підпільної релігійної діяльності. У статті звернуто увагу, що в період хрущовської відлиги внаслідок послаблення тоталітарного тиску в країні, повернення з таборів та заслання багатьох греко-католицьких священиків діяльність греко-католицької церкви децю пожвавилася. Проте греко-католики і далі змушені були вести підпільне релігійне життя, позаяк їхній релігійний вибір заперечувався владою. Значна увага присвячена аналізу релігійної поведінки вірян, зокрема проведенню греко-католиками підпільних богослужінь, виконанню релігійних обрядів життєвого циклу. Розглянуто також підпільну греко-католицьку мережу.

Ключові слова: греко-католики, греко-католицька церква, віруючі, релігійна поведінка, обрядова активність.

Petro Bondarchuk (Kyiv)

Doctor of Historical Sciences (Dr Hab in History), Leading Research Fellow,

Department of History of Ukraine of the Second Half of the 20th Century,

Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine

E-mail: peterukr.kyiv@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2015-1995>

Oleksandr Shamrai (Cherkasy)

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department
of History and Law of Cherkasy State Technological University

E-mail: shamraiog@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2515-0673>

Religious life of greek catholics of Halychyna and Transcarpathia under conditions of soviet totalitarian system (mid 1940s – mid 1960s)

Based on a wide range of sources, the article analyzes the religious life of Greek Catholics of the Ukrainian SSR during the period from the mid-1940s to the mid-1960s. The main object of attention is ordinary

believers, the clergy, and the religious policy of the Soviet authorities in relation to the Greek Catholic Church. It is noted that in the post-war period, the religious policy of the Soviet authorities was aimed at the complete liquidation of Greek Catholic structures, since this church posed a threat to the successful sovietization of Halychyna and Transcarpathia. For this purpose, in 1946, the Lviv Council was held, at which the liquidation of the union was announced. The author shows how various means were used to liquidate Greek Catholic structures, including repression against the clergy and even murder. The Greek Catholic Church was forced to turn to underground religious activities. The article draws attention to the fact that in the period of Khrushchev's thaw, as a result of the easing of totalitarian pressure in the country, the return from the camps and the exile of many Greek-Catholic priests, the activities of the Greek-Catholic Church revived somewhat. However, Greek Catholics were still forced to lead an underground religious life, since their religious choice was denied by the authorities. Considerable attention is devoted to the analysis of the religious behavior of believers, in particular, the conduct of underground services by Greek Catholics, the performance of religious rites of the life cycle. The underground Greek-Catholic network is also considered.

Key words: *Greek Catholics, Greek Catholic Church, believers, religious behavior, ritual activity.*

Релігійне життя в Україні позначене різноманітністю конфесій. І хоча релігійність українського народу найчастіше пов'язана з православ'ям, однак вагому роль у релігійному житті відігравали й інші конфесії, із них найбільш впливовим є греко-католицизм. Історично склалося, що у XIX–XX ст. він не лише виконував суто духовні функції, а й відігравав значну роль у національному пробудженні українців Галичини й Закарпаття, сприяв їхньому національному й культурному розвитку, служив потужним засобом національного єднання. Відповідно, антиукраїнські сили, розуміючи його колосальний духовний і націєтворчий потенціал, ставилися до нього вороже. У цій статті автор проаналізував дії радянської влади, спрямовані на ліквідацію греко-католицьких структур, перехід греко-католиків до підпільних форм релігійної діяльності і їхні особливості.

Із відновленням радянського режиму в західноукраїнських областях влада приступила до активної радянської заходних областей. На перешкоді цьому стояли не лише збройні загони УПА, а й релігійні структури, зокрема греко-католицькі, які підпорядковувалися Ватикану, налаштованому проти радянської влади. Тому, одним із першочергових завдань, які ставив перед собою комуністичний режим, була їхня ліквідація.

Щоб краще зрозуміти вплив і масштаби греко-католицької церкви в Україні, звернімося до

статистики. 1939 року вона, згідно з архієпископом І. Бучком, налічувала 4400 храмів, 2950 священників, 195 монастирів, 1610 ченців і черниць, 520 богословів і майже 4,3 млн віруючих¹. За даними А. Шептицького, загальна кількість греко-католиків на середину 1944 року становила 5 млн осіб (ця цифра була вказана у листі на ім'я голови Ради у справах релігійних культур при РНК СРСР від 17 серпня 1944 року). У польській пресі за 1938 рік наводилася цифра близько 3 млн.²

На кінець 1945 – початок 1946 року на обліку перебувало 2290 греко-католицьких храмів. Із них 568 – у Дрогобицькій, 567 – у Станіславській, 522 – у Львівській, 539 – у Тернопільській, по 2 – у Чернівецькій та Волинській областях. На той час було обліковано 1294 представники греко-католицького духовенства³. З них 859 (66%) пізніше підтримали ініціативну групу на чолі з Г. Костельником⁴. Як бачимо, ця мережа греко-католицьких храмів розгалужувалася переважно в Галичині.

Існувала велика кількість греко-католицьких парафій і в Закарпатті. На середину 1947 року в Закарпатській області, за даними архівів, функціонувало 330 церков, у яких працювало 260 священнослужителів⁵. Зарубіжний дослідник Б. Боцюрків наводить таку цифру: у 1944 році Мукачівська єпархія нараховувала 461 555 вірян, 281 парафію із 459 храмами й каплицями,

¹ Літопис нескоренної України: Документи, матеріали, спогади. Кн. 1. Львів, 1993. С. 309; Баран В. Влада і церква: 3 історії взаємин у 1945–1965 роках // Сучасність. 1995. № 5. Травень. С.113.

² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1640, арк. 156.

³ Там само.

⁴ Там само, арк. 157.

⁵ Там само, спр. 4555, арк. 306.

8 (5 чоловічих і 3 жіночих) монастирів⁶. За даними останнього довоєнного перепису (1930 р.) у Підкарпатській Русі проживало 112034 православних і 359201 греко-католиків⁷. Така велика релігійна мережа, підпорядкована антирадянськи налаштованому зарубіжному центру, становила загрозу радянським впливам у Західній Україні.

Із відновленням радянської влади в західноукраїнських областях радянська влада почала готувати ґрунт для ліквідації греко-католицької церкви. У квітні 1945 року органами НКВД були заарештовані митрополит Й. Сліпий, єпископи М. Будка, М. Чарнецький, Г. Хомишин, І. Ляшевський⁸. Радянське керівництво вважало, що, позбавивши УГКЦ проводирів, її легше буде знищити.

Для агітації віруючих греко-католиків за перехід їх у лоно РПЦ у західні регіони надсилалися численні відозви, листівки й послання. Так, 10 тис. примірників звернення Патріарха Московського і всієї Русі Алексія «Пастирям і віруючим греко-католицької церкви, жителям західних областей Української РСР» було надіслано до нещодавно призначеного єпископа Львівського і Тернопільського Макарія (Оксіюка). Текст звернення було узгоджено з В. Молотовим 19 березня 1945 року. У ньому Патріарх Алексій висловлював жаль із приводу одірваності греко-католиків від православ'я, критикував діяльність греко-католицької церкви та її керівництва, закликав їх розірвати зв'язок із Ватиканом, «який веде вас у темряву, духовну загибель завдяки своїм релігійним помилкам», і повернутися в «обійми вашої рідної неньки – Руської Православної Церкви»⁹.

Одне з таких звернень, що належало єпископу Львівському і Тернопільському Макарію, було опубліковано 24 червня 1945 року в день П'ятидесятниці. У ньому єпископ закликав греко-католиків повернутися до віри своїх дідів

і батьків, а православних – до молитви за повернення греко-католиків у лоно православ'я¹⁰. Використовуючи православне духовенство в справі ліквідації греко-католицької церкви, радянська влада намагалася зміцнити свій вплив у Західній Україні.

Після публікації у львівській обласній газеті «Вільна Україна» і в республіканській «Радянська Україна» статті В. Росовича «З хрестом чи з ножом»¹¹ серед греко-католицького духовенства виник рух за возз'єднання греко-католицької церкви із православною, який був інспірований радянською владою. Окремі представники греко-католицького духовенства підтримали його частково в результаті тиску з боку радянських органів, а також розуміючи, що згода на добровільне приєднання – це надія на збереження християнства у західних областях.

Було створено ініціативну групу у Львові, до складу якої ввійшли представники єпархії від західних областей України. Її очолив настоятель Преображенської церкви в м. Львові Г. Костельник, який водночас був представником Львівської єпархії. Поряд з іншими членами ініціативної групи – М. Мельник, парох Нижанковичів і генеральний вікарій Перемишльської єпархії Дрогобицької області, представник Перемишльської єпархії; А. Пельвецький, парох Копиченців, декан Гусятинського деканату, представник Станіславської єпархії¹². Більшість представників ініціативної групи були змушені приєднатися до неї в результаті тиску з боку радянських органів. Про це неодноразово казали й самі священнослужителі. Греко-католицький декан В. Лисенко згадував розмову в органах МДБ, під час якої начальник йому погрожував: «...Коли не підете за Костельником, то згнієте ось тут, – і показав пальцем на підлогу. (Я вкоротці пізнав, що під його підлогою є в'язниця)»¹³.

⁶ Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і радянська держава (1939–1950). Пер. з англ. Львів: Вид-во Укр. катол. ун-ту, 2005. С. 189.

⁷ Там само.

⁸ Ленчик В. Визначні постаті Української Церкви: Митрополит Андрій Шептицький і Патріарх Йосип Сліпий. Львів: Свічадо, 2001. С. 366.

⁹ ЦДАГО України, ф 1, оп. 23, спр. 1638, арк. 35.

¹⁰ Божою Милістю Смирений Макарій, єпископ Львівський і Тернопільський, священно-архимандрит Почаївської св.-Успенської Лаври Пастирям і пастві Православної церкви і всім чадам Галичини. Львів, 1945. [4 с.].¹¹ Під псевдонімом В. Росович ховався невідомий автор. Існує версія, що це міг бути Я. Галан або Г. Костельник. Детальніше дивись: Андрухів І., Кам'янський В. (отець). Суспільно-політичні та релігійні процеси на Станіславщині в кінці 30-х – 50-х роках ХХ ст. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2005. С. 287.

¹² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1638, арк. 105.

¹³ Без зерна неправди: Спомини отця-декана Володимира Лиска / Упоряд. і текстологічне опрацювання Л. Купчик. Львів: Каменяр, 1999. С. 73.

Варто також відзначити, що сам Г. Костельник ще задовго до Львівського собору 1946 року був ідейним прихильником зближення греко-католицької церкви з православ'ям. Зокрема, він роздумовував над можливістю перетворення греко-католицької церкви в Західній Україні в автокефальну православну¹⁴. Тому кращої кандидатури на очільника ініціативної групи, ніж Г. Костельник, навряд чи можна було знайти. Він був знаний у церковних колах як вчений-богослов, педагог, письменник, талановитий проповідник і патріот. Отець Йосиф Кладочний, близька особа до Шептицького, згадував: «Це була людина не тільки здібна, образована, о великому знанні предмету. Але він дуже цікаво викладав [філософію у семінарії – прим. П. Б.] так, що в часі викладів в аудиторії панувала абсолютна тишина»¹⁵. Г. Костельник ще у 1920-х роках почав схилитися до православ'я в богословських питаннях і був духовним наставником прибічників так званого візантійського напрямку в греко-католицькій церкві¹⁶. Однак, як згадували сучасники, часто емоції брали в нього верх над розумом, зокрема, в суперечці з єзуїтом Спачілем, навколо його твору «Спір про епіклезу». Останній звинувачував Костельника в розбіжності з вченням Церкви тощо. Костельник також рішуче виступав проти целібату. Конфронтація з Ватиканом призвела до того, що Шептицький під тиском Риму змушений був усунути його з викладання в семінарії, натомість призначивши гімназичним катехітом.

Після встановлення 1939 року в Західній Україні радянської влади, її представники, знаючи про вибуховість Костельника та його конфронтацію з Ватиканом, вирішили зробити його «ліквідатором» унії. Його сімнадцятирічний син був заарештований. Попри шантаж Костельник вистояв. Після війни ситуація дещо зміни-

лася. Смерть А. Шептицького, невдала поїздка з групою священнослужителів у Москву (січень 1945 р.) з приводу збереження Греко-католицької церкви, безумовно, вплинули на рішення Г. Костельника¹⁷. Сюди додався тиск, перед яким було важко вистояти. Його шантажували попередньою антирадянською діяльністю та майбутньою долею синів, які добровільно вступили в дивізію СС «Галичина». Вони перебували у британському полоні, і про те, що вони живі й що їх не збираються видавати, він не знав¹⁸. Поставивши Г. Костельника перед страшною дилемою вибору, радянські органи вміло диригували ним.

Члени ініціативної групи звернулися до уряду СРСР із заявою затвердити її склад та санкціонувати право керувати возз'єднанням греко-католицької церкви з РПЦ¹⁹. Ця заява й відповідь уповноваженого Ради в справах РПЦ в УРСР були опубліковані у львівській обласній газеті «Вільна Україна» 6 липня 1945 року. У ній також було вміщено статтю старшого наукового співробітника Інституту історії України АН УРСР К. Гуслистого «З історії боротьби українського народу проти церковної унії»²⁰. За ними хлинули інші антиуніатські публікації. Прокламації ініціативної групи до населення подавалися в традиціях російського централізму: наголошувалося на величезній ролі, яку зіграла Росія в справі звільнення українців від польського поневолення²¹.

Інформація про діяльність греко-католиків жорстко фільтрувалася. Навіть брошура Г. Костельника «Апостол Петро і римські папи чи догматичні основи папства», видана у Львові 1945 року²² і спрямована проти унії, окремими радянськими функціонерами сприймалася як реакційна. Так, у рецензії А. Лихолата, присвяченій виданню цієї книги й поданій заступникові

¹⁴ ГДА СБУ, ф. 3, оп. 145, спр. 7, арк. 39–41.

¹⁵ Шкраб'юк П. Виноградник Господній: Історія життя о. д-ра Йосифа Кладочного. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Місіонер, 1995. С. 212.

¹⁶ Кириченко О.Є. Уніатська церква: шлях до Львівського собору // Західна Україна: перше десятиріччя після війни / АН УРСР, Ін-т історії. К., 1988. С. 10.

¹⁷ Шкраб'юк П. Вказ. праця. С. 213.

¹⁸ Боцюрків Б. Т. зв. «саморозпуск» Української Греко-Католицької Церкви в 1946 р. у світлі розсекречених архівних документів // Сучасність. 1998. № 1. С. 108.

¹⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1638, арк. 105.

²⁰ Там само.

²¹ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 84, арк. 27–30.

²² Див.: Костельник Г. Вибрані твори. К.: Вид-во Екзарха всієї України митрополита Київського і Галицького, 1987. С. 3, 23–70.

начальника управління пропаганди й агітації ЦК ВКП(б) М. Іовчука, вказувалося, що автор не «є переконаним противником римської церкви, навпаки, він за переконаннями римлянин»²³. Лихолат зазначив, що книга може завдати шкоди політичній просвіті населення західноукраїнських областей і внести ще більшу плутанину в питання взаємин православних і греко-католиків²⁴.

По-своєму зреагувала на радянську політику, спрямовану проти греко-католицької церкви, ОУН. В її інструкції «Надрайонним провідникам до виконання» від 12 листопада 1945 року зазначалося: «Бойкотувати всіх священиків, що перейшли на православ'я чи підписали заяву про входження до ініціативної групи Костельника. Батьшок, що приїхали зі Сходу, із села виганяти. Якщо більшовики замикають церкви, хай народ силою розмикає і молиться. Викрити перед населенням священиків, що перейшли до ініціативної групи. Якщо вони конспіруються – вислати стрільців, переодягнених в енкаведистський однострій, щоб ті підмовляли цього священика до переходу в православ'я. Тоді він буде оправдуватись і покаже документ переходу. Потім спокійно стрільці відходять, а через кілька днів на зібранні населення його розконспірують»²⁵. Бійці УПА не вдовольнялися самою лише інструкцією, використовуючи різні методи для захисту греко-католицизму. Траплялося, що в прокламаціях ОУН–УПА РПЦ називалася енкаведистською, а Патріарх Алексій «знаним енкаведистом» і «старим агентом Сталіна»²⁶. Пізніше, коли відбувалася ліквідація греко-католицьких структур, священики, які перейшли до РПЦ, нерідко зазнавали переслідування з боку бійців УПА²⁷.

8–10 березня 1946 року відбувся Собор греко-католиків у Львові. На ньому були присутні

216 делегатів-священиків і 19 делегатів-мирян (із запрошених 225 делегатів-священиків і 22 делегатів-мирян) із трьох епархій – Львівської, Самбірсько-Дрогобицької і Станіславської²⁸. У постанові Собору зазначалося: «...відкинути постанови Берестейського собору з 1596 року, зліквідувати унію, відірватись від Ватикану і повернутись до нашої батьківської святої православної віри і Руської Православної Церкви»²⁹. Отже, офіційне існування греко-католицької церкви в Україні було заперечене як владою, так і частиною місцевого духовенства.

Чимало греко-католицьких священиків зайняло конформістську позицію, бажаючи уникнути репресій та зберегти свої посади. Їхню позицію яскраво відображають слова священика Бродського деканату Ладинського, який у бесіді з делегатами Львівського собору заявив: «Погано, що немає єпископів, а справа з православ'ям як видно піде. Лобом стіни не розіб'ю і пошлю вітальну телеграму собору»³⁰.

На мотиви «возз'єднання» більшості греко-католицьких священиків з РПЦ вказується в «листі до українських повстанців» (автор ховався під псевдонімом О. Ікона), який наводиться в одному з документів ОУН – УПА під заголовком «До т. зв. “возз'єднання” Церков», датований 28–30 листопада 1946 року³¹. У цьому документі зазначалося: «Чому більшість священиків вибрала першу альтернативу? Перед приходом Червоної армії більшість священиків за всяку ціну рішилися остати на своїм пості в парохіях. Коли ж тепер прийшло вибирати між двома злами, здоровий розум каже вибрати менше зло. Становище священика диктує йому залишитися зі своїми вірними, хоча б під покришкою православ'я, і то є меншим злом. Більшим злом є покидати парохію і перейти на світське становище (стати вчителем, бухгалтером,

²³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 30, спр. 217, арк. 3.

²⁴ Там само, арк. 5.

²⁵ Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках. К.: Пульсари, 2002. С. 273.

²⁶ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 84, арк. 20

²⁷ Там само, арк. 33.

²⁸ Діяння Собору Греко-католицької Церкви у Львові 8-10 березня 1946. Львів: Вид. Президії Собору, 1946. С. 53; Львівський Церковний Собор: Док. і матеріали: 1946–1981. Б.м.: Вид. Патріарха всієї України митрополита Київського і Галицького, 1984. С. 62.

²⁹ Діяння Собору Греко-католицької Церкви у Львові. С.128; Див. також: Львівський Церковний Собор... С. 94.

³⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 2840, арк. 47; 55.

³¹ Боцюроків Б. Українська Греко-Католицька Церква і радянська держава (1939–1950). С.160–161.

записатися на дальші студії) тоді, коли люди бажають мати в себе священика, може цієї одинокі людини в селі, перед яким можна відкрити своє серце, висказати свої болі, дізнати від нього потіхи. Коли б священики були б опиралися дотепер, більша їх частина була б вже на засланні, бо до засуду вистарчає якась проповідь з легенькою закраскою національного, посвячення могили чи хреста (автор документа говорить про “могили героїв” та пам’ятні хрести на тих місцях, де органи КДБ знищували в’язнів тюрем під час відступу радянського війська в 1941 р. – за Б. Боцюрківим) участь в контингентовій комісії за час німецької окупації, становище мужа, довір’я і т. д. А тоді б як виглядали б наші села, коли б не стало священиків. ...Як виглядали б села, коли б прийшли східні православні священики? А вони прийшли в Львівську єпархію, а люди відчуваючи потребу релігії, ходять до них, але чи мають до них довір’я??? Ні!!

А вірні яке займають становище? Вірні про все поінформовані і розуміють становище священиків за винятком деяких десятків, яким може менше залежить на Богу, а більше на данім священику, якого убожають. Вірні довіряють священикам, які є в Ініціативній групі, так, як і передше і ніколи не заведуться на них»³².

У Закарпатті влада діяла подібним чином. Декретом Закарпатської Народної Ради від 24 березня 1945 року було спрощено перехід греко-католицьких парафій у православ’я, що дало поштовх для відбирання храмів у греко-католиків. У книзі Ю. Коссея зазначається: «Робилося це все цинічно і брутально. Сільські ради скликали збори, на яких один-другий із залу викрикував про перехід на православ’я. Голос таких агітаторів приймався як воля народу»³³.

Тут влада теж намагалася створити ініціативну групу, яка ініціювала б на повернення у православ’я. Однак єпископ Теодор Ромжа перешкодив цим планам. Тоді радянська влада вирішила ліквідувати його. Вважаємо за необхідне детальніше спинитися на цій брутальній акції. У листі до секретаря ЦК КП(б)У за під-

писом православних єпископів Станіславського Антонія, Дрогобицького Михайла, Мукачівського Нестора (січень 1948 року) зазначалося, що восени 1947 року обласний орган МДБ Закарпатської області спланував напад на греко-католицького єпископа Теодора Ромжу. Попри отриманні побої єпископ залишився живий, тому співробітники цього органу просунули версію, що, мовляв, автомашина наїхала на повозку, де знаходився єпископ. Коли в лікарні єпископ став одужувати, радянські спецслужби вирішили отруїти єпископа. Смертельну ін’єкцію зробила прибула зі східних теренів України медсестра, позаяк місцевий медичний персонал до хворого не допускали. Православні єпископи повідомляли, що ця подія обурила все населення, зокрема й православне, і нашкодила православ’ю³⁴.

Жорстка позиція радянської влади щодо греко-католицького духовенства у Закарпатті зовсім не означала, що останнє не готове було співпрацювати з радянською владою. Єпископ Т. Ромжа після звільнення Закарпаття радянськими військами відвідав Народну Раду, де заявив про лояльність греко-католицької церкви до влади і закликав священнослужителів до участі в суспільному житті³⁵. Проте влада потребувала не лояльності греко-католиків, підпорядкованих зарубіжному, антирадянськи налаштованому центрові, а їх переходу у православ’я.

Після вбивства Ромжі у квітні 1948 року греко-католицькі священники та голови церковних рад були викликані до Ужгорода уповноваженим РСРК у Закарпатській області Распутьком. Їх зобов’язали приєднатися до РПЦ, позаяк їхні громади не реєструватимуться. Після того, як усі священники відмовилися, на початку 1949 року розгорнулися масові відкриті репресії³⁶. Багато священників, не витримавши тиску і залякувань, приєднувалися до РПЦ. Деякі з них пізніше повернулися до лона вже греко-католицької церкви, вже діючої в підпіллі.

З-поміж заходів радянської влади проти греко-католиків було і створення в уніатських парафіях православних «двадцятків», які потім клопоталися про передачу їм греко-католицьких

³² Там само. С. 162–163.

³³ Коссей Ю. Владика Іоанн Семедій – духовний діяч Закарпаття. Ужгород: Закарпаття, 2000. С. 20.

³⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 5069, арк. 83, 85, 87.

³⁵ Волошин Ю. Повернення до православ’я на Закарпатті в 1946 – 1949 роках // Сучасність. 1996. № 6. С. 78.

³⁶ Бендас Д., отець. Репресії радянської влади проти греко-католицького духовенства на Закарпатті в 1944–1949 роках // Ковчег. 2000. Ч. 2. С. 296.

храмів³⁷. Практично греко-католицька церква у Закарпатті була приєднана до РПЦ у серпні 1949 року. Так була ліквідована Ужгородська унія 1646 року.

Слід відзначити, що напередодні Собору та невдовзі після його закінчення, за наведеними у праці Н. Сердюк даними, було заарештовано 350 греко-католицьких священників³⁸, а загалом протягом 1945–1951 років в Україні було заарештовано 556 греко-католицьких священнослужителів. За період 1948–1950 років було закрито 48 монастирів, у яких перебувало понад 1000 монахів³⁹. Інші дослідники, зокрема І. Андрухів і П. Кам'янський, наводять інші, значно менші цифри⁴⁰. Проте загалом цифри вражають. Лише у Львівській області органи МДБ у 1950 році заарештували 35 священників⁴¹. Під тиском влади ті мусили підписувати возз'єднання із православ'ям. Найбільш стійкими в несприйнятті рішень Львівського собору виявилися ченці, насамперед ті, що належали до ордену василіян⁴².

Ліквідація греко-католицизму у всіх регіонах відбувалася неоднаково. Відповідальний редактор «Журнала Московской Патриархии» Шишкін після поїздки Станіславською областю відзначив, що опрацювання церков там відбувається повільніше, ніж у Львівській області⁴³. На Станіславщині (пізніше – Івано-Франківщині) греко-католицизм зберігав свої позиції найміцніше аж до початку перебудови.

Знищення греко-католицьких структур в УРСР нерідко розглядалася дослідниками як акція русифікації західноукраїнських областей⁴⁴. Зокрема, П. Панченко зауважував, що в справі русифікації краю РПЦ відводилася «особлива,

далеко не другорядна роль»⁴⁵. Власне, й сама русифікація була не лише метою, а радше інструментом радянської країни.

Проте слід відзначити, що проголошена ліквідація унії, репресії проти греко-католицького духовенства не означали, що влада повністю позбулася греко-католицизму в УРСР. Костельник у листі до Патріарха Алексія писав, що православними за переконаннями стали не більше половини з греко-католицьких священників, інші це зробили тому, що не бачили іншого виходу із ситуації⁴⁶. І навіть згадана Костельником кількість «добровольців» є значним перебільшенням.

Уповноважений Ради у справах РПЦ в УРСР Г. Корчовий у своїй доповідній записці (від 6 березня 1952 року) до завідувача відділу пропаганди та агітації ЦК КП(б)У Я. Пашка зазначав, що в західноукраїнських областях, особливо в Станіславській, є багато сіл, в яких віруючі не прийняли православних священників⁴⁷. Таких населених пунктів на початку 1950-х налічувалося сотні.

У посланні новопризначеного єпископа Мукачевського й Ужгородського Іларіона від 24 травня 1950 року до православних віруючих Закарпаття говорилося, що не всі греко-католики, які навернулися у лоно РПЦ, розпрощалися з нав'язаними Заходом звичками. Тому об'єднання із православ'ям для них виявилось неповним⁴⁸. У викреслених цензорами рядках зазначалося: «Ще до цих пір колишні греко-католики продовжують звичаї та обряди Західної римо-католицької церкви. Звідси серед староправославних проявилась обережність в спілкуванні з возз'єднаними уніатами, що доходить у

³⁷ Пащенко В. Греко-католики в Україні від 40-х років ХХ століття до наших днів. Полтава, 2002. С. 120.

³⁸ Сердюк Н. Катакомбна церква в дії: За матеріалами Державного архіву Служби безпеки України // Патріарх Йосип Сліпий як визначний український ієрарх, науковець та патріот: Матеріали Міжнар. наук. конф. (20 вересня 2002 р., м. Київ). К.: Укр. вид. спілка, 2003. С. 66.

³⁹ Сердюк Н. Вказ. праця. С. 69.

⁴⁰ Андрухів І., Кам'янський П. (отець). Вказ. праця. С. 322.

⁴¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 783, арк. 49.

⁴² ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 84, арк. 26.

⁴³ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 1, спр. 239, арк. 70.

⁴⁴ Панченко П. Ліквідація УГКЦ як акція русифікації західного регіону // Християнство і культура: історія, традиції, сучасність: Зб. наук. пр. Полтава, 1998. С. 104–107.

⁴⁵ Там само. – С. 106.

⁴⁶ Марчук В. Греко-католицька церква в умовах німецького та радянського тоталітаризмів (1941–1946 рр.) // Галичина. Ів.-Фр., 2000. № 4. С. 70.

⁴⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 1950, арк. 4.

⁴⁸ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 1, спр. 61, арк. 9.

багатьох випадках до ворожнечі як з однієї, так і з іншої сторін»⁴⁹. Кожна зі сторін сприймала іншу як еретичну, неправильну з погляду сповідання віровчення і виконання обрядових дій.

Уповноважений РС РПЦ у Тернопільській області К. Куліченко у звіті за IV квартал 1947 року повідомляв: «...Духовенство колишнє уніатське, серед населення авторитетне (йдеться про священників, що приєдналися до РПЦ. – авт.), православне духовенство авторитетом не користується. До православного духовенства віруючі відносяться з недовірою, висповідатися надають перевагу в церкві, в котрій служить колишній уніатський священник, особливо заможніша частина населення...»⁵⁰. У с. Ключинці Копичинецького (тепер Гусятинського) району цієї ж області призначений 1948 року на парафію священник Фесюк прослужив лише два місяці і перейшов до іншого села, позаяк віруючі бойкотували його: «...В церкву не ходили, називали “московським попом” і навіть ходили під вікнами підслуховувати, чи не розмовляє він російською мовою...»⁵¹. Як бачимо з наведених прикладів, багато греко-католиків не бажали відмовлятися від віри пращурів.

Багато греко-католицьких священників прилюдно виступали проти приєднання до РПЦ, в т. ч. і в проповідях. Приміром, священник із с. Якимів Новомилятинського району Львівської області С. Цибран закликав віруючих не відвідувати ті храми, де священники перейшли у православ'я, та триматися своєї віри. Священник із с. Деревляни Новомилятинського району Львівської області П. Задворняк заявляв: «Ми, греко-католики, своїй вірі не зрадімо. Тримайтеся міцно. Забороняю Вам сповідатися у священників, котрі перейшли у православ'я»⁵². Таких прикладів документи радянських органів влади містять чимало.

Чимало греко-католицьких священників, які «возз'єдналися» з РПЦ, не поспішали «оправославлювати» свою духовну практику. Їхні на-

строї відображає, зокрема, заява благочинного Чинодіївського округу Дюрка на параді благочинних Мукачівсько-Ужгородської єпархії (жовтень 1950 року): «Викорінення латинських нововведень, які суперечать догматам і духу православної церкви, не є сьогодні головним... Народ звик до існуючих обрядів, і ми маємо бути задоволеними, що він до нас ходить, а не змінювати обряд і цим відштовхувати його від церкви». Інколи «возз'єднані» священники проявляли відкрито ворожі настрої щодо РПЦ. Так, тимчасовий виконувач обов'язків благочинного Рахівського округу в Закарпатті заявив священнику Соколовичу: «Ти слухай, нас тільки двоє залишилося в Рахівському окрузі, і я думаю, що ти не такий, яким себе виявляєш. Ти підлабузнюєшся батюхам-кацапам, яким не місце в Закарпатті. У мене серце болить, що їх у недалекому майбутньому вбиватимуть як бліх, повір, що бажано напитися їх крові»⁵³.

Не відмовлялися від чернечого життя і ченці ліквідованих монастирів. Так, у с. Ясень Рожнятівського району троє черниць ордену василіанок 1948 року відновили покинутий дім і оселилися там, ведучи чернече життя. Їм надавали матеріальну допомогу деякі місцеві жителі⁵⁴. Пізніше греко-католицькі ченці стали вагомим фактором збереження греко-католицизму в Україні.

Після Львівського собору і ліквідації більшості греко-католицьких громад та монастирів деякий час (до 1950 року) Гошівський монастир був єдиним діючим центром, що об'єднував греко-католиків. Під час свят у Гошеві збиралося 15–20 тис. віруючих⁵⁵.

Поступово релігійне життя греко-католиків набирало інших форм. Поширеними ставали підпільні богослужіння, які здійснювали священники. Водночас вірні греко-католицизму віруючі збиралися для спільних молитов і без їхньої присутності, інколи за участю дяків, а то й без них. У повідомленні настоятеля православної

⁴⁹ Там само, арк. 9–10.

⁵⁰ *Стоцький Я.* Українська Греко-Католицька Церква і релігійне становище Тернопільщини (1946–1989). Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. С. 116–117.

⁵¹ Там само. С. 121.

⁵² *Сердюк Н.* Вказ. праця. С. 67.

⁵³ *Пащенко В.* Греко-католики в Україні від 40-х років ХХ століття до наших днів. С. 138.

⁵⁴ *Сергійчук В.* Нескорена церква.: Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу. К.: Дніпро, 2001. С. 381.

⁵⁵ *Вуянко М.* Чернецтво Прикарпаття у 40–80-х роках ХХ ст. // Україна соборна. Зб. наук. ст. Вип.2. К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. С. 375.

парафії селища Солотвина Рахівського району Закарпатської області протоієрея В. Кишки вказується, що уніати збиралися на приватних квартирах у цьому та сусідніх селищах й агітували народ не відвідувати православну церкву, позаяк вона «єретична» і «язичницька»⁵⁶.

Ось як відбувалися підпільні служби в греко-католиків за описом історика Я. Стоцького: «Підпільні відправи проходили вранці або вночі за зачиненими дверима і заштореними вікнами. Кількість вірних на них налічувала від кількох чоловік до кількох десятків. Переважали в основному жінки... Служби Божі переважно читалися старослов'янською мовою, включаючи коротку проповідь священника про вірність УГКЦ і надію на її визволення з катакомб. На службі Божій вірні мали змогу висповідатися і причаститися... Не всі священники з підпілля займалися катехизацією. Цю важливу справу у більшості випадків взяли на себе сестри-монахині, натомість священники вже тільки давали першу Святу Сповідь і перше Святе Причастя. Але справа катехизації, починаючи з 1960-х років, набула процесу безперервного і щораз ширшого»⁵⁷. Греко-католицькі священники, не маючи змоги охопити духовною діяльністю населення, радили відвідувати костьоли, де в закутках вони таємно сповідали та причащали віруючих. Літургія, яку передавало радіо Ватикану, поступово входила в життя греко-католиків і ставала «чи не обов'язковою щоденною і щосвяточною літургією»⁵⁸.

Загнаними в підпілля греко-католики брали не лише участь в богослужіннях, а й не відмовлялися і від виконання релігійних обрядів життєвого циклу: хрещення, вінчання та поховання. Священник І. Нагаєвський писав: «Українську церкву загнано в катакомби. Скриті священники почали хрестити дітей, вінчати молодих подругів та уділяти хворим Найсвятіші Тайни, а померлому кладуть на домовину груд землі, що над нею в укритті відправляє священник похоронний обряд. Католицька Ієрархія, що діє в катакомбах, застосовувала всі досвіди і практику первісної Християнської Церкви під час поган-

ських переслідувань»⁵⁹. Ця характеристика стосувалася і Галичини, й Закарпаття.

Ось ще один типовий приклад підпільного обрядового життя греко-католиків, що стосується 1948 року, Священник Погорецький із Тернопільської області повідомляв: «...Віруючі сіл Трибухівці, Цвітова, Медведівці, Новоставці і Пилява були колись греко-католицької віри і такими хочуть залишитися. Настрашені Ватиканом і бандерівцями, вони не хочуть утримувати чужого їм вірою православного священника. Хрестити новонароджених дітей чи вінчатися йдуть у інші церкви, тобто туди, де священники не признаються, що вони визнали православ'я...»⁶⁰. Загалом можна стверджувати, що на долю греко-католицького духовенства у той період припало чимало виконаних обрядів у Західній Україні, які не фігурували в жодній статистиці.

«Хрущовська відлига», повернення із таборів та заслання греко-католицьких священників спричинили пожвавлення підпільної діяльності греко-католицької церкви. Митрополит Йосиф Сліпий на слідстві у серпні 1958 року зазначав, що більшість священників і ченців, які не визнали рішень Львівського собору 1946 року, діють нелегально, підтримують одне з одним зв'язок і справляють враження згуртованої організації. Він стверджував, що у разі легалізації греко-католицької церкви підпілля готове до того, аби вона наступного ж дня розпочала свою діяльність. Митрополит визнав, що у Львові та с. Яхторів діє нелегальний жіночий монастир «Сестер милосердя», є кілька нелегальних груп монахинь конгрегації «Служебниць», ордену Святого Йосифа «Йосифіток» та близько двох тисяч священників⁶¹. Щоправда, частина останніх не займалася здійсненням обрядів, відійшовши від виконання своїх функцій.

Характеризуючи діяльність греко-католицького духовенства того періоду, В Марчук відзначав: «Так звані "старі" священники, висвячені до 1946 р., визнавали верховенство єпископів своєї дієцезії, тобто як і раніше в легальних умовах. Висвячені в підпіллі підпорядковувалися

⁵⁶ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 1, спр. 147, арк. 89.

⁵⁷ Стоцький Я. Вказ. праця. С. 131–132.

⁵⁸ Там само. С. 132.

⁵⁹ Цит. за: *Войналович В.А.* Українська Греко-Католицька Церква в останні роки сталінського режиму // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти* (Зб. ст.) / НАН України. Ін-т історії України та ін. Вип. 19. К.; Донецьк: Рідний край, 2001. С. 348.

⁶⁰ Стоцький Я.В. Вказ. праця. С. 121.

⁶¹ Сердюк Н. Вказ. праця. С. 74–75.

тим єпископам, які їх висвятили. Священники діяли самостійно, причому майже ніхто не працював у рідних місцях»⁶². Багато греко-католицьких священників за сумісництвом працювали на різних підприємствах, у державних закладах⁶³. Отже, бачимо, що радянська влада не зуміла повністю зламати греко-католицьке духовенство.

У селах Галичини, де не було діючих православних церков, місцеві громади віруючих часто «опинялися в руках невоzz'єднаних». Це засвідчував єпископ Львівський і Тернопільський у своїй доповіді про діяльність греко-католицьких священників у 1961 році. У Бродівському благочинні існувала група сіл колишнього Підкаменського району – так звана пеняцька група, де церкви не були реєстровані й де не було жодного православного священника: Маркопіль, Вербівчик, Оріхівчик, Звижень, Лукавець, Чепелі, Шишківці, Пеняки, Батьків. Ці населені пункти опинилися в руках невоzz'єднаних священників. Називалися також села Попівці, Нем'яч, Кутище та Яснище. Через нестачу тут православних священників не було можливості протистояти діяльності греко-католицьких священнослужителів⁶⁴. Нелегально виконували релігійні обряди і греко-католицькі священники на Закарпатті – уповноважений у справах РПЦ в УРСР П. Ходченко згадував Ороса, Миргитича, Ченгері та інших⁶⁵.

В окремих місцях навіть постерігалася тенденція відходу від православ'я і повернення до греко-католицизму. Так, під впливом греко-католицьких священників Зайця, Мартинюка і Месака із м. Заліщиків віруючі припинили відвідувати православну церкву в с. Добровляни. Священник цієї парафії отець Снятович у скарзі архієпископу Львівському і Тернопільському Миколаю (1967 р.) писав: «В Заліщиках під час моєї роботи як пароха не було жодного хрещення і вінчання. Хрестять і вінчають в о. Зайця. У Вербну неділю щорічно він святить лозу в

себе вдома. Всі несуть до нього, а до Добровлян мало хто йде із Заліщиків»⁶⁶.

Попри закриття монастирів, чимало греко-католицьких ченців і черниць продовжували свій чернечий спосіб життя. У довідці уповноваженого у справах РПЦ в Івано-Франківській області Атаманюка від 13 березня 1964 року вказується, що близько 160 осіб не змирилися з ліквідацією монастирів і почали групуватися за ознаками монастирського ордену, жити у приватних квартирах і дотримуватися свого статуту. Із цими людьми встановлювали зв'язок греко-католицькі священники і використовували їх у своїй місіонерській діяльності. На середину 1960-х років «таке явище, – як зазначається у довідці, – у значно меншій мірі і зараз спостерігається в окремих районах області»⁶⁷. Схожа ситуація також спостерігалася на Львівщині, Тернопільщині і Закарпатті.

За свідченням заступника начальника управління КДБ при РМ УРСР Калаша від 28 листопада 1963 року на цей час в УРСР проживали 374 греко-католицьких священники і 499 ченців і черниць. У документі зазначалося, що багато колишніх уніатських ченців займаються суспільно корисною працею, але продовжують виконувати чернечі обітниці й вести чернече життя. У квартирах, де вони зазвичай проживають групами, обладнані каплиці, і греко-католицькі священники відправляють у них богослужіння. Ці групи фактично були нелегальними греко-католицькими монастирями. Лише у Львівській області було виявлено 12 таких груп (до 200 осіб), у Тернопільській – 15 (понад 50 осіб)⁶⁸. Очевидно, що подані цифри внаслідок підпільної діяльності греко-католиків неточні і свідчать лише про структури та духовенство, діяльність яких була відома органам влади.

Загалом лише на території Івано-Франківської області на 1 листопада 1963 року влада мала інформацію про 55 колишніх священників греко-католицької церкви, які відмовилися

⁶² *Марчук В.* Українська греко-католицька церква в 1946 – 1987 роках // Україна: культурна спадщина і національна свідомість, державність. Вип. 7. Львів, 2000. С. 560.

⁶³ Див.: ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 1, спр. 322, арк. 18–19, 20, 23.

⁶⁴ Там само, арк. 19–20.

⁶⁵ *Волошин Ю.* «Самоліквідація» Ужгородської унії: До 50-річчя спроби знищення Греко-Католицької церкви на Закарпатті // Людина і світ. 1999. № 1. С. 38.

⁶⁶ *Стоцький Я.* Вказ. праця. С. 252.

⁶⁷ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 1, спр. 422, арк. 64.

⁶⁸ *Сергійчук В.* Вказ. праця. С. 401–402.

перейти у православ'я, і 105 колишніх черниць із греко-католицьких монастирів, ліквідованих протягом 1946–1948 років.⁶⁹ Деякі з них продовжували активну релігійну діяльність. Зокрема, у документі за підписом уповноваженого Ради в справах РПЦ у Івано-Франківській області Атаманюка від 2 листопада 1963 року йшлося про шістьох із них: вони зустрічалися з іншими священниками та черницями, котрі проживали в Галичині та Закарпатті. Уповноважений зазначав, що їхні дії та поведінка свідчать про вірогідність існування греко-католицького підпілля⁷⁰. Деякі з них зазнали репресій (наприклад, священник Василик, який нелегально справляв служби в с. Надорожна Тлумачького району Станіславської області, був засуджений 1961 року).⁷¹

Багато колишніх греко-католицьких священників продовжували зберігати вірність своїй колишній вірі, формально вважаючись православними. Приміром, благочинний Миколаївського району Дрогобицької області Драч наприкінці 1950-х років заявляв, що близько половини духовенства благочиння не ставиться щиро до православ'я⁷². Деякі священники із колишніх греко-католиків, що прийняли православ'я, давали греко-католикам таємні клятви про зречення православ'я, проте залишалися працювати в православних парафіях. Траплялися випадки, коли, вийшовши на пенсію, православні священники знову приєднувалися до греко-католиків, як, наприклад, колишній настоятель церкви у Дрогобичі Бубняк⁷³.

У 1960-х роках було кілька етапів активізації діяльності греко-католиків, зокрема у 1962–1963 роках перед Ватиканським собором⁷⁴. Вони намагалися привернути увагу Заходу до своїх проблем.

Для своїх релігійних цілей греко-католики використовували різні приміщення, зокрема й

каплиці. Єпископ-ординарій УГКЦ М. Колтун згадував про одну з підпільних каплиць, яка була закладена в їхньому будинку. На богослужіння там збиралися дорослі та діти. «...Було страшенно небезпечно, але ми зростали саме в такій атмосфері. Свято наставало, коли до нас вдавалося дістатися священникам...»⁷⁵. Із такою ж метою за одну ніч було споруджено каплицю в лісі за п'ять кілометрів від селища Болехів Станіславської області. Вона була обладнана культовими предметами⁷⁶, і біля неї періодично збиралися віруючі для богослужінь.

У 1960-х роках нелегально діяли й греко-католицькі храми. Згідно з доповідною запискою заступника уповноваженого РС РПЦ при РМ СРСР в УРСР М. Гладаревського від 20 грудня 1961 року, на 20 листопада 1961 року лише на території Станіславської області існувало 34 греко-католицьких церкви⁷⁷.

Часто православні храми у Галичині та Закарпатті, як і в повоєнний період, слугували одночасно (але підпільно) і греко-католикам. У доповідній записці про результати перевірки роботи уповноваженого Ради у справах РПЦ у Тернопільській області (травень 1960 року) вказувалося, що в селах Підгайчики, Жуківці, Осташівці та інших священники зберегли у православних храмах католицькі обряди та культове начиння, зокрема знамена. «Ці факти, – зазначалося у записці, – дають підставу гадати, що деякі уніатські священники, формально визнавши православ'я, використовують православну церкву як ширму для прикриття проповідування католицизму. Відомо, наприклад, що священник Дубицький (колишній уніат, с. Ланівці Борщівського району) відкрито здійснює богослужіння у церкві по-католицьки і за богослужінням згадує Папу Римського»⁷⁸. Відомі такі випадки й у інших західноукраїнських областях.

⁶⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 70, спр. 2527, арк. 161.

⁷⁰ Там само, арк. 165.

⁷¹ *Бажан О.Г.* Громадський рух за легалізацію Української греко-католицької церкви в Україні в 60–80-х рр. // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти* (36. ст.) / НАН України. Ін-т історії України та ін. Вип. 2. К.: Рідний край, 1997. С. 180.

⁷² *Сергійчук В.* Вказ. праця. С. 309.

⁷³ Там само. С. 406.

⁷⁴ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 1, спр. 422, арк. 65.

⁷⁵ *Пащенко В.* Православ'я в новітній історії України. Ч. 2. Полтава, 2001. С. 55.

⁷⁶ *Сергійчук В.* Вказ. праця. С. 382, 386.

⁷⁷ Там само. С. 384.

⁷⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 5205, арк. 172.

Продовжували проводитися підпільні греко-католицькі богослужіння у приватних будинках. В інформації уповноваженого РС РПЦ при РМ СРСР в УРСР Г. Пінчука від 28 жовтня 1961 року вказувалося: «...Священник-монах колишнього Гошівського монастиря Болахівського (тепер Долинського. – Б. П.) району Станіславської області Дуда поселився в с. Гошів у вдови... Дім Дуди відвідують лише два чоловіки – колишні дяки-уніати. Ці дяки, спілкуючись з населенням, підбирають для нелегальних релігійних служб будинки, куди запрошують у призначений ними день і час невеликі групи своїх прибічників, а потім приводять туди Дуда. Служби відправляються о 5–7 годині ранку чи пізнім вечором, а інколи і вночі. Служба триває 20–30 хвилин, а потім всі поступово розходяться»⁷⁹. В умовах підпілля греко-католики користувалися всіма можливими засобами для задоволення своїх релігійних потреб.

Траплялося, що греко-католики, які зберегли відданість своїй вірі і релігійній традиції, відвідували римо-католицькі храми. У звіті про роботу уповноваженого Ради в справах релігійних культів в УРСР за 1961 рік вказується: «Папа поставив вимогу скоротити час кожної меси з метою охоплення більшої кількості віруючих – скоротили. Запропонував обслугову-

вати (сповідати, причащати, хрестити, вінчати) уніатів українського походження, які не знали навіть молитов польською мовою, – стали обслуговувати. Ксьондз Хомицький, наприклад, обслуговує і таких віруючих, які необхідну молитву можуть вимовити лише церковнослов'янською мовою. Прикладу Хомицького слідує й інші ксьондзи»⁸⁰.

Підсумовуючи зазначимо, що існування ватогомого релігійного об'єднання в Західній Україні, що підпорядковувався закордонному центрові, перешкоджало радянзації цього регіону. Тому радянська влада здійснила низку кроків, спрямованих на ліквідацію діяльності греко-католицької церкви. Проте, хоча рішення Львівського собору 1946 року та дії радянської влади й завдали важких ударів по греко-католицизму в Україні, однак не змогли його знищити повністю. Загнана в підпілля, частина греко-католиків залишалася вірна своїм релігійним традиціям.

Упродовж радянського періоду проводилися нелегальні богослужіння, які в окремих регіонах відвідували чимало вірян, греко-католицьким духовенством здійснювалися релігійні обряди, і навіть у багатьох православних храмах, що діяли в Галичині та Закарпатті у цей період, зберігалися залишки греко-католицької традиції.

References

1. Andrukhiv, I. O. & Kamianskyi, P. Ye. (2005). *Suspilno-politychni ta relihiini protsesy na Stanislavshchyni v kintsii 30-kh – 50-kh rokakh XX st.* Ivano-Frankivsk: Nova Zoria. [in Ukrainian].
2. Baran, V. (1995). Vlada i tserkva: Z istorii vzaiemyn u 1945–1965 rokakh. *Suchasnist.* 5, 113–128. [in Ukrainian].
3. Bazhan, O. G. (1997). Hromadskyi rukh za lehalizatsiiu Ukrainskoi hreko-katolytskoi tserkvy v Ukraini v 60–80-kh rr. *Istoriia Ukrainy: Malovidomi imena, podii, fakty,* (2), 174–193. [in Ukrainian].
4. Bendas, D. (2000). Represii radianskoi vlady proty hreko-katolytskoho dukhovenstva na Zakarpatti v 1944 – 1949 rokakh. *Kovcheh,* 2, 290–299. [in Ukrainian].
5. Botsiurkiv, B. (1998). T. zv. «samorozpusk» Ukrainskoi Hreko-Katolytskoi Tserkvy v 1946 r. u svitli rozsekrechenykh arkhivnykh dokumentiv. *Suchasnit,* 1. 106–112. [in Ukrainian].
6. Botsiurkiv, B. (2005). *Ukrainska Hreko-Katolytska Tserkva i radianska derzhava (1939–1950).* Lviv: Vyd-vo Ukr. Katol. Un-tu. [in Ukrainian].
7. Kossei, Yu. Yu. (2000). *Vladyka Ioann Semedii – dukhovnyi diiach Zakarpattia.* Uzhhorod: Zakarpattia. [in Ukrainian].
8. Kostelnyk, H. (1987). *Vybrani tvory.* Kyiv: Vyd-vo Ekzarkha vsiiei Ukrainy mytropolyta Kyivskoho i Halytskoho. [in Ukrainian].
9. Kupchuk, L. (Ed.). (1999). *Bez zerna nepravdy: Spomyny ottsia-dekana Volodymyra Lyska.* Lviv: Kamieniar. [in Ukrainian].

⁷⁹ Сергійчук В. Вказ. праця. С.380.

⁸⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 5488, арк. 30.

10. Kyrychenko, O. Ye. (1988). Uniatska tserkva: shliakh do Lvivskoho soboru In *Zakhidna Ukraina: pershe desiatyrichchia pislia viiny*. Kyiv. [in Ukrainian].
11. Lentsyk, V. (2001). *Vyznachni postati Ukrainiskoi Tserkvy: Mytropolyt Andrii Sheptytskyi i Patriarkh Yosyp Slipyi*. Lviv: Svichado. [in Ukrainian].
12. Marchuk, V. (2000). Hreko-katolytska tserkva v umovakh nimetskoho ta radianskoho totalitaryzmiv (1941–1946 rr.). *Halychyna*. 4. 66–72. [in Ukrainian].
13. Marchuk, V. (2000). Ukrainaska hreko-katolytska tserkva v 1946 – 1987 rokakh. *Ukraina: kulturna spadshchyna i natsionalna svidomist, derzhavnist*, (7), 550–562. [in Ukrainian].
14. Panchenko, P. (1998). Likvidatsiia UHKTs yak aktsiia rusyfikatsii zakhidnoho rehion. *Khrystyianstvo i kultura: istoriia, tradytsii, suchasnist*, 104–107. [in Ukrainian].
15. Pashchenko, V. O. (2002). *Hreko-katolyky v Ukraini vid 1940-kh rokiv XX st. do nashykh dniv*. Poltava. [in Ukrainian].
16. Rusnachenko, A. M. (2002). *Natsionalno-vyzvolnyi rukh v Ukraini y natsionalni rukhy oporu v Bilorusii, Lytvi, Latvii, Estonii u 1940–50-kh rokakh*. Kyiv.: Pulsary. [in Ukrainian].
17. Serdiuk, N. (2003). Katakombna tserkva v dii: Za materialamy Derzhavnogo arkhivu Sluzhby bezpeky Ukrainy. Abstracts of Papers ,03: *Patriarkh Yosyp Slipyi yak vyznachnyi ukraïnskyi iierarkh, naukovets ta patrioto* (pp. 65–77). Kyiv. [in Ukrainian].
18. Serhiichuk, V. I. (Ed.). (2001). *Neskorena tserkva.: Podvyzhnytstvo hreko-katolykiv Ukrainy v borotbi za viru i derzhavu*. Kyiv: Dnipro. [in Ukrainian].
19. Shkrabiuk, P. (1995). *Vynohradnyk Hospodnii: Istoriia zhyttia o. d-ra Yosyfa Kladochnoho*. Lviv: Misioner. [in Ukrainian].
20. Stotskyi, Ya. (2003). *Ukrainska Hreko-Katolytska Tserkva i relihiine stanovyshe Ternopilshchyny (1946–1989)*. Ternopil: Pidruchnyky i posibnyky. [in Ukrainian].
21. Voinalovych, V. A. (2001). Ukrainaska Hreko-Katolytska Tserkva v ostanni roky stalinskoho rezhymu. *Istoriia Ukrainy: Malovidomiimena, podii, fakty*, (19), 341–351. [in Ukrainian].
22. Voloshyn, Yu. (1996). Povernennia do pravoslavia na Zakarpatti v 1946 – 1949 rokakh. *Suchasnist*, 6, 77–84. [in Ukrainian].
23. Voloshyn, Yu. (1999). «Samolikvidatsiia» Uzhhorodskoi unii: Do 50-richchia sproby znyshchennia Hreko-Katolytskoi tserkvy na Zakarpatti. *Liudyna i svit*, 1, 34–38. [in Ukrainian].
24. Vuianko, M. (2005). Chernetstvo Prykarpattia u 40–80-kh rokakh XX st. *Ukraina soborna*, (2), 372–382. [in Ukrainian].

**Джерела
та
біографічні студії**

DOI

УДК 329.052(477:438)"1980/1981"

Олег Бажан (м. Київ)

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
відділу історії державного терору радянської доби
Інституту історії України НАН України
E-mail: bazhancio@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2328-4512>

Польська криза 1980–1981 років в інформаційних документах ЦК КПУ та КДБ УРСР*

У статті на основі матеріалів вищого партійного керівництва УРСР, звітно-інформаційних документів Комітету державної безпеки УРСР, архівно-слідчих справ на учасників дисидентського руху в Україні, розкривається вплив страйкового руху у Польщі на початку 1980-х років на українське суспільство, висвітлюється реакція на політичну кризу у сусідній країні різних верств населення.

Проаналізовано спецповідомлення, доповідні записки радянських органів державної безпеки, які висвітлюють обговорення діяльності незалежної самоврядної професійної спілки «Солідарність» у робітничому середовищі, у студентських колах, у колах творчої інтелігенції, серед громадян Польщі, задіяних на спорудженні промислових об'єктів в Українській РСР. На конкретних прикладах розкрито політику партійних органів УРСР щодо формування громадської думки навколо робітничих протестів у ПНР. Стверджується, що, незважаючи на політичну цензуру, інформація про діяльність незалежної профспілки «Солідарність» різноманітними каналами проникала в Україну. Розглянуто зусилля силових структур по нейтралізації вогнищ вільнодумства, протестних настроїв України на тлі страйкового руху у Польщі в 1960-1981 роках.

Ключові слова: польська політична опозиція, профспілка «Солідарність», український дисидентський рух.

Oleh Bazhan (Kyiv)

candidate of Historical Sciences,
Senior researcher Department of History of State Terror
of the Soviet period of the Institute of History
of the National Academy of Sciences of Ukraine
E-mail: bazhancio@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2328-4512>

The Polish crisis of 1980–1981 in the information documents of the Central Committee of the Communist party of Ukraine and the KGB of the Ukrainian SSR

Based on the materials of the top party leadership of the Ukrainian SSR, reporting and information documents of the State Security Committee of the Ukrainian SSR, archival and investigative cases on the participants of the dissident movement in Ukraine, the article reveals the impact of the strike movement in Poland in the early 1980s on Ukrainian society, highlights the reaction of different population strata to the political crisis in a neighboring country.

The author analyzed special messages of the Soviet state security bodies, and reports, which highlighted the discussion of the activities of the independent self-governing trade union “Solidarity” in the working environment, in student circles, among the creative intelligentsia and Polish citizens who were involved in the construction of industrial facilities in the Ukrainian SSR. Using concrete examples, the policy of party bodies of the Ukrainian SSR

* Статтю підготовлено за сприяння Центру діалогу ім. Юліуша Мерошевського (Польща)

regarding the formation of public opinion around labor protests in the Polish People's Republic was revealed. It is claimed that, despite political censorship, information about the activities of the independent trade union "Solidarity" penetrated into Ukraine through various channels. There were analyzed efforts of the power structures to neutralize the foci of free-thinking and protest moods in Ukraine against the background of the strike movement in Poland in 1960–1981.

Key words: Polish political opposition, trade union "Solidarity", Ukrainian dissident movement.

Одним із важливих факторів, що вплинули на зміну політичних, економічних, соціальних пріоритетів у ряді країн східноєвропейського регіону, були соціально-політичні кризи періоду «холодної війни», що в значній мірі сприяли трансформації існуючих державних інститутів, утвердженню демократичних засад у структурі комуністичних режимів. Значний науковий інтерес вітчизняних дослідників (В. Дмитрук, О. Пагіря) привертають події Угорської революції 1956 р., «Празької весни» 1968 р. крізь призму активізації суспільно-політичних процесів в Україні. Однак бракує праць, присвячених антипольському ресентименту 1980-х років і його відголоску на українських теренах. Механізми поширення інформації про страйковий рух у ПНР на початку 1980-х років в Українській РСР описує історик Е. Андрющенко. Стосунки і форми співпраці між польською «Солідарністю» та політичною опозицією в Україні в часи горбачовської перебудови розглядають у своїх дослідженнях Любов Крупник та Неля Марцінків¹. Автор статті ставить за мету на основі архівних джерел спецповідомлень, оперативних зведень КДБ УРСР, інформаційних матеріалів ЦК КПУ висвітлити реакцію різних верств населення України на польську політичну кризу 1980-1981 рр. та заходи вищого партійного керівництва республіки, радянських органів державної безпеки, спрямованих на уникнення акцій соціального протесту на українських теренах.

Влітку 1980 року Польську Народну Республіку охопила економічна криза. Потужну хвилю протестів у різних регіонах країни викликало рішення уряду про підвищення з 1 липня 1980 р. цін на м'ясні продукти. Масові страйки на підприємствах Варшави, Вроцлава, Любліна, Гданська, Лодзі, Жешува та інших міст з вимогою підвищення зарплат, поліпшення постачання продуктів харчування, покращення соціальних стандартів комуністичній владі на чолі з першим секретарем Польської об'єднаної робітничої

партії (ПОРП) Едвардом Герекком вдалося припинити шляхом поступок та обіцянок. Черговий сплеск страйкового руху припав на серпень 1980 року. Його каталізатором стали розпочаті 14 серпня 1980 р. мітинги на Гданському суднобудівному заводі, пов'язані з захистом прав робітниці корабельні Анни Валентинович. Збурені робітники судноверфі створили страйковий комітет на чолі з електриком за фахом Лехом Валенсою.

У зв'язку з подіями у Польщі Комітет держбезпеки СРСР 15 серпня 1980 року видав розпорядження республіканським органам КДБ вжити заходів щодо активізації оперативно-чекістської діяльності, направленої на своєчасне виявлення антирадянських проявів та «ситуацій», які можуть призвести до «негативних та небажаних ексцесів» у радянському соціумі. Радянські спецслужби посилювали оперативний контроль за численними учасниками національно-визвольної боротьби на західноукраїнських землях, фігурантами оперативної справи «Блок» (представники українського опозиційного руху, які причетні до розповсюдження позацензурних творів на теренах республіки), «сіоністами та проізраїльськими елементами», «ватажками та активістами церковно-сектантських формувань», віруючими забороненої Української греко-католицької церкви, поборниками Римо-католицької церкви, громадянами Польщі, які перебувають на території України. Територіальні управління КДБ УРСР спільно з партійними органами та громадськими організаціями стали ретельніше підходити до формування туристичних груп, які виїждять до Польщі. Органи держбезпеки стали ініціаторами тимчасової заборони виїзду радянських громадян до сусідньої країни у приватному порядку. Одночасно у другій половині серпня 1980 року вживалися заходи з метою мінімізації контактів польських автотуристів з радянськими громадянами та посиленню контролю за дотриманням правил транзитного проїзду в межах Української РСР².

¹ Марцінків Н. Польська «Солідарність» та Україна в 1980–1991 рр. // *Acta studiosa historica*. 2015. Ч. 6. С. 125–145; Крупник Л. За нашу і вашу свободу // *Тиждень*. 2019. №3. 17 січня.

² ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 2287, арк. 30.

Важливе місце у роботі спецслужб відводилося вибірковій негласній перевірці поштової кореспонденції з метою збирання інформації про реагування населення на події у Польській Народній Республіці. На підставі звітів та рапортів оперативних співробітників, агентурних даних, перлюстрації кореспонденції, інших джерел інформації, починаючи з останньої декади серпня 1980 року, Комітет держбезпеки УРСР став регулярно надсилати інформаційні доповідні записки на адресу ЦК КПУ, в яких розкривалася як позитивна, так і негативна реакція різних верств українського суспільства на заворушення в Польщі. На думку лояльних до радянського ладу громадян Української РСР, драматичні події в сусідній державі були «інспіровані антирадянськими елементами та реакційною частиною католиків ПНР», є «наслідком живучості націоналістичних та приватницьких настроїв серед значної частини польського населення», серією помилок у господарській діяльності та ідеологічній роботі, яка не створила заслон для проникнення в країну буржуазної культури³.

Тракування подій у Польщі пересіченими громадянами УРСР майже повністю співпадала з офіційною позицією влади. Причини соціально-політичного вибуху в сусідній державі секретар ЦК КПУ Іван Соколов пояснював слабкістю та недоліками в практичній роботі партійних державних органів, профспілок, засобів масової інформації в ПНР, серйозними помилками Польської об'єднаної робітничої партії, допущеними в економічній та соціальній політиці, а також «впливами буржуазної пропаганди, релігії, проявами антирадянзму»⁴. Коментуючи політичну кризу в ПНР, другий секретар Львівського обкому КПУ Василь Святоцький зауважував: «У нас не раз викликало стурбованість «легке» ставлення польських товаришів до деяких форм розвитку виробництва, захоплення західними кредитами, пасивність у проведенні антирелігійної боротьби і на кінець низька бойовитість партійних орга-

нізацій. Все це дало нішу розпоясаним антисоціалістичним елементам»⁵.

Документи КДБ також відображають значний інформаційний резонанс польських подій у середовищі українських дисидентів. Свою солідарність зі страйкуючими польськими робітниками продемонстрував радянський політв'язень, крановщик одного з будівельних комбінатів міста Київ Клим Семенюк, який серед кола своїх знайомих не приховував захоплення від масових маніфестацій у ПНР: «Правильно поводить польський народ, який виступає проти комуністичного диктата»⁶. Протести у потужних промислових центрах Польщі отримали схвалення у робітника судноремонтних майстерень при Одеському порту Леоніда Сірого, який вважав за потрібне встановлювати «інформаційні зв'язки з польськими дисидентами»⁷. Інженер-радіотехнік, член-засновник Ініціативної групи захисту прав людини в СРСР Генріх Алтунян висловив переконання, що події в Польщі стануть імпульсом до активізації робітничого руху в СРСР⁸. Поборник ідеї створення в СРСР «Асоціації вільних профспілок трудящих», житель Донецька Віктор Лучков та інженер-будівельник з Тернополя Левко Горохівський висловлювали переконання, що легалізація незалежної самоврядної профспілки «Солідарність» дозволить відкрито ставити питання про реєстрацію подібного громадського об'єднання в Радянському Союзі⁹.

Необхідність створення вільної профспілки за польським зразком обстоював завгосп Чернівецького обласного архіву М. Василіу¹⁰. Учасник українського національно-визвольного руху, педагог з с. Буданов Тернопільської області Володимир Андрушко під час довірливої розмови з інформатором КДБ доводив, що страйковий рух призведе до зміни існуючого ладу у Польщі та неодмінно позначиться на протестних настроях у Країні Рад: «Я дуже сподіваюся на антисоціалістичний переворот у Польщі. Ця подія обов'язково посилить дисидентський рух в СРСР. Я готовий пожертвувати усім, аби був переворот у ПНР»¹¹.

³ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1171, арк. 291.

⁴ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 2048, арк. 61.

⁵ Там само, арк. 54.

⁶ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1171, арк. 292.

⁷ Там само, арк. 293.

⁸ Там само, арк. 314.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само, спр. 1172, арк. 16.

¹¹ Там само, спр. 1171, арк. 338.

Не приховував своїх суджень з приводу польських протестів від широкого загалу й співробітник Центрального бюро науково-технічної інформації Міністерства вугільної промисловості УРСР В. Малінський, який розцінював становище в Польщі як кризу всієї соціалістичної системи господарювання, прояв її неспроможності та безперспективності¹². Подібної думки дотримувався колишній вояк Української повстанської армії, політв'язень, шофер Тернопільської міської лікарні Іван Курилас, який обстоював твердження, що криза в Польщі є наслідком функціонування соціалістичного ладу та тісної співпраці з Радянським Союзом: «У бідах польського народу винен не соціалістичний лад, який себе не виправдав. Керівництво Польщі все робить по диктату СРСР і це також призвело до такої ситуації»¹³.

Своє захоплення опозиційним рухом в Польщі висловив інженер з Чернігова Анатолій Бедарьков. У написаній ним праці «Моє вільнодумство», яка стала причиною жорстоких переслідувань, читаємо: «Дії робітничого класу в Польщі запалили нову іскру в історії існування людства і відкрили нову форму боротьби, боротьби проти авантюристів, що називають себе комуністами. Це найважливіша подія сучасності, котра викличе позитивні паростки в свідомості передових представників робітничого класу в усіх країнах світу»¹⁴. Антирадянське трактування польських подій стало підставою для порушення кримінальних справ за ст. 62 та 187 КК УРСР. Так, за пропаганду ідеї створення незалежних профспілкових організацій на зразок польської «Солідарності» старший інженер Чернігівського обласного відділу охорони здоров'я Микола Малиновський отримав на підставі ст. 62 ч. 1 три роки виправно-трудових таборів¹⁵.

Підвищений інтерес до польського робітничого руху спостерігався і в середовищі української діаспори. Помітну активність органи держбезпеки фіксували з боку закордонних частин ОУН. Ватажки української політичної еміграції виступали за надання фінансової допомоги

«страйковим комітетам», які розгорнули свою діяльність у промислових центрах Польщі. Українські зарубіжні організації здійснювали зусилля по активізації діяльності «польсько-українських товариств» у Франції, ФРН, Великобританії. Під впливом подій у Польщі пожвавились стосунки Закордонного представництва Української Головної Визвольної Ради з папою Іоанном Павлом II. Опираючись на розвіддані, радянські спецслужби у травні 1981 р. інформували першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького, що «оунівцям вдалося домогтися угоди Ватикану на збільшення тривалості радіомовлення на Україну»¹⁶. Стурбованість Комітету держбезпеки УРСР викликали спроби структур українських націоналістів за кордоном «знайти в республіці впливового у робітничому середовищі «дисидента» на роль українського Валенси»¹⁷. З метою протидії спробам «блокування українських та польських націоналістів» Комітет держбезпеки вважав за доцільне розробити заходи по розповсюдженню за кордоном відомостей про так звані «звірства оунівців» над польським населенням західних областей України у період Другої світової війни¹⁸.

Під впливом польських подій в УРСР пожвавився громадський рух за легалізації Української греко-католицької церкви. Віруючі та духовенство забороненої в СРСР конфесії стали активніше домагатися права офіційного богослужіння на теренах республіки. У вересні 1980 року до Управління КДБ Львівської області надійшла групова заява від жителів с. Завадів Стрийського району (136 підписів) з проханням дозволити відкрити у селищі католицьку церкву східного обряду¹⁹. Лише у квітні 1981 року в 35 населених пунктах Західної України мали місце самовільні відкриття знятих з реєстрації церков УГКЦ²⁰. За допомогою профілактичних бесід у відділках КДБ з віруючими та духовенством УГКЦ вдалося на певний час приборкати петиційну кампанію з вимогою визнання репресованої церкви легальною релігійною організа-

¹² Там само, 338-339.

¹³ Там само, арк. 334-335.

¹⁴ Архів УСБУ у Чернігівській обл., спр. 14957-П, т. 1, арк. 160.

¹⁵ Там само, спр. 14693-П, т. 1, арк. 6, 260.

¹⁶ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1182, арк. 292.

¹⁷ Там само, арк. 65.

¹⁸ Там само, арк. 292.

¹⁹ Там само, спр. 1172, арк. 71.

²⁰ Там само, спр. 1187, арк. 66.

цією, зменшити кількість випадків захоплення храмів та неприхованого виконання релігійних служб і треб.

У фокусі уваги радянських спецслужб перебували польські студенти, які навчалися у вузах УРСР (на листопад 1980 р. у республіці їх налічувалось 965 осіб). В умовах затяжної політичної кризи в рідній країні, польські студенти у своєрідний спосіб висловлювали свою солідарність зі страйковим рухом в ПНР. Так, студенти Харківського автомобільно-дорожнього інституту П. Сковилас та Л. Вінярек у кімнаті гуртожитку вивісили емблему незалежної профспілки²¹. Через своїх інформаторів спецслужбам стало відомо, що у ході наради керівників земляцтв польських студентів в Генеральному консульстві в Києві у березні 1981 р., представники учнівської молоді висунули вимоги про припинення викладання їм суспільно-політичних дисциплін (марксистсько-ленінська філософія, курс наукового комунізму тощо) та недоцільність викладання російської мови²². Непокоїло радянську таємну поліцію жваве обговорення у студентському середовищі вірогідності введення військ країн учасниць Варшавського договору до ПНР та масштаби спротиву польського народу²³.

Співробітники держбезпеки активно вивчали стан і настрої 2 тисяч польських громадян, задіяних на будівництві Новопокровської, Шебелинської копресорних станцій, спорудженні Південноукраїнської та Хмельницької атомних електростанцій. Занепокоєння по лінії спецслужб та місцевих партійних органів викликало прагнення польських колективів до самоізоляції, «відмови дивитися радянські фільми, читати радянські газети та журнали, художню літературу під приводом нерозуміння російської мови»²⁴. Не залишились поза увагою чекістів «дії та прояви анархістського характеру» польських будівельників: стихійні виступи проти керівництва, невиконання розпоряджень, порушення трудової дисципліни. Траплялися випадки, коли опозиційно налаштовані громадяни Польщі у спілкуванні як і з пересічними жителями, так і посадовцями Української РСР, відкрито ви-

словлювали свої погляди, що призводило до видворення їх із країни. У вересні 1981 р. по обміну з Краківською вищою педшколою до Київського педагогічного інституту ім. Горького прибув спеціаліст по теорії літератури, дослідник польсько-українських літературних зв'язків Р. Мазуркевич. Польський вчений зустрівся з проректором по навчальній роботі П. Орликом, проректором по науковій роботі Л. Прокопінко, завідувачем кафедри української літератури П. Хропком. У ході бесіди Р. Мазуркевич повідав, що він є членом «Солідарності» та піддав критиці політику ПОРП. Довідавшись про крайольні погляди польського педагога, ректор Київського педінституту Микола Шкіль запропонував йому припинити наукову роботу у закладі та виїхати в ПНР. Після інциденту у київському вузі, міністр освіти Михайло Фоменко звернувся до керівників освітніх установ з вимогою призупинити реалізацію плану співпраці з польськими спеціалістами²⁵.

Побоюючись робітничих протестів та вуличних демонстрацій, подібних до подій у Польщі, КДБ УРСР став налагоджувати більш тісні контакти з партійними організаціями та адміністрацією підприємств, особливо з 17 виробничими колективами, де упродовж другої половини 1970-х років мали місце групові відмови від роботи. Результати моніторингу протестних настроїв серед робітництва особливо цікавили першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького. КДБ УРСР регулярно надсилав керівнику республіки доповідні записки про невдоволення робітників як виробничими, так і побутовими умовами життя та вжиті профілактичні заходи по виявленню «інспіраторів антисуспільних дій» на підприємствах УРСР, зокрема на заводі «Умансьільмаш» (5 вересня 1980 р.), підбурювачів стихійного мітингу водіїв молоковозів спецавтобазы № 1 об'єднання «Укрм'ясомолпром» біля приміщення Ради міністрів УРСР 6 вересня 1980 р.)²⁶. Ознайомившись з причиною «небажаного економічного прояву» (так у відомчих документах КДБ позначалися виробничі конфлікти) на Нижньодніпровському трубопрокатному заводі наприкінці серпня 1980 р.,

²¹ Там само, арк. 104.

²² Там само, спр. 1181, арк. 274.

²³ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 2048, арк. 88.

²⁴ Там само, спр. 2287, арк. 34.

²⁵ Там само, арк. 37.

²⁶ ГДА СБУ, ф.16, оп.1, спр. 1171, арк. 384-385.

В. Щербицький вимагав вжити суворих заходів до члена КПРС, слюсаря колесопрокатного цеху І. Норки, який у ході загальних зборів колективу, присвячених обговоренню вкрай непопулярного серед робітників положення «Про погодинно-преміальну систему оплати праці чергового та ремонтного персоналу» допустив крамольне висловлення: «Поляки страйкують з-за цього, так що і нам потрібно страйкувати»²⁷. У число неблагородних потрапив начальник електромеханічного відділу Запорізького дослідно-експериментального заводу нестандартного обладнання О. Анциферов, який ситуацію з невиконанням плану підприємством у серпні 1980 р. і можливої втрати премії робітниками прокоментував наступним чином: «Обстановка на заводі, як у Польщі»²⁸.

В інформаційних доповідних, датованих кінцем серпня – першою декадою вересня 1980 року, Комітет держбезпеки УРСР звертав увагу першого секретаря В. Щербицького на підвищений інтерес населення республіки до розвитку подій у ПНР та висловлював стурбованість перебоями у постачанні продуктів харчування та промислових товарів в українських містах²⁹, що можуть бути використані антирадянськими елементами для збурення протестної хвилі, подібної до страйкового руху у Польщі. У терміновому порядку вище партійне керівництво УРСР стало вирішувати завдання, пов'язані з покращенням умов праці та життя громадян. ЦК КПУ прийняв постанову «Про факти безвідповідального ставлення до нагальних потреб трудящих на деяких підприємствах та будовах». У жовтні 1980 р. Рада міністрів УРСР розглянула питання про покращення організації виробництва та праці, житлового, культурно-побутового та торговельного обслуговування населення³⁰.

Тривогу радянських спецслужб викликала ефективність мовлення зарубіжних радіостанцій.

Під впливом «ворожих голосів», як стверджували чекісти, певна категорія громадян республіки почала продукувати гасла про «необхідність об'єднання з поляками для спільної боротьби за свободу та підвищення матеріального рівня життя». Так, 5 вересня 1980 р. у Львові на пішохідному мосту через залізничне полотно в районі вул. Боженка невідомою особою було розповсюджено рукописну листівку наступного змісту: «Товариші. Наслідуюмо приклад польських робітників»³¹. У листівці під назвою «Економіка № 1, 1980 р.», що поширювалась в ряді міст СРСР, в тому числі і на Донбасі, від імені «Ідеальної Комуністичної партії Радянського Союзу» містився заклик подолати суцільну залежність радянських профспілок від комуністичної партії, взяти за взірєць польське об'єднання трудящих³².

У середині жовтня 1980 року з центрального апарату КДБ УРСР спішним порядком до Криму відкомандировано досвідченого співробітника, який отримав завдання розшукати автора крихітного крамольного надпису (висота букв 7 сантиметрів) «І нам потрібні вільні профспілки», залишеного в кабіні одного із вагончиків канатної дороги поблизу м. Ялти³³. За даними Комітету держбезпеки УРСР, упродовж жовтня–листопада 1980 року в республіці було зафіксовано 7 фактів розповсюдження листівок та анонімних листів із закликом до страйків, подібно масштабним протестам у Польщі³⁴.

Масові виступи робітників у Польщі спричинили посилення агітаційно-пропагандистської роботи Компартії України. Відділи пропаганди та агітації, зарубіжних зв'язків ЦК КПУ вживали ряд організаційно-політичних заходів на промислових об'єктах Ворошиловградської, Харківської, Хмельницької областей, споруджуваних за участі громадян ПНР. Для підвищення рівня політичної роботи польських робітників партійним організаціям інтернаціональних будов рекомендувалося практикувати

²⁷ Там само, арк. 367, 384.

²⁸ Там само, арк. 387.

²⁹ Як стверджував перший секретар Львівського обкому КПУ В. Добрик, в регіоні «періодично відсутні в продажу товари першої необхідності та культурно-побутового призначення (мило, постільна білизна, свічки, віконна замазка, крем для гоління, мастика для підлоги, прасувальні дошки, олівці, зошити, тарілки і т.п.)» (ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 2048, арк. 99)

³⁰ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 2048, арк. 64.

³¹ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1171, арк. 382.

³² Архів УСБУ у Донецькій області, спр. 32860-ПФ, т. 1, арк. 99.

³³ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1172, арк. 74.

³⁴ Там само, спр. 1078, арк. 71.

проведення «днів політичного інформування», вечорів запитань та відповідей, регулярних зустрічей з новаторами виробництва та діячами науки і культури, створення клубів інтернаціональної дружби, гуртків з вивчення російської мови³⁵.

Наприкінці літа – на початку осені 1980 року у різних регіонах України були проведені наради з партійним активом, семінари лекторів, пропагандистів та агітаторів. У стислі терміни розроблені спеціальні методичні рекомендації щодо висвітлення з «класових позицій» польської політичної кризи³⁶. У прикордонній Львівській області з ініціативи обкому КПУ на заводах та фабриках було створено групи та бюро політичної інформації, за допомогою яких налагоджено оперативне інформування трудящих про ситуацію в Польщі. На підприємствах та установах 4 жовтня 1980 року в УРСР відбувся єдиний політдень, в ході якого головний акцент робився на інформаційно-роз'яснювальній роботі серед громадян республіки щодо внутрішньої ситуації в Польщі.

Принципове інше уявлення про найпотужнішу в історії сусідньої країни хвилю страйків населення УРСР вибудовувало за допомогою засобів масової інформації ПНР. На листопад 1980 р. з Польщі до України надходило 75220 екземплярів газет та журналів для підписників та понад 130 тис. у роздрібну продажі через кіоски «Союздрук»³⁷. Важливий канал розповсюдження інформації про створення та функціонування незалежних самоврядних профспілок у ПНР на переконання Комітету держбезпеки значною мірою впливав на оперативну ситуацію в Українській РСР.

Потужні хвилі інформаційного резонансу про події в Польщі стали предметом обговорення Секретаріату ЦК КПРС 4 жовтня 1980 року за участі М. Сулова, К. Черненка, М. Горбачова, Б. Пономарьова, В. Долгих, М. Зімяніна, К. Русакова. Спеціальній комісії, очолюваній М. Суловим, було доручено виробити проект постанови з цього приводу, яка поставила б надійний заслон проникненню об'єктивної інформації з території ПНР. Після виходу постанови Секретаріату ЦК КПРС «Про деякі заходи з упорядкування розповсюдження польської періо-

дичної преси в СРСР» Комітет державної безпеки УРСР розробив першочергові кроки, пов'язані з блокуванням та фільтрацією інформації про масовий громадянський протест у Польщі. План оперативно-чекістських заходів націлював співробітників 2 та 5 Управління КДБ УРСР та управління прикордонних областей: «1. Виявити з числа підписників на польську періодичну пресу осіб, які раніше допускали політичні шкідливі прояви та антигромадські діяння, виписуючих значне число видань, а також поширюючих зміст польської преси, встановити за ними оперативне спостереження з метою попередження та припинення з їхньої сторони можливих наклепницьких вигадок, ворожої інтерпретації подій в ПНР, розповсюдження польської преси та застосування до них відповідних заходів впливу. 2. Встановити контроль за надходженням польської періодичної преси по поштовому каналу для приватних осіб, у бібліотеки, навчальні заклади з метою недопущення розповсюдження ймовірно уміщених в ній ідеологічно шкідливої інформації. 3. Організувати роботу через наявні оперативні можливості у вузах, де вивчається польська мова, у школах з польською мовою навчання по виявленню спроб використання учбових заняттях і розповсюдження польських видань з антисоціалістичним висвітленням подій в ПНР. 4. Посилити митний контроль на КПП Західного прикордонного округу з метою виявлення спроб ввезення в країну політично шкідливої літератури»³⁸

Вжиті заходи, обумовлені постановою ЦК КПРС, так і не принесли бажаного результату. Попри всі перешкоди, інформація з Польщі не лише проникала на територію СРСР, в першу чергу Україну, яка мала з ПНР спільний кордон, але й поширювалась у самих різноманітних суспільних колах. При цьому, на відміну від попередніх років, опозиційні настрої охоплювали не лише творчу, наукову інтелігенцію, а й значною мірою інженерно-технічних працівників, простих робітників різних регіонів України. У доповідній записці «Про особливості оперативної обстановки на Україні» від 24 серпня 1981 р. на адресу ЦК КПУ голова КДБ УРСР Віталій Федорчук відзначав: «Під впливом наростаючої підривної активності противника та подій в ПНР, а також існуючих недоліків в постачанні

³⁵ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 2287, арк. 33–37.

³⁶ Там само, спр. 2048, арк. 125.

³⁷ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1178, арк. 70.

³⁸ Там само, спр. 1172, арк. 261.

населення деякими продовольчими товарами, відомих труднощів і напруженості у виконанні народногосподарських планів (нестача сировини, палива, метала, лісоматеріалів, збої у роботі транспорту та ін.) частина... ворожих елементів стала проявляти себе більш активно. Зросла кількість фактів... провокування серед населення невдоволення соціалістичною системою господарювання, підбурювання до групових відмов від роботи, висловлювань про те, що нібито і в нашій країні слід створювати «вільні профспілки», проводити страйки за прикладом польської «Солідарності»... З тих, що мали місце за останні 3 роки 45 відмов від роботи на об'єктах народного господарства 30 відбулися після початку польських подій... В умовах своєчасного виявлення та попередження ворожих негативних проявів на об'єктах народного господарства додатково взято в оперативне обслуговування понад 1000 підприємств. У даний час контрозвільна робота ведеться на 2300 народногосподарських об'єктах (всього у республіці більш 17 тис.) на більшій частині взятих в обслуговування об'єктів посилені оперативні позиції, розширені та зміцнені зв'язки з трудовими колективами, адміністрацією..., що дозволяє глибше вивчати оперативну обстановку, більше отримувати попереджувальної інформації. Партийними органами на місцях та адміністрацією підприємств по нашій інформації попереджено 185 випадків. Разом з тим, незважаючи на гостру необхідність в організації оперативної роботи на інших найбільш важливих об'єктах народного господарства (близько 10 тис.), КДБ УРСР не має такої можливості за браком кадрів»³⁹.

Намагаючись обмежити вплив незалежної самоврядної професійної спілки «Солідарність» та остерегаючись загрози зовнішнього втручання з боку СРСР, у ніч на 13 грудня 1981 р. Державна Рада ПНР оголосила в країні військовий стан. В умовах особливого правового режиму

було припинено діяльність усіх неурядових організацій, товариств і професійних спілок, обмежено свободу слова. Тим часом у зв'язку із запровадженням у Польщі надзвичайного стану у всіх партійних комітетах Житомирської області було встановлено цілодобове чергування членів бюро, відповідних працівників апарату, а на великих підприємствах організовано чергування керівного складу⁴⁰. 13 грудня 1981 року представники Київського міського комітету КПУ відвідали гуртожитки політехнічного та педагогічного інститутів та готелю «Голосіївський», де мешкали польські спеціалісти та студенти, з метою проведення роз'яснювальних бесід стосовно рішень польського уряду для виведення країни із затяжної кризи⁴¹. Попри занепокоєння вищого партійного керівництва республіки, КДБ УРСР, більшість населення України спокійно сприйняло повідомлення ЗМІ про введення військового стану в ПНР. За повідомленнями регіональних партійних органів та спецслужб, пересічних громадян переважно хвилювали питання якнайшвидшої нормалізації складної ситуації у сусідній країні без кровопролиття та втручання у внутрішні справи Польщі ззовні. З часом інформаційний резонанс в Українській РСР навколо страйкового руху в Польщі поволі вщухає. У документах ЦК КПУ та КДБ УРСР за 1982–1983 роки згадки про комплекс заходів із нейтралізації висловлювань робітників, селян, студентів, наукової і творчої інтелігенції, інженерно-технічних працівників, відмінних від трафаретних кліше партійно-державного керівництва СРСР стосовно робітничого руху в Польщі, відсутні.

Досвід функціонування профспілки «Солідарність», форми і методи її протистояння з владними комуністичними структурами в українському соціумі стане затребуваним у момент піднесення національно-демократичного руху в часи горбачовської перебудови.

References

1. Krupnyk L. (2019). *Za nashu i vashu svobodu. Tyzhden*, 3 [in Ukrainian].
2. Martsinkiv N. (2015). Polish Solidarity and Ukraine in 1980-1991 *Acta studiosa historica*, 6, pp. 125–145 [in Ukrainian].

³⁹ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1187, арк. 66–67.

⁴⁰ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 2295, арк. 10–11.

⁴¹ Там само, арк. 13–14.

**Національна спілка
краєзнавців України:
панорама
сучасного життя**

Василь Мельниченко (м. Черкаси),
кандидат історичних наук, професор,
заслужений працівник культури України,
професор кафедри археології та спеціальних
історичних дисциплін Черкаського
національного університету імені
Богдана Хмельницького
E-mail: krz_crk@ukr.net

Палітра патріотично-просвітницьких заходів Черкаського обласного краєзнавчого музею

Впродовж багатьох років одним із напрямків практичної роботи Черкаської обласної організації Національної спілки краєзнавців України є співпраця з музеями і, передусім, з обласним краєзнавчим музеєм – лауреатом премії імені Дмитра Яворницького Національної спілки краєзнавців України.

Очолований членом правління обласної організації НСКУ Іриною Собко колектив музею з початком російсько-української війни перебудував свою роботу на умови воєнного часу. У перші ж дні війни головний краєзнавчий музей області почав допомагати вимушеним переселенцям із зони бойових дій, які знайшли притулок на Черкащині, інтегруватися у нове середовище й пізнати історію, культуру і традиції Шевченкового краю. Для них започатковані тематичні екскурсії містом, ознайомлення з експозицією музею, майстер-класи тощо.

Палітра патріотично-просвітницьких заходів музею з початку війни надзвичайно насичена і різноманітна. Зокрема, схвально сприйняті громадськістю та гостями Черкас виставки «Лютий. Війна. Тримаємо стрій» та виставка дитячих

робіт і виробів «Усе має, все зветься Україна», акція до Дня волонтера «Зігрій теплом солдата», майстер-клас «Патріотичні прикраси у техніці макраме», благодійний концерт «Сміються, плачуть солов'ї».

Без перебільшення найоригінальнішим краєзнавчим проектом воєнного часу стала виставка-аукціон «Малюємо Перемогу... Сила рушничового дерева життя», що відбулася на початку 2023 року в обласному краєзнавчому музеї. Її метою був збір коштів для потреб Збройних Сил України та популяризація українських народних звичаїв і традицій.

В основу проекту покладено ідею, що народилася десять років тому, коли йшла підготовка до 200-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка та 60-річчя утворення Черкаської області. Тоді вишивальниці з кожного із 20 тодішніх районів

вишили рушники з автентичними орнаментами своєї місцевості, які відбивали самотність і неповторність кожного куточка Черкащини.

Споконвіку такі орнаменти вишивали на святкових рушниках. Нині ж, взявши за основу народну традицію, їх зобразили на предметах, що принесли на нашу землю війну та смерть – на тубусах (контейнерах) для танкових снарядів. Завідувачка відділу етнографії музею, член НСКУ Вікторія Наумчук зазначила, що «ідея полягає у тому, щоб на предметах, які були створені для знищення усього живого, зобразити споконвічне, життєдайне Дерево життя. А військові артефакти перетворити на предмети культурного фронту. Ми зараз усі разом малюємо Перемогу – силу рушникового Дерева Життя. Рушник – вже не просто предмет побуту і обрядовості українців. Нині він трансформується у щось більше. Він несе у собі заклик до захисту нашої ідентичності та до Перемоги».

Принагідно слід зазначити, що колектив музею тримає стрій не тільки на культурному фронті, а й на бойових позиціях. У лавах Зброй-

них Сил України з перших днів війни боронить Україну науковий співробітник музею Олесь Маланіч. За успішне виконання бойових завдань його нагороджено відзнакою Головнокомандувача Збройних Сил України знаком «Срібний хрест».

У день відкриття виставки-аукціону «Малюємо Перемогу... Сила рушникового дерева життя» у приміщенні краєзнавчого музею зібралася неймовірна кількість небайдужих людей, яких об'єднала одна мета – Перемога. Виставка у Черкасах засвідчила потужний культурний фронт і бажання наблизити Перемогу. Цей захід, як і інші ініційовані краєзнавцями Черкащини заходи, символізує перемогу світла над темрявою, життя над смертю, незламність українського народу та його ідентичність.

Після презентації проекту «Малюємо Перемогу... Сила рушникового Дерева життя» артефакти передані громадським організаціям для реалізації їх на аукціонах. Виручені кошти надійдуть у фонд підтримки Збройних Сил України.

Руслана Маньковська (м. Київ)
доктор історичних наук, професор,
керівник Центру досліджень
історико-культурної спадщини України,
Інститут історії України НАН України,
E-mail: ruslana_man@ukr.net

Краєзнавство і молодь у викликах воєнного стану

Національна спілка краєзнавців України системно і послідовно розвиває освітянське краєзнавство, тісно співпрацюючи з закладами вищої та середньої освіти. Такий напрям є актуальним у сучасний період повномасштабної російсько-української війни 2022–2023 рр., коли особливо загострилися проблеми гуманітарного сегменту національної освіти як стратегічної сфери розвитку держави і суспільства. Зокрема, позашкільний формат освітньої системи, який володіє широким потенціалом та різноманітним навчально-виховним інструментарієм для інтелектуально-творчого розвитку молоді, активно залучений до поля діяльності Спілки.

Підтримавши ініціативу своїх партнерів Київської Малої академії наук учнівської молоді, Національна спілка краєзнавців України взяла участь у підготовці та проведенні Міжнародної практичної конференції «ЮНЕСКО у дзеркалі досліджень молоді: сфера культури», яка відбулася 25 квітня 2023 р. під патронатом Національної комісії України у справах ЮНЕСКО. Конференція для юнацтва в умовах російської агресії та знищення історико-культурних цінностей держави була покликана сформувати в молодого покоління розуміння значимості ролі культурної спадщини в формуванні національної ідентичності, познайомити його з сучасними дослідженнями, актуальними проблемами у справі забезпечення захисту та збереження культурного надбання України та унікальних пам'яток природи та культури Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО в Україні та за кордоном, отримати навички дослідницької роботи.

Співорганізаторами молодіжного форуму, окрім Спілки краєзнавців, виступили поважні установи та заклади України: Національна комісія України у справах ЮНЕСКО Міністерства закордонних справ України, Міністерство освіти і науки України, Міністерство культури та інформаційної політики України, Департамент освіти і науки виконавчого органу Київської міської ради (Київської міської державної адміністрації), Український національний комітет Міжнародної ради з питань пам'яток і визначних місць (УНК ІКОМОС), Центр досліджень історико-культурної спадщини України Інституту історії України НАН України, Мала акаде-

мія наук України, Український державний центр національно-патріотичного виховання, краєзнавства і туризму учнівської молоді, кафедра ЮНЕСКО з наукової освіти Українського державного університету імені Михайла Драгоманова, Національний заповідник «Софія Київська», Національний заповідник «Києво-Печерська Лавра» та Інститут обдарованої дитини НАПН України.

Учасниками конференції стали представники вищих органів державної влади, відомі діячі освіти, науки, культури, громадських організацій, а також 82 юних дослідників, із яких Київ представляли 52 учня, 21 учасник з Вінницької, Івано-Франківської, Житомирської, Закарпатської, Київської, Рівненської, Сумської, Харківської, Чернігівської, Черкаської, Чернівецької областей та 8 виступаючих із закордону: троє з Німеччини, троє з США, троє з Польщі та один із Чехії.

Відкриття пленарного засідання розпочалося вшануванням учасниками та гостями конференції хвилиною мовчання загиблих захисників України та цивільних жертв сучасної російсько-української війни. Перед молоддю виступила координаторка із зв'язків з громадськістю Бюро ЮНЕСКО в Києві, професор зі збереження архітектури К'яра Децці Бардескі, яка наголосила, що саме сучасна молодь буде тією спільнотою, яка визначатиме коло пам'яток історії та культури, що завтра буде під охороною ЮНЕСКО. Тому такий захід, як сьогодні, є дуже важливим з точки зору формування уявлень у наших юних дослідників щодо самої сутності культурної спадщини ЮНЕСКО.

Серед гостей молодіжного зібрання президент Малої академії наук України, академік НАН України Станіслав Довгий, генеральний директор директорату науки і інновацій МОН України Ігор Таранов, заступник міністра культури та інформаційної політики України Катерина Чуєва, заступник директора Інституту історії України НАН України, член-кореспондент НАН України Олександр Реєнт, завідувач кафедри ЮНЕСКО з наукової освіти Українського державного університету імені Михайла Драгоманова, доктор філософських наук, професор Денис Свириденко, генеральний директор Національного заповідника «Софія Київська» Неля Куковальська, заступник генерального директора з наукової роботи Національного заповідника «Києво-Печерська Лавра», кандидат історичних наук Костянтин Крайній, які привітали молодь форуму та підкреслили актуальність означеної проблематики та важливість проведення такого заходу в умовах воєнного стану.

Голова Національної спілки краєзнавців України, член-кореспондент НАН України Олександр Реєнт у привітальному слові відзначив той факт, що молодіжна конференція, яка відбувається в умовах воєнного стану, чітко засвідчує стійкість і незламність нашого суспільства, нашої молоді, якій відбудувати і розвивати майбутнє України. Саме краєзнавство є дієвим інструментом виховання національної гідності, формування в юних громадян національної самосвідомості через любов до рідного краю, національну культуру, патріотизм, без яких неможливий розвиток жодної нації. Голова Спілки наголосив на актуальності теми молодіжного форуму, коли в період сучасної російсько-української війни питання збереження культурної спадщини набувають пріоритетності, а консолідовані зусилля України та ЮНЕСКО для фіксації руйнувань культурних надбань внаслідок воєнних дій в Україні є важливою взаємодією на пам'яткоохоронному фронті.

Виступила на пленарному засіданні заступник голови Спілки, керівник Центру досліджень історико-культурної спадщини України Інституту історії України НАН України, доктор історичних наук, професор Руслана Маньковська, яка підкреслила, що українська культура є невід'ємною частиною Світової культурної спадщини, а її самобутність, неповторність та оригінальність лише збагачують різноманіття культурного надбутку людства. Без українського

пазлу Світова культурна палітра була б значно біднішою. Ворог ще з 2014 р. свідомо і цілеспрямовано, по-варварськи знищує і руйнує наші національні пам'ятки, які зберігають самоідентифікацію та історичну пам'ять українського народу. Виступаючи висловила подяку міжнародним організаціям, ЮНЕСКО, які підтримують Україну в цей важкий час, багато роблять для збереження та просування нашого культурного надбання в світі, а також звернула увагу на низку актуальних дослідницьких проєктів з фіксації втрачених і зруйнованих пам'яток культури, які реалізуються науковцями Центру досліджень історико-культурної спадщини України Інституту історії України НАН України за підтримки Міністерства культури та інформаційної політики України і Національної історичної бібліотеки України. Акцентувала на значенні загальноукраїнського широкомасштабного проєкту з підготовки 28-томного фундаментального видання «Звід пам'яток історії та культури України» як своєрідної інвентарної книги пам'яток, які стоять на державному обліку. Наголосила, що збереження культурної спадщини має стати ключовою складовою гуманітарної політики держави.

Під час роботи секцій юні дослідники презентували свої напрацювання. Серед них: «ЮНЕСКО: історія та стратегія розвитку», присвячена актуальним питанням історії, функціонування та сучасним тенденціям розвитку ЮНЕСКО. В одній із робіт розповідається про підтримку міжнародною організацією ЮНЕСКО України зі збереження та відновлення об'єктів культури України у 2022 році. Наголошувалося на ролі генерального директора ЮНЕСКО Одрі Азуле, під час візиту якої в Україну в квітні 2023 р. було прийнято рішення про реалізацію проєкту Backup Ukraine, розробленого ЮНЕСКО для України та збереження її культурних об'єктів. Проєкт передбачає оцифрування історичних документів і творів мистецтва України.

На секції «Об'єкти Всесвітньої культурної спадщини ЮНЕСКО: актуальні проблеми збереження та популяризації» розглядалися питання дослідження місць та об'єктів Всесвітньої культурної спадщини ЮНЕСКО як в Україні, так і в світі. Низка доповідей охоплювала проблеми збереження пам'яток історії та культури України, які входять до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Молодь особливо зацікавили питання історії та мистецької цінності пам'яток Національних заповідників Софії

Київської та Києво-Печерської Лаври. Були представлені дослідження про пам'ятки Всесвітньої культурної спадщини ЮНЕСКО в Німеччині, Польщі. Юні дослідники звернули увагу на форми вивчення та популяризації культурної спадщини, використання сучасних інформаційних технологій. Зокрема, печеру Шове на півдні Франції можна досліджувати в окулярах віртуальної реальності.

Учасники секції «Нематеріальна культурна спадщина ЮНЕСКО: традиції та форми вираження» представили власні дослідження елементів нематеріальної культурної спадщини. Серед зацікавлень учасників конференції – дослідження таких елементів нематеріальної культурної спадщини як «культура приготування українського борщу», «петриківський розпис». Привертає увагу робота про WEB-картографування елементів нематеріальної культурної спадщини. Дослідниця, використовуючи ресурс Google My Maps, на прикладі Сумської області здійснила WEB-картографування елементів нематеріальної культурної спадщини регіону.

Секція з найбільшою кількістю доповідачів «Культурна спадщина ЮНЕСКО: ініціативи молоді», де модератором була відповідальний секретар Спілки Світлана Архипова, засвідчила особливе ставлення сучасної молоді до культурних набутоків українського народу. Юні громадяни доволі амбітно представили своє бачення перспективи включення пам'яток національної спадщини до Списку ЮНЕСКО, серед яких і скіфська пектораль, і трембіта, і український хліб. Особливо вражає пропозиція про незламність захисників Азовсталі як феномена героїчного спротиву українців, а архітектурна споруда ПрАТ «Металургійний комбінат «Азовсталь»», зруйнований країною-терористом, розглядається як базовий об'єкт матеріальної спадщини ЮНЕСКО.

Безумовно, що міжнародний молодіжний форум засвідчив активний інтерес молоді до питань збереження історико-культурної спадщини України та світу, значно поглибив знання підростаючого покоління про історію та діяльність ЮНЕСКО, її роль у захисті світової спадщини та підтримці України в період російсько-української війни 2022–2023 рр., виявив неабияке прагнення юних дослідників ширше представити культурні здобутки України в ЮНЕСКО.

Національна спілка краєзнавців України також взяла активну участь у підготовці та про-

веденні Другої міжнародної літньої школи з музейної педагогіки, яка продовжила традицію літньої школи 2022 р. Впродовж 19–23 червня 2023 р. у Києві в онлайн-форматі пройшов черговий молодіжний форум, темою якого стала «Шкільні музеї та музейна педагогіка: освітньо-виховний аспект в умовах воєнного стану». Організаторами заходу виступили Національна спілка краєзнавців України, Комунальний позашкільний навчальний заклад «Київська Мала академія наук учнівської молоді», Національний центр «Мала академія наук України», підтримали ініціаторів партнери: Національна академія педагогічних наук України, Український державний центр національно-патріотичного виховання, краєзнавства і туризму учнівської молоді Міністерства освіти та науки України, Інститут обдарованої дитини НАПН України, кафедра ЮНЕСКО з наукової освіти Українського державного університету імені Михайла Драгоманова.

На відкритті Літньої школи, яку відкрила директор Київської Малої академії наук учнівської молоді, кандидат хімічних наук Ірина Поліщук, учасники та гості заходу хвилиною мовчання вшанували світлу пам'ять українських воїнів, які боролися і загинули за наше майбутнє, з вдячністю згадали їхню відвагу, самовідданість та героїчний подвиг, а також невинних дітей, мирних українців та всіх співвітчизників, які загинули через злочинні дії російських загартників.

Голова Національної спілки краєзнавців України, член-кореспондент НАН України Олександр Реєнт надіслав вітання учасникам Літньої школи, яке озвучила заступник голови НСКУ Руслана Маньковська. У привітанні підкреслювалося, що на початку ХХІ ст. роль музеїв у суспільному житті значно зросла. Суспільство відводить цим закладам відповідальну роль у формуванні національної свідомості, що тісно переплітається з пріоритетами краєзнавства, покликаною виховувати у юних громадян почуття національної гідності, глибокої поваги до історії, культури, мови, традицій українського народу. Саме краєзнавство як складова національної освіти має велике значення для формування молоді людини, як інтелектуальної особистості та громадянина, патріота української держави. Очільник Спілки краєзнавців зауважив про значний потенціал шкільного краєзнавства, в контексті якого отримало потужний

розвиток музейне краєзнавство, а саме діяльність шкільних музеїв, відзначив їх роль у поглибленні знань з історії рідного краю, виявленні здібностей молоді до наукової та дослідницької роботи. Вітаючи молодь із початком роботи Літньої школи, Олександр Реєнт підсумував, що отримані учнями в шкільних музеях знання та практичні вміння сприятимуть формуванню у них духовно-етичних цінностей, спрямованих на збереження та примноження культури, звичаїв, традицій українського народу, вихованню поваги до власної історії, культури спілкування, орієнтації у світі професій.

З вітальним словом виступив президент МАН України, академік НАН України Станіслав Довгий, який наголосив, що МАН України з 2018 р. є єдиним центром ЮНЕСКО з наукової освіти в Україні. Останнім часом освіта особливо тісно пов'язана з розвитком науки, з мистецтвом та культурою. Наукові заходи, які проходять нині, та в яких участь бере наше юне покоління, дають віру не лише нам, українцям, а й усьому світу в те, що ми переможемо.

Від міжнародної організації ЮНЕСКО молодь привітали голова Бюро ЮНЕСКО в Україні К'яра Децці Бардескі та асоційований програмний спеціаліст відділення Наука, технології та інноваційна політика Сектору природничих наук ЮНЕСКО Ферештех Рафіян Наджафабаді. У своїх виступах міжнародні партнерки зупинилися на всесвітньому визнанні культурного надбання України: 8 об'єктів України є визнаними культурними та природними цінностями спадку ЮНЕСКО, у січні 2023 р. до них було додано історичний центр Одеси, ще 16 очікують свого визнання. Трагедія знищення українських музеїв потребує довгострокових програм відновлення цих закладів, а ця робота має бути підтримана молодією генерацією. Також учасниці поділилися власним досвідом входження в музейне середовище, значенням музеїв у їхньому житті, їх впливу на вибір майбутньої професії.

Президент НАПН України, академік НАН України Василь Кремень акцентував увагу на шкільних музеях як важливих осередках формування національної свідомості молоді, а це є основою зміцнення суверенності та безпеки України, музеї зберігають культурне надбання громади, бережуть пам'ять про історичне минуле рідного краю. Освітньо-виховні практики сучасних шкільних музеїв висвітлив член Президії

НСКУ, заступник директора Українського державного центру національно-патріотичного виховання, краєзнавства і туризму учнівської молоді Міністерства освіти та науки України Дмитро Омельченко. Також освітянин озвучив актуальні статистичні відомості щодо шкільних музеїв, яких в Україні нараховується 3 243 осередки, однак ще майже 1000 їх перестали існувати за останній рік, з них 465 перебувають на окупованих територіях, частина закрилися (у Незалежній Україні 542 шкільних музеїв перестали існувати через профільну спрямованість та ідеологізацію експозицій), або на реекспозиції.

Про освітню роль шкільних музеїв розповів завідувач відділу освітніх програм Центру інтерактивної музейної науки Національного центру «Мала академія наук України», кандидат політичних наук Василь Дунець, який зупинився на музеях науки та їхньому досвіду формування дослідницької лабораторії на базі шкільного музею. Роль шкільних музеїв у освітньо-виховному процесі відзначив директор Інституту обдарованої дитини НАПН України, доктор філософських наук Максим Гальченко. Науковець зауважив про потенціал шкільних музеїв у інтелектуальному розвитку учнівської молоді. Завідувач кафедри ЮНЕСКО з наукової освіти Українського державного Університету імені Михайла Драгоманова, доктор філософських наук, професор Денис Свириденко зупинився на можливостях учнів у шкільних музеях поєднувати свої дослідження з місцевими раритетами, зібраними і збереженими громадою, а це, безперечно, сприяє формуванню відповідального та патріотичного громадянина, наголосив, що захід є важливою цеглинкою у творчих процесах розвитку молоді нашої держави.

У перший день був презентований онлайн-музей «Україна – моя Батьківщина», створений учасниками Першої літньої школи 2022 р. Його представила керівниця секції педагогіки відділення філософії та суспільствознавства Київської Малої академії наук учнівської молоді Лариса Карчина «Від Першої до Другої Міжнародної літньої наукової школи з музейної педагогіки». Представлені були онлайн-зали про культурну спадщину України, видатних діячів історії та культури нашої держави, Педагогічна мапа України, підсумкові результати соціологічного дослідження учасників першої літньої школи.

Впродовж роботи Літньої школи учні взяли участь у тематичних вебінарах, пізнавальних майстер-класах, цікавих тренінгах із музейної педагогіки, інтелектуальних дискусіях із відомими науковцями, педагогами, музейниками, ознайомилися зі шкільними музеями України, а також як підсумкове завдання підготували презентаційні матеріали про музей свого закладу освіти з використанням сучасних комп'ютерних технологій та дизайнерських підходів. Відповідно до тематики Літньої школи, присвяченої шкільним музеям, концептуально її робота включала наступні розділи: «Історія і культура рідного краю в експонатах шкільного музею», «Видатні особистості рідного краю в шкільному музеї» та «Шкільний музей в освітньому процесі як дослідницька лабораторія»

Перший вебінар «Громадські музеї в Україні: історія і сучасність» провела заступниця голови НСКУ, керівниця Центру досліджень історико-культурної спадщини України, провідна наукова співробітниця Інституту історії України НАН України, докторка історичних наук, професорка Руслана Маньковська. У своєму виступі спікерка звернула увагу на місію, етапи розвитку та особливості громадських музеях, до складу яких належать шкільні музеї, змістові трансформації в історичній ретроспективі, сучасні функції та розширення поля діяльності. Важливим акцентом було твердження, що громадський музей як соціокультурний феномен створюється за ініціативою громадськості та є невід'ємною складовою громадянського суспільства. Вони творять соціокультурне середовище громади, впливають на неї та формують духовні цінності спільноти.

Вебінари також підготували та провели: «Шкільні музеї в Україні: сучасні виклики» – заступник директора з навчально-виховної роботи Українського державного центру національно-патріотичного виховання, краєзнавства і туризму учнівської молоді Дмитро Омельченко, «Видатні особистості в шкільному музеї» – доцент Педагогічного коледжу Львівського національного університету імені Івана Франка, завідувач науково-навчальної лабораторії з Музейної педагогіки, доктор педагогічних наук Олексій Караманов, «Музеї науки в освітньому процесі школи» – завідувач відділу освітніх програм Центру інтерактивної музейної науки Національного центру «Мала академія наук України», кандидат політичних наук Василь

Дунець, «Деколонізація музею: український контекст» – методист відділу освітніх програм інтерактивної музейної науки Національного центру Мала академія наук України, кандидат філософських наук Віталій Щепанський, «Шкільні музеї, їх роль і місце в українському суспільстві» – директор Педагогічного музею України, доктор педагогічних наук Олександр Міхно.

Учасники в онлайн-форматі відвідали музейні осередки: шкільний музей Михайла Грушевського закладу загальної середньої освіти імені Михайла Грушевського в селі Лісники Обухівського району Київської області, зразковий шкільний музей Григорія Сковороди НВК імені Г. Сковороди в селі Коврай Золотоніського району Черкаської області, зразковий шкільний музей Олеса Гончара спеціалізованої школи № 76 імені Олеса Гончара в місті Київ, шкільний музей НВК імені М. Максимовича в селі Богуславець Черкаської області, освітянський музей Університету імені Бориса Грінченка.

Цікаві тренінги та майстер-класи для учасників Літньої школи провели: «Музейна педагогіка як інструмент вивчення життєтворчості видатних особистостей» – в.о. директора навчально-наукового інституту філософії та освітньої політики Українського державного університету імені Михайла Драгоманова, кандидат філософських наук, доцент Сергій Русаков, «Взаємодія з твоїм улюбленим музеєм: коли хочеться більше» – методист відділу освітніх програм інтерактивної музейної науки Національного центру Мала академія наук, кандидат фізикоматематичних наук Наталія Коваленко, «Кримськотатарська спадщина в музеях України: деколонізація та осмислення» – старший науковий співробітник Національного музею історії України, куратор виставки «MIRAS. Спадщина», присвяченої культурі кримських татар, кандидат історичних наук Олексій Савченко. Також важливим для учнів був тренінг «Рефлексивна психологія засобами шкільного музею в період російсько-української війни 2022–2023 рр.», проведений заступницею директора з наукової роботи Інституту соціальної і політичної психології НАПН України, докторкою психологічних наук, членом-кореспондентом НАПН України Любов'ю Найдьоною.

Підсумовуючи роботу Літньої школи, у якій взяли участь 57 учасників з усієї України і, навіть, з окупованих територій Запорізької області, можна констатувати про значний інтерес

молоді до музейної тематики, бажання створювати та популяризувати музей свого навчального закладу, розуміння молодого покоління щодо ролі та місця музейних закладів у суспільстві та окремо взятої громади. Усі учасники отримали сертифікати Другої Міжнародної літньої наукової школи з музейної педагогіки, а надіслані презентації будуть розміщені на сайті Київської Малої академії учнівської молоді.

Діяльність Співки краєзнавців в умовах воєнного стану на освітянському напрямі засвідчує здатність співчан динамічно та ефективно реагувати на виклики часу. Залучивши широку

онлайн аудиторію, краєзнавці сприяють удосконаленню освітньо-виховного процесу, формуванню в молоді світоглядних цінностей та шанобливого ставлення до рідного краю, набутків попередніх поколінь. НСКУ ефективно розробляє та запроваджує музейно-освітні проекти, зокрема у позашкільній освіті, а використання музейних артефактів, музейних колекцій здатне модифікувати інноваційні формати в навчальному процесі. Співка всебічно посилює краєзнавчу діяльність, щоб гуртувати молодь довкола історико-культурних ідеалів нашого народу.

Наукова інформація

Ірина Петренко (м. Полтава),
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри педагогіки та суспільних наук
Полтавського університету економіки і торгівлі,
відповідальний секретар
Полтавської обласної організації
Національної спілки краєзнавців України,

Наталія Самойленко (м. Полтава),
кандидат історичних наук, доцент

Всеукраїнська науково-практична конференція «Наукова спадщина вченої Віри Жук (1928–2008)»

12 квітня 2023 року Вірі Жук – визначній історикині-болгаристці, глибокій дослідниці-краєзнавиці, педагогині, громадській діячці, кандидатці історичних наук, доцентці, заслуженій працівниці культури України, авторці (самотійно або в співавторстві) майже 1 000 публікацій різної тематичної та жанрової спрямованості Вірі Никанорівні Жук виповнилося б 95 років.

Серію заходів для увічнення її пам'яті члени Полтавської обласної організації НСКУ розпочали задовго до проведення ключової події – Всеукраїнської науково-практичної конференції «Наукова спадщина вченої Віри Жук (1928–2008)». Долучилися до них і активні слухачі групи «Краєзнавчі студії Полтавщини» Університету третього віку – успішного проекту, який уже п'ять років діє в Полтавському університеті

економіки і торгівлі. 26 березня 2023 року група з 20 осіб здійснила першу історико-краєзнавчу експедицію до с. Кривуші Піщанської сільської ради біля Кременчука, побувавши в Кривушівській гімназії, де до 7 класу навчалася Віра Жук. Дякуємо директорці гімназії **Світлані Остапенко** та вчительці-асистентці **Валентині Яцині** за сприяння і збереження її пам'яті в музейній кімнаті.

Стелаж, присвячений творчості Віри Жук у Кривушівській гімназії

Учасники експедиції відшукали місце, де жила родина Жуків.

Місце, де були хата й сад родини Жуків

Під час другої історико-краєзнавчої експедиції 9 квітня 2023 року закладено *Алею пам'яті Віри Жук (1928–2008)*. На подвір'ї Кривушівської гімназії висаджено дуб, дві берези та верби, які будуть нагадувати багатьом поколінням учнів і вчителів про відому землячку.

Учасники експедиції подарували Кривушівській гімназії, Клубу с. Кривуші та Кременчуцькому краєзнавчому музею книгу вченої «Із сивої давнини», бібліографічний покажчик «Подвижниця краєзнавчої справи Віра Никанорівна Жук» (другий випуск із серії «Видатні краєзнавці Полтавщини») і «Каталог бібліотеки та особовий фонд Віри Жук» (другий випуск із серії «Бібліотечні колекції»).

Книги, які подарували учасники історико-краєзнавчої експедиції

Закладка Алеї Віри Жук біля Кривушівської гімназії.
Члени ПОО НСКУ Наталія Ковінська, д.і.н., проф. Ірина Петренко, голова ГО «ВЕЛОПОЛТАВА» Юрій Репало, директорка гімназії Світлана Остапенко.

У день народження історикині, 12 квітня 2023 року, у Полтавській обласній універсальній науковій бібліотеці імені І. П. Котляревського відбулася Всеукраїнська науково-практична конференція «Наукова спадщина вченої Віри Жук (1928–2008)». Завдяки зусиллям Національної спілки краєзнавців України, Полтавської обласної організації Національної спілки краєзнавців України, Полтавської обласної універсальної наукової бібліотеки імені І. П. Котляревського, кафедри педагогіки та суспільних наук Полтавського університету економіки і торгівлі, кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка, Всеукраїнської асамблеї болгар України захід був проведений на високому фаховому рівні та об'єднав когорту істориків-дослідників і краєзнавців-аматорів 9 міст України. У програму ввійшло 72 доповіді, тематично або хронологічно дотичні до доробку вченої.

З огляду на широту наукових інтересів Віри Жук, які попри розмаїття були тісно пов'язані із історією Полтавщини, конференція мала міждисциплінарний характер і традиційно складалася з пленарного і двох секційних засідань: «Життя і науковий спадок Віри Жук» та «Українське краєзнавство як націєтворчий феномен».

Віра Жук (1928–2008).
Робота художниці Марії Капко

Під час урочистого відкриття конференції було вручено посвідчення новим членам Національної спілки краєзнавців України.

Посвідчення нових членів НСКУ

Вітальний адрес учасникам конференції надіслало Посольство Республіки Болгарія в Україні. У ньому наголошувалося на важливості проблематики конференції для розвитку двосторонніх українсько-болгарських відносин, яким сприяють болгарознавчі студії Віри Жук.

Осмиленню феномену самореалізації особистості шляхом наукової діяльності, тлумаченню складників харизми Віри Жук присвятив своє вступне слово **Олексій Нестуля**, голова Полтавської обласної організації Національної спілки краєзнавців України, ректор Полтавського університету економіки і торгівлі, д. і. н., професор.

Окрасою конференції став емоційно забарвлений та інформаційно насичений відеофільм про вчену авторства **Ірини Петренко**, відповідального секретаря Полтавської обласної організації Національної спілки краєзнавців України, завідувачки кафедри педагогіки та суспільних наук Полтавського університету економіки і торгівлі, д. і. н., професорки.

До учасників заходу звернулася очільниця Всеукраїнської асамблеї болгар України, головна редакторка всеукраїнської державної болгаромовної газети «Роден край» **Дора Костова**, яка підкреслила важливість таких конференцій у справі болгарського відродження та всебічного розвитку болгарської діаспори в Україні.

Конференцію успішно модерувала **Марина Федорова**, завідувачка відділу краєзнавства Полтавської обласної універсальної наукової бібліотеки імені І. П. Котляревського.

Продемонстровані матеріали з кіно- і фотодокументів не тільки дозволили з'ясувати маловідомі сторінки наукового і трудового шляху Віри Жук, але й розкрили її характер. Доброчинність, неймовірна совісність, делікатність, тактовність, неабияка чарівність, привабливість ученої як особистості поєднувалися з волевими якостями, високою вимогливістю до себе, твердістю та послідовністю в обстоюванні власної наукової позиції. Відеофільм та фотовиставка стали своєрідними ілюстраціями до спогадів племінника Віри Жук **Юрія Писа-**

У межах конференції відкрилася фотовиставка «Невтомна трудівниця краєзнавчої ниви»: до 95-річчя від дня народження Віри Жук (авторка – **Світлана Капко**, наукова співробітниця наукової бібліотеки Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського).

Фотовиставка «Невтомна трудівниця
краєзнавчої ниви»
(авторка – Світлана Капко)

Марина Федорова, Ірина Петренко,
Олексій Нестуля під час відкриття
конференції

рева, якими він поділився з учасниками конференції.

На пленарному засіданні виступила директорка Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво» (м. Київ), д. і. н., професорка **Алла Киридон** із доповіддю на тему «Спогад як метаконструкт соціальної реальності». Вона наголосила на тому, що спогад є важливою категоріальною структурою пам'ятного дискурсу, яка уможливує конструювання чи інтерпретування різнофункціонального репертуару минулого.

Ірина Дінтан, к. і. н., доцентка, колишня студентка і колега Віри Жук виголосила доповідь «Шляхетна пані української історичної науки», в якій підкреслила важливі людські якості Віри

Жук, як-от шляхетність, принциповість, людяність, щирість, відкритість і толерантність.

Наталія Самойленко, к. і. н., доцентка проаналізувала дослідження болгарського минулого в розвідках Віри Жук. Доповідачка зазначила, що історична болгаристика у творчому спадку вченої була різноманітною як тематично, так і хронологічно. За її слушним зауваженням, розвідки Віри Жук збігалися з науковими спостереженнями зарубіжних дослідників та сприяли поступу вітчизняної болгаристики.

Пленарне засідання продовжив **Сергій Петков**, професор кафедри публічного та приватного права Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського, д. ю. н., професор. У доповіді «До питання про псковське походження правительки Русі Ольги Великої» він зазначив, що Віра Жук як дослідниця середньовічної історії Північного Чорномор'я ґрунтовно розглядала династичні відносини між правителями держав, які на той час конкурували за домінування в регіоні, – Великої Моравії, Старої Великої Булгарії, Хозарського каганату і Візантійської імперії, і висловила припущення, що рівноапостольна княгиня Ольга походила з давньобулгарської панівної еліти.

Сергій Кленко, д. філос. н., професор у доповіді «Світла й універсальна ідея поступу В. Н. Жук: роздуми про її спадок та вплив на історію рідного краю» згадав цікаві моменти співпраці з ученою, поділився міркуваннями щодо збереження пам'яті про неї.

Під час роботи першої секції було заслухано доповіді, пов'язані із життєвим шляхом і науковим доробком Віри Жук. Зокрема, **Світлана Капко** розповіла про її публікації в наукових виданнях Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. **Ірина Мельникова** поділилася своїми розвідками щодо біобібліографії вченої. **Оксана Сулима** продемонструвала зміст колекції документів Віри Жук у фондах Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

На другому секційному засіданні було заслухано актуальні і змістовні доповіді **Людмили Бабенко** «Історія України в інформаційному просторі як складник формування національної пам'яті», **Олега Власова** «Острів Хортиця та дніпровські пороги у творі Ф. Г. Х. Нурутдінова «Джагфар Таріхи»», **Євгенія Калашника** «Білики та села громади в краєзнавчих студіях XVIII–XX ст.», **Руслана Супруненко** «Макухівська знахідка 1882 року», **Катерини Ткаченко**

Учасники конференції

«Риболовецький промисел наддніпрянських сіл за Радянського Союзу на прикладі с. Келеберда», **Вікторії Ширай** «Родовід першого настоятеля парафіяльної Свято-Успенської церкви в Крюкові Іоанна Галактіоновича Лазурського».

Людина живе доти, доки її пам'ятають. На адресу Віри Жук прозвучало багато щирих слів.

Спогадами про співпрацю і дружбу з нею поділилися **Микола Малик**, член Клубу книголюбів Полтави, та **Ольга Окара**, к. т. н.

Під час роботи конференції діяла підготовлена співробітниками відділу краєзнавства Полтавської обласної універсальної наукової бібліотеки імені І. П. Котляревського книжкова виставка із праць Віри Жук та розвідок про неї.

Книжкова виставка, присвячена Вірі Жук

Завершальним акордом ушанування пам'яті про Віру Жук стало відкриття меморіальної дошки на фасаді центральної будівлі Кривушівської гімназії. Її спорудження ініціював колектив Полтавської обласної організації Національної спілки краєзнавців України. На заході виступили відповідальний секретар

Полтавської обласної організації Національної спілки краєзнавців України Ірина Петренко, завідувачка відділу археології Полтавського краєзнавчого музею ім. В. Кричевського Ірина Мельникова, наукова співробітниця Кременчуцького краєзнавчого музею Вікторія Ширай, почесний краєзнавець України Григорій Сердюк,

автор і виконавець меморіальної дошки Сергій Козлов.

Почесне право відкрити меморіальну дошку було надано першому заступнику Піщанського сільського голови Роману Назаренку та відповідальному секретареві Полтавської обласної

організації Національної спілки краєзнавців України Ірині Петренко.

Захід був підготовлений і проведений відділом культури та туризму виконавчого комітету Піщанської сільської ради у тісній співпраці з педагогічним колективом Кривушівської гімназії.

Під час урочистостей з нагоди відкриття меморіальної дошки історикіні Віри Жук. Зліва направо: член ПОО НСКУ Олександр Христенко, члени ПОО НСКУ Марина Федорова, перший заступник Піщанського сільського голови Роман Назаренко, краєзнавець Микола Малик, відповідальний секретар ПОО НСКУ Ірина Петренко, почесний краєзнавець України Григорій Сердюк, краєзнавець, автор і виконавець меморіальної дошки Сергій Козлов.

* * *

Віра Жук залишила глибокий слід в історії України загалом і Полтавщини зокрема. Вона зробила гідний пошани внесок у вітчизняну історичну науку, створивши унікальні за змістом концепції історичного розвитку нашої держави та висловивши ряд припущень, які допомагають сучасним українцям з'ясувати, «хто ми? яких батьків діти?».

Олександр Шишко (м. Одеса)

доктор історичних наук, доцент,
професор кафедри філософії, політології,
психології та права Одеської державної
академії будівництва та архітектури.
E-mail: shyshko2011@ukr.net
ORCID (<http://orcid.org/0000-0002-9933-8794>)

Оксана Дзинглюк (м. Одеса)

Старший викладач кафедри українознавства, історико-правових та мовних дисциплін Одеського національного морського університету
E-mail: sananechaeva@gmail.com
ORCID 0000-0003-0000-1639

IX Міжнародна наукова конференція «Причорномор'я: історико-правовий, мовний, етнокультурний та релігійний виміри»

31 травня 2023 р. в Одеському національному морському університеті на кафедрі українознавства, історико-правових та мовних дисциплін відбулася IX Міжнародна наукова конференція «Причорномор'я: історико-правовий, мовний, етнокультурний та релігійний виміри».

Починаючи з 2015 р., коли вже рік тривала російсько-українська війна, з V за ліком конференції, проблематика цієї війни, її передумови, перебіг, наслідки і можливі варіанти її завершення, широкий спектр україно-російських відносин – всі ці аспекти опинились у центрі уваги науковців, які брали участь у роботі цього наукового форуму. Повномасштабне вторгнення збройних сил РФ, яке відбулось 24 лютого 2022 р. та відповіддю на яке став потужний спротив всього українського народу, на вістрі якого, звичайно, були Збройні Сили України, ще більше актуалізувало всі вище вказані питання. Виходячи з нагальної необхідності продовження наукових досліджень у всіх тих напрямках, що відображені у назві конференції, які в умовах війни набули нового звучання, потребують подальшого ґрунтовного аналізу та мають рефлексувати на суспільні запити, організаторами було прийнято рішення не відкладати чи переносити проведення цього важливого наукового заходу, а, навпаки, докласти всіх зусиль заради його успішного проведення.

Сучасна російсько-українська війна спричинила переосмислення багатьох аспектів як внутрішньо українського суспільного життя, так і в системі міжнародних відносин. Тому не випадково відбулась зміна й у назві конференції. Регіон Чорного моря або Причорномор'я набуває нового виміру, вже починає формуватися нова конфігурація сфер впливу чи домінування, нова система політичних, економічних,

культурних тощо зв'язків. Усі ці питання потребують вже нині свого осмислення, моделювання майбутніх взаємин між країнами чорноморського басейну. У цьому плані постійні учасники конференції мають вже значні напрацювання, адже науковці з Молдови та Румунії вже багато років беруть активну участь у роботі форуму. У той же час, змінивши назву, організатори конференції тим самим заявили про амбітну мету залучити до участі у майбутніх конференціях вчених з інших причорноморських країн.

Вже традиційно до участі в організації конференції долучилась ціла низка поважних інституцій: Інститут історії України НАН України, Південний міжрегіональний відділ Українського інституту національної пам'яті, Національна спілка краєзнавців України, Державна наукова установа «Інститут модернізації освіти», Державна наукова установа «Енциклопедичні видання», архівосховища та книгозбірні півдня України, зокрема Одеська обласна універсальна бібліотека імені М. С. Грушевського.

Так само традиційно конференція збагачується вагомими здобутками завдяки участі в її роботі науковців із Румунії, зокрема з кафедри історії, філософії та теології Університету «Нижній Дунай» (м. Галац, Румунія), Національної ради з вивчення архівів безпеки (м. Бухарест, Румунія), Центру європейської історії та цивілізації Румунської академії – Ясська філія (м. Ясси, Румунія), Центру регіональних та плюралістичних досліджень «Трансільванія»

(м. Таргу Муреш, Муреш, Румунія); з Молдови, зокрема з Молдовського державного університету (м. Кишинів, Республіка Молдова).

Взагалі, традиційність є однією з родзинок конференції, яка проявляється ще й у тому, що збірник наукових праць виходить друком до початку її роботи, що відбулося й цього разу.

Отже, учасники наукового форуму, а згодом всі зацікавлені особи, завдяки появі електронної версії збірника у відкритому доступі (http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=elib_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P0=ID=&S21COLORTERMS=0&S21STR=0017486), отримали можливість ознайомитись із її матеріалами, з результатами досліджень своїх колег – Причорномор'я: історико-правовий, мовний, етнокультурний та релігійний виміри: збірник наукових праць. – Вип. 9 / Відп. ред. М. І. Михайлуца. – Одеса : Олді+, 2023. – 360 с.

Центральною подією наукової конференції стало проведення Круглого столу на тему: «Цивілізаційні та регіональні виміри війни Росії проти України: суспільно-політичний, гуманітарний, міжнародний контексти», модераторами

якого були доктори історичних наук, професори Микола Михайлуца та Анатоль Петренку. Першим, хто виголосив доповідь та започаткував дискусію, був доктор філософії Сілвіу Молдован, який ознайомив аудиторію з тим, яким є румунське сприйняття українського питання.

Доктор історичних наук, професор Олександр Лисенко, звернувшись до питання про роль «великої російської культури» у гібридній війні проти України, переконливо довів той факт, що в сучасній Московії відбулась повна культурна деградація тамтешнього суспільства, свідченням чому слугує розлюднення росіян за всією соціальною вертикаллю.

Позиція Румунії щодо агресії Росії проти України та проблема біженців була висвітлена у доповіді доктора історії, професора Університету «Нижній Дунай» Артура-Віорела Тулуша. Доктор історичних наук, професор Державного університету імені Богдана Хашдеу та Молдовського державного університету Анатоль Петренку оприлюднив офіційну позицію Кишинєва на прояви варварства росіян в Україні.

Доктор історичних наук, професор Юрій Котляр, розглянувши війни, які вела Росія та які спричиняли її розпад, висловив припущення про те, що розв'язання війни проти України може призвести до третього етапу розпаду Росії, адже після перемоги України країна-агресорка вийде з війни послабленою політично, мілітарно та економічно.

Доктор історії, професор Університету «Нижній Дунай» Джордже Єнаке у своїй доповіді проаналізував тріаду – християнство, демократія, свобода.

Докторка юридичних наук, професорка Наталя Орловська у своєму виступі констатувала той факт, що з початком широкомасштабної агресії РФ проти України євро регіон «Чорне море» припинив функціонування у формі транскордонного співробітництва. Натомість відбулося переформатування на міждержавну взаємодію в межах узгодженої транскордонної політики, де на перший план виходить гуманітарний вимір такої співпраці, а безпековий аспект реалізується, передусім, у дії «зернової угоди».

Про те, як змінився релігійно-церковний ландшафт в умовах російсько-української війни повідомила у своїй доповіді докторка історичних наук, професорка Алла Киридон. Вона, зокрема, зацентрувала увагу на тому, що війна РФ проти України увиразнила певні зрушення в

конфесійному просторі та засвідчила високий рівень релігійності населення.

Наступним етапом роботи конференції стало проведення засідань секцій:

Секція 1. «Історія народів Причорноморського регіону у часи імперій, тоталітаризму, демократії. Державно-правові відносини та соціальні процеси». Модератори: докт. іст. наук, проф. Олена Бачинська та докт. іст. наук, доц. Віктор Савченко.

Секція 2. «Проблеми національної/іноземної термінології і термінографії, мовні взаємовпливи, методики комунікації та переклад». Модератори: докт. пед. наук, проф. Тетяна Яблонська, канд. пед. наук, доц. Світлана Юхимець та ст. викл. ОНМУ Оксана Дзинглюк.

Секція 3. «Духовність, традиції та обрядовість «сусідніх» етнокультур». Модератори: канд. іст. наук, доц. Володимир Куліченко та докт. філос. наук, доц. В'ячеслав Рубський.

Секція 4. «Історія християнських церков та долі інших конфесій у Причорномор'ї». Модератори: докт. іст. наук, проф. Наталія Діанова та докт. іст. наук, проф. Олександр Тригуб.

Секції 5 та 6. «Роль архівних установ, музеїв та бібліотек у збереженні та популяризації культурно-історичної спадщини Причорномор'я та «Краєзнавство і туризм, природні, соціально-економічні та культурно-історичні складові регіону». Модератори: докт. іст. наук, проф. Ірина Тюрменко та докт. іст. наук, проф. Олександр Музичко.

Засідання всіх секцій були плідними та насиченими, переважна більшість доповідей супроводжувалась їх жвавим обговоренням. Серед інших секцій вирізнялась перша тим, що до неї було включено 17 тем доповідей. Загалом до програми конференції було включено 50 тем доповідей.

Серед доповідей, які прозвучали на засіданні першої секції, особливий резонанс викликав виступ кандидата історичних наук Сергія Соколока, під час якого він презентував великий фактичний матеріал щодо нарощування підводних сил ВМФ РФ у Чорному морі та їхнього застосування після повномасштабного вторгнення РФ в Україну 24 лютого 2022 р. У висновках доповідей зробив акцент на тому, що українській державі варто активізувати зусилля задля формування та нарощування протичовнових спроможностей ВМС. Під час обговорення доповіді було наголошено на тому, що вже на-

явні можливості ЗСУ змусили ворожий підводний флот змінити місце дислокації. На завершення свого виступу С. Соколук висловив свою думку про те, що сучасна історична наука повинна більше уваги приділяти воєнній та військовій історії.

Воєнна тематика знайшла своє продовження у виступі доктора історичних наук Віктора Савченка, який звернувся до проблематики гібридних та тотальних воєн. Опираючись на дослідження, зокрема й власні, щодо московсько-української війни 1917–1918 рр., доповідач відразу зробив акцент на тому, що реінкарнація «рашистського» імперіалізму практично копіює напрацювання червоних загарбників історичної давнини, і, що як і в ті часи, так і нині, гібридна війна переростає у тотальну.

Доповідь доктора історичних наук Ігоря Тодорова стала також продовженням воєнної тематики, але вже з позиції міжнародних відносин. У своєму виступі І. Тодоров констатував, що гарантом безпеки Румунії є Північноатлантичний альянс, а Російська Федерація є загрозою. Тому під час обговорення цієї доповіді прозвучало питання про те, наскільки чіткою є позиція Румунії у питанні набуття Україною членства в НАТО, щоб і наша держава мала повні гарантії безпеки в майбутньому? Учасники дискусії зійшлися на тому, що саміт НАТО у Вільносі буде визначальним у цьому питанні.

Війна та воєнні злочини – ще одна тема, яка в умовах сучасної російсько-української війни набула особливого звучання. Як уже зазначалось вище щодо необхідності активізації дослідження військової та воєнної історії, так само це стосується й актуалізації досліджень скоєння злочинів проти людяності як під час минулих воєн та в період тоталітаризму, так і на сучасному етапі. У цьому контексті про результати своїх досліджень доповіли Людмила Новікова та Олександр Шишко. Так, кандидатка історичних наук Л. Новікова, дослідивши антисемітизм як складову Голокосту на прикладі «Трансністрії», зробила висновок про те, що антисемітизм окупантів у поєднанні з публічним суспільним антисемітизмом став для більшості єврейського населення «Трансністрії» практично новим і неочікуваним негативним досвідом.

Доповідь доктора історичних наук Тараса Гончарука, що була присвячена економічним аспектам розвитку Наддніпрянської України, для якої Одеса була «воротами до світу», спричинила

дискусію щодо вжитку однієї з неофіційних назв міста, а саме «Південна Пальміра». Результатом цієї дискусії стало звернення як до істориків, так і до громадськості відмовитись від використання цієї назви Одеси, так само як й інших назв і термінів, які дістались нам від імперської та радянської спадщини.

У контексті дослідження Причорномор'я, про що йшлося вище, кандидат історичних наук Дмитро Бондаренко презентував доповідь, в якій розглянув чорноморський регіон 1918 р. через призму геополітики та контрреволюції.

Продуктивною роботою відзначилась Секція № 2, різнопланова тематична спрямованість якої дала змогу науковцям провідних вишів презентувати результати своїх наукових розвідок.

Докторка педагогічних наук, професорка Тетяна Яблонська висвітлила своє бачення щодо впливу іноземних мов на розвиток англійської мови. Доповідь спричинила активне обговорення, оскільки питання запозичень є нагальним і для української мови. Збереження мовної автентичності стало провідним завданням для українських мовознавців.

Логічним продовженням обговорення стала доповідь кандидатки філологічних наук Інни Ківенко, яка у співавторстві зі студенткою-філологинею Оленою Толстою проаналізувала специфіку перекладу англійської морської термінології українською мовою.

Своїм багаторічним досвідом щодо перекладу професійних термінів поділилась з учасниками конференції старша викладачка кафедри українознавства, історико-правових та мовних дисциплін Олена Гогуленко, презентувавши тему «Пароніми-терміни у професійному мовленні як мовна одиниця».

Робота секції не обмежилась проблемами перекладу. Старша викладачка кафедри українознавства, історико-правових та мовних дисциплін Оксана Дзинглюк ознайомила слухачів із популярним мовознавчим поняттям конвенціональності на матеріалі зоофразеологізмів в українській та польській мовах. Своє ставлення до іншого актуального мовного явища – пуризму – прокоментувала завідувачка лабораторії

кафедри українознавства, історико-правових та мовних дисциплін Анна Кириленко.

Напрацювання згаданих та інших дослідників, які взяли участь у конференції, стали ще одним доказом неабиякого зацікавлення мовознавчими проблемами як досвідчених фахівців, так і тих, хто тільки розпочинає кропіткий, проте неймовірно цікавий шлях вивчення мовних явищ.

Проведення конференцій, передусім, переслідує мету надати можливість науковцям презентувати результати своїх досліджень, познайомитись із дослідженнями своїх колег, та, мабуть, найголовніше, взяти участь у дискусіях, провести неформальні бесіди. Своєрідним продовженням конференцій можна вважати ознайомлення з публікаціями у матеріалах конференцій чи у збірниках наукових праць. У виданому збірнику таких публікацій 58, авторами яких стали 21 доктор наук та 28 кандидатів наук. Серед авторів є й студенти, що є важливою запорукою для розвитку науки в Україні.

Серед різнопланових публікацій збірника привертають увагу матеріали, які акцентують увагу на таких наслідках війни, що завдають непоправної шкоди об'єктам культурної спадщини та архівним документам. Кандидат історичних наук Олег Бажан та доктор історичних наук Микола Михайлуца встановили розміри матеріальних збитків у сфері культури та туризму України, які були завдані станом на квітень 2023 р. Докторка історичних наук Ірина Тюрменко, дослідивши проблему відновлення та зберігання архівних документів на деокупованих територіях, запропонувала чіткий алгоритм дій задля відновлення роботи архівних установ.

Проведення конференції в Одесі стало можливим тільки тому, що Збройні Сили України зупинили ворога на підступах до Миколаєва, звільнили Херсон та правобережну частину Херсонської області, провели успішні наступальні дії в інших регіонах України. Тому всі учасники конференції були одностайні у висловленні своєї поваги до захисників і захисниць України, демонстрували свою непохитну віру у перемогу України.

Моріц Флорін (м. Ерланген)

Олег Бажан (м. Київ),

Вадим Золотарьов (м. Ерланген)

Міжнародна конференція «Ерланген-Бровари. Історичні перспективи нових міст-побратимів»

1–2 червня 2023 року в Університеті ім. Фрідріха-Олександра в Ерлангені та Нюрнберзі (FAU) відбулася міжнародна конференція на тему: «Ерланген-Бровари. Історичні перспективи нових міст-побратимів». Науковий захід організований за ініціативи кафедри нової та новітньої історії FAU. Задум завідувачки кафедри, докторки історичних наук Юлії Обертрайс та її колег – доктора історичних наук Моріца Флоріна, наукового співробітника Вадима Золотарьова проаналізувати спорідненість і схожість історичних доль німецького та українського міст підтримали співробітники Інституту історії України та Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського Національної академії наук України. Спільна німецько-українська онлайн конференція у змішаному форматі (online та face-to-face) викликала інтерес серед експертів з урбаністики, представників сфери освіти, науки та культури. Учасників привітали мер м. Ерланген Флоріан Янік та заступник Броварського міського голови Лариса Виноградова.

Юлія Обертрайс

Моріц Флорін

Вадим Золотарьов

Флоріан Янік

Лариса Виноградова

«Бровари ранньомодерної доби» – саме під такою назвою працювала перша секція гібридної конференції. Доктор історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України середніх віків та раннього нового часу Інституту історії України Національної академії наук України

Наталя Білоус

Наталя Білоус виголосила доповідь «Історичний розвиток міста Бровари у ранній новий час: територія, підпорядкування, населення». Опираючись на архівні документи, дослідниця стверджує, що село Бровари вірогідно було осаджене на початку 17 ст. і належало Свято-Микільському лікарняному монастирю Києво-Печерської Лаври (діяв до 1920-х років). Н. Білоус у виступі наголосила, що Бровари зі статусом міста згадуються в декреті Люблінського трибуналу 1636 р. і декреті королівського суду, виданого у Варшаві 14 березня

1643 р., у судовому спорі за розмежування земель між трьома власниками: капітулою Печерського монастиря під зверхністю митрополита Петра Могили, дружиною руського воєводи Теофілою Собеською і київським воєводою Янушем Тишкевичем. На думку істориків, Бровари виконували роль важливого транзитного пункту Київського шляхового вузла в системі зовнішніх комунікацій Речі Посполитої в східному напрямку, пізніше – Гетьманщини.

ЕРЛАНГЕН

БРОВАРИ

Провідний археограф Відділу джерелознавства нової історії України Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського Національної академії наук України Андрій Кравцов, який вивчає описово-статистичні джерела XVIII ст., у ході виступу на тему «Містечко Бровари у XVIII столітті (за Рум'янцевським описом)» зауважив, що на час проведення Рум'янцевського опису 1766 р. у містечку Бровари Київського полку Київської сотні проживало понад 800 осіб. Серед козацької верстви, яка становила половину населення, було дуже поширене винокуріння. Історик припускає, що виготовленням горілки займалося до третини всіх власників дворів, а загалом всіх винокурень, включно з непрацюючими, було у майже половині козачих дворів. Троїцький Больницький монастир займався шинкуванням. Відтак можна говорити про «спеціалізацію» містечка Бровари на виробництві алкогольних напоїв та їх реалізації.

Андрій Кравцов

Друга секція конференції була присвячена історії Ерлангена в XVIII–XX століттях. Керівник міського архіву Ерлангена д-р Андреас Якоб виступив з доповіддю «Ерланген: місто – резиденція, сплановане у XVIII столітті». Він докладно зупинився на обставинах заснування німецького міста, яке нині входить до адміністративного округу Середня Франконія, федеральної землі Баварія. Ерланген відомий із давнини завдяки його заселенню гугенотами після Нантського едикту (1685 року). У XVII ст. Ерланген входив до князівства Байройт. Наприкінці XVII століття маркграф князівства Байройт замовив розпланування міста Ерланген із прямокутними вулицями, центральною ринковою площею, замком і парком. Він запросив гугенотів, яких вигнали з Франції, оселитися в новому місті. Планувальники Ерлангена мали амбітні зразки для наслідування, зокрема Версаль і собор Святого Петра в Римі. Хоча Ерланген і не досяг пишноти цих великих зразків, місцевий університет (у 1743 р. переміщений з Байройта) і надалі розбудовується під впливом цієї спадщини.

Співробітники кафедри нової та новітньої історії Східної Європи FAU

Хоча в ранньомодерний період між Ерлангеном і Броварами було багато відмінностей, професор Університету ім. Фрідріха-Олександра Георг Зайдерер у своєму виступі «Півне місто Ерланген. Підйом та занепад пивоварної промисловості Ерлангена з XVIII ст. по XXI ст.» детально зупинився на розвитку пивоваріння, яке виступало своєрідним каталізатором економічного розвитку як німецького, так і українського міст. Професор Зайдерер перерахував вражаючу кількість броварень, які колись існували в Ерлангені, та зауважив, що у місті виробився своєрідний ритуал вшанування пінистого напою, про що свідчить один із найбільших пивних фестивалів, так званий «Бергкірхвайх» (третє за величиною народне гуляння у Баварії), який проходить у травні або червні кожного року.

Георг Зайдерер

джен Інституту історії України НАН України Валерій Томозов розповів про представників земельної та фінансової аристократії, яка проживала у Броварах наприкінці XVIII – початку XX століть. Дослідник зазначив, що запровадження кріпацтва указом імператриці Катерини II від 1783 р. та секуляризація монастирських земель 1786 р. прискорило процес формування поміщицького землеволодіння у Броварах та навколишніх селах. До першої групи дворян, які володіли маєтками у містечку, належали представники козацької старшини. Деякі з них мали тут землі ще за Гетьманщини, а з часом значно їх збільшили, переважно за рахунок купівлі (Афендики, Будлянські), інші – придбали вже наприкінці XVIII – на початку XIX ст. чи отримали за військову службу від російського уряду (Антоненки, Бублики, Киселі). У середині XIX ст. в Броварах з'явилися родини і польської шляхти, вихідців із Правобережної України. Саме до таких належала родина Квятковських, яка володіла 13 десятинами землі у самому центрі містечка та 8 будинкам.

Валерій Томозов

Доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу історії України XIX – початку XX століття Інституту історії України Національної академії наук України Валентина Шандра представила доповідь на тему: «У тіні Києва: історія Броварів XIX – початку XX ст.».

«Не випадково для своєї доповіді вжила мовну алегорію *затінку*. До початку XIX століття Бровари були тісно поєднані з Києвом і київською землею... Історичне тяжіння Броварів до Києва пояснюється не лише перебуванням у однойменному намісництві, а й розташуванням: від Києва його відділяло 19 верств, а від повітового центру – 54 верстви. Внаслідок адміністративно-територіальних реформ його було виведено з Київського намісництва та включено до Остерського повіту Чернігівської губернії... Завдяки своїй близькості до Києва Бровари відразу отримали добре сполучення, спершу державну шосейну 13-ти верстову дорогу. Петербурзько-поштовий тракт з'єднав їх із повітовим Остром і Борисполем... Більшість жителів були православного віросповідання, духовне

**Internationale Konferenz
HISTORISCHE PERSPEKTIVEN
EINER NEUEN
STÄDTEPARTNERSCHAFT**

ERLANGEN

BROWARY

**Erlangen & online
1.-2. Juni 2023**

Website der Konferenz: www.osteuroopa.phil.fau.de
Anmeldung: oeg-sekretariat@fau.de

На третій секції, присвяченій історії Броварів на зламі XIX–XX сторіч, було заслухано 2 доповіді. Доктор історичних наук, завідувач сектором генеалогічних і геральдичних дослід-

життя яких пов'язувалося з двома церквами Петро-Павлівською і Свято-Троїцькою» – зазначила Валентина Шандра.

У другий день роботи конференції на четвертій секції «Архіви та джерела з історії Броварів та Нюрнберга» було заслухано доповідь директора Державного архіву

Валентина Шандра

Соф'я Каменєва

Київської області Соф'ї Каменєвої на тему «Бровари 100 років тому: архівна ретроспектива». Керівниця архівної установи презентувала корпус документів з історії міста Бровари, які характеризують адміністративно-територіальний поділ, склад населення, стан сільського господарства та промисловості в 1920-ті роки.

Директор гімназії у м. Нюрнберзі, кандидат історичних наук Вольф Гергерт дещо відхилився від основної теми конференції, представивши результати своїх архівних досліджень, які стосуються шкільної системи міста Нюрнберга («Як дослідити школу диктатури? Місцеві джерела з історії націонал-соціалізму на прикладі Нюрнберга»). Можна припустити, що більшість його висновків справедливі і для Ерлангена. Вольф Гергерт розповів, як школа стала інструментом індоктринації німецької молоді та її підготовки до війни. Водночас, він детально зупинився на вадах нацистської ідеології. У ході дискусії учасники конференції вказали на подібність прийомів нацистської ідеології та путінського режиму в Росії у зомбуванні учнівської молоді та спробах використати предмет історія як зброю в руках тоталітарного режиму правого та лівого спрямування.

Функціонування міст Бровари та Ерлангена в умовах тоталітарних режимів була присвячена п'ята секція конференції. Кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії державного терору радянської епохи Інституту історії України Національної академії наук України Олег Бажан виступив із доповіддю «Документи радянських спецслужб як джерело у вивченні історії Броварського краю». Дослідник детально зупинився на аналізі

секретного відомчого документу – «Паспорту-характеристиці Броварського району Київської області». За словами історика у чекістському «досьє» містилася інформація про: територію району; число сілрад; кількість посівної площі; відсоток колективних господарств; загальну кількість міського та сільського населення району та розподіл за соціальними категоріями; кількість навчальних закладів. В економічному блоці «досьє» подано перелік підприємств, які розташовані на території району, зазначено характер виробництва, вказано число робітників та службовців у кожній виробничій установі та кількість колгоспників у регіоні. Так як зазначена інформація була адресована оперативному складу радянських спецслужб, то в паспорті-характеристиці розміщено рубрику «Особливості району», в якій розповідається про рельєф місцевості, наявність чи відсутність телефонного зв'язку з сілрадами, наближеність населених пунктів до залізниці, розташування військових оборонних об'єктів, видобуток корисних копалин тощо. Окрім економічної характеристики регіону чекістське досьє містить цікаву інформацію про

Олег Бажан

«політичний стан» Броварського району. У «Паспорту-характеристиці» за 1954 рік подається так званий перелік «бандитських» сіл Зазим'я, Бервиця та Мокрець Броварського району, в яких у період Української революції 1917–1921 року діяли антирадянські збройні формування.

Крістоф Майєр представив результати дослідження «Збройний проєкт «Доггер» – будівництво підземного заводу та концентраційного табору Герсбрук 1944–1945 рр.». Дослідник зазначив, що у розбудові військової інфраструктури у місті Герсбрук (неподалік Нюрнберга) брали участь військовополонені з числа українців.

Тему примусової праці у III Райху підхопила кандидат історичних наук, DAAD-стипендіат, запрошений науковий співробітник кафедри нової та новітньої історії Східної Європи FAU Марія Пархоменко. Саме з її доповіді «Українські примусові працівники у Ерлангені» розпочалася робота шостої секції «Табори та примусова праця в Броварах та Ерлангені, 1941–1945 рр.». М. Пархоменко на основі широкого кола архівних джерел розкрила причини деформації

локальної пам'яті про українських примусових робітників у німецькому регіоні Франконія. Історикиня стверджує, що найчисленнішою та найбільш дискримінованою групою серед оstarбайтерів були українці, які прибули до Ерлангена з Української РСР. Аналіз архівних документів показує, що переважну більшість робітників, депортованих із СРСР до Ерлангена, становили переважно молоді жінки з України. У першій половині 1940-х років муніципальна

Марія Пархоменко

адміністрація Ерлангена добре знала про це. Однак у післявоєнний період українські примусові робітники поступово зникли з міської пам'яті Ерлангена. Під час складання поіменних списків примусових робітників у другій половині 1940-х років певна частина українців були записані як росіяни.

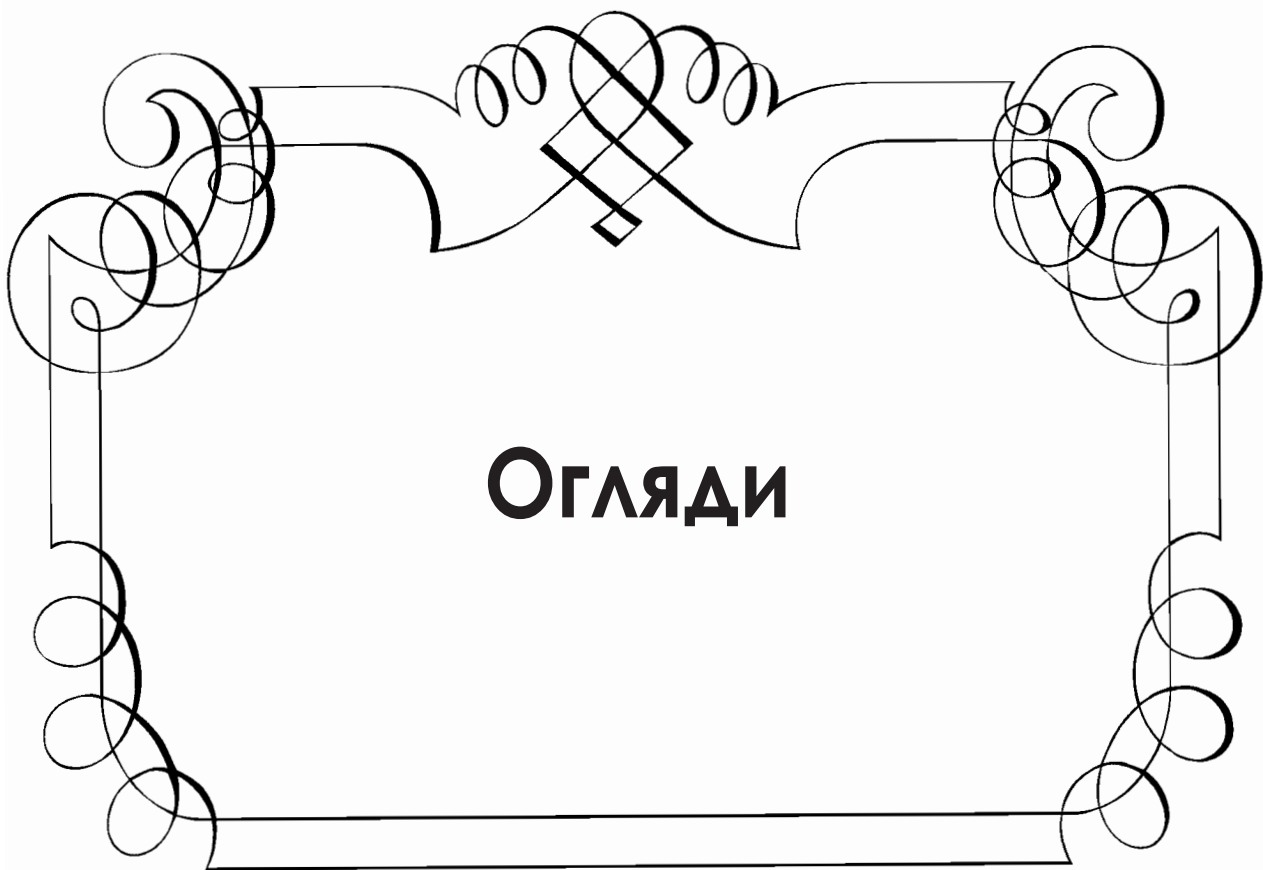
Старша наукова співробітниця Інституту історії України Національної академії наук України Тетяна Пастушенко виступила із доповіддю «Табір у Броварах: від радянської трудової колонії до нацистського виправно-трудоного табору». Історикиня розповіла про історію нацистського табору, організованого на території колишньої трудової колонії НКВС № 5 для неповнолітніх. Восени 1941 року у Броварах був організований пересильний табір для полонених червоноармійців. Військовополонені перебували у Броварах до весни 1942 року. Потім тут діяв виправно-трудогий табір при гебіткомісаріаті «Бориспіль», основними в'язнями якого були місцеві жителі, які ухилилися від трудової повинності, або учасники спротиву. У 1943 році

Тетяна Пастушенко

до Броварів звозили жителів навколишніх сіл, домівок яких були спалені під час антипартизанських акцій. Довгий час історія табору замовчувалася у радянських підручниках та краєзнавчих путівниках. Лише у 2011 році спорудили на місці табору пам'ятний хрест.

Підсумовуючи роботу, учасники конференції відзначили спільне та відмінне між містами Ерланген та Бровари. Схожими є міські традиції пивоваріння. Крім того, університетське місто Ерланген та містечко Бровари часто перебували в тіні більшого сусіда: у випадку Ерлангена це був Нюрнберг, у випадку Броварів – українська столиця Київ. У часи Другої світової війни Бровари та Ерланген відчули на собі наслідки переміщення та вимушеної міграції. Мешканці Броварів прибули до Ерлангена під час Другої світової війни як примусові робітники, а під час широкомасштабного вторгнення Росії в Україну у лютому 2022 році вже в статусі біженців. У момент проведення конференції 1–2 червня 2023 року Ерланген святкував «Бергкірхвей» за чудової погоди, місто Бровари та сусідній Київ зазнавали ракетних обстрілів із боку російської армії. Інтернет-спілкування між Ерлангеном та Броварами став бажаним відво-лікаючим фактором від жахиття війни, розв'язаної путінським режимом проти України. Попри екстремальну ситуацію міста-побратими продовжують зміцнювати дружні зв'язки, співпрацю для досягнення перемоги України над російським агресором та встановлення миру у Європі.

Валентин Лазуренко (м. Черкаси)

доктор історичних наук, професор,
заслужений працівник освіти України,
голова Черкаської обласної організації
Національної спілки краєзнавців України,
проректор Черкаського державного технологічного університету
E-mail: v.lazurenko76@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3441-4485>

Олександр Реєнт (м. Київ)

доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України,
заступник директора Інституту історії України НАН України
E-mail: Reent.O.P@nas.gov.ua
ORCID: <https://orcsd.org/0000-0001-5141-7445>

Одне з найдавніших сіл Черкащини має свою написану історію

Рец. на: Шумейко К. В. Немає милішого краю ніж той, де судилось зрости. Папужинці й папужани: історія й сьогодення. Чернігів: ПАТ "ПВК "Десна", 2023. 704 с.

Славну книгу, як данину глибокої шани і поваги до багатьох поколінь жителів одного, здавалось би невеликого, скромного, мальовничого і, водночас, із багатовіковою історією села Папужинці, що на Черкащині, написала уродженка цього населеного пункту Катерина Шумейко, яка має батьківсько-папужанське дівоче прізвище – Славна.

Книга «Немає милішого краю ніж той, де судилось зрости. Папужинці й папужани: історія й сьогодення» – це, свого роду писемний пам'ятник всім поколінням жителів села Папужинці, яке нині відноситься до Тальнівської територіальної громади Звенигородського району Черкаської області. До речі, слід відзначити, що географічна назва села Папужинці, на відміну від назв інших сіл на мапі України, на сьогодні єдина.

Дане видання – це і свого роду історія нашого проукраїнського ментально-генетичного батьківського коріння на прикладі одного конкретного населеного пункту на карті нашої держави, яка сьогодні, в жорстокій боротьбі з російським агресором, виборює своє право мати власну історію без фальші та бути вільною і незалежною серед європейського культурного і освіченого простору.

В цьому контексті, слід також наголосити ще і на тому, що сьогодні, на сучасному етапі боротьби за нашу державність, одним із важливих і дієвих засобів зміцнення її духовних підвалин виступає історичне краєзнавство, головним завданням якого є всебічне дослідження минулого кожного куточка рідної землі, створення повноцінних літописів усіх регіонів у контексті загаль-

ної історії України. Адже знання громадянами країни історії своєї малої батьківщини, заглиблення в її першовитоки – створює в суспільстві сприятливу духовну атмосферу, яка дає людині змогу жити повноцінно, відчувати безпосередню причетність до долі своєї держави і народу.

Вагомість таких досліджень, як запропонована книга Катерини Шумейко, полягає в тому, що вони з'ясовують регіональні, не підігнані під загальні схеми, особливості історичного розвитку країни. Цьому сприяє й специфічність дослідницької роботи краєзнавців: більша конкретність та деталізація пошуків, можливість вивчення сучасних процесів безпосередньо по слідах подій, використання місцевих джерел, широке опрацювання матеріалів особистих архівів громадян тощо.

Книга читається надзвичайно легко, адже вона писалася її авторкою з глибокою любов'ю до свого рідного села в усіх її проявах, з усіма внутрішніми переживаннями і повагою до його минулого та турботою про його сьогодення і майбуття. Тому патріотична складова книги тут надзвичайно потужна. І це проглядається уже з перших розділів книги, як-то, наприклад, крик душі пані Катерини за розорювання у свій час, особливо у 50-ті – 60-ті рр. ХХ ст., на території біля села скіфських курганів, перетворення їх на поля для сільгоспкультур, та і до сьогодні наукову недослідженість як тих курганів, що уже зникли, так і тих, що ще є біля села нині (с. 22).

Цікавою є подача матеріалу про легенди щодо появи самої назви села Папужинці. Цей розділ, як і багато інших, є готовим фаховим матеріалом для проведення туристичних екскурсій по селу, що в майбутньому є досить перспективним напрямком для приваблення туристів до відвідин (як тури вихідного дня внутрішнього українського регіонального туризму) Тальнівської територіальної громади Звенигородського району Черкаської області.

Потужно представлений у виданні персоналістичний вимір історії села Папужинці. А папужани творили історію нашої держави в усі часи: і в роки Української національної революції середини ХVІІ ст., і в період Коліївщини, і в роки Першої та Другої світової воєн, в добу Української революції 1917– 1921 рр., в часи після 1945 р. до сьогодні.

Слід також відзначити те, що у книзі Катериною Шумейко наводяться поіменні списки всіх мешканців села Папужинці у ХVІІІ ст., які їй вдалось відшукати у Державному архіві Київської області, що дає хорошу можливість су-

часному поколінню папужан вивчати історію свого роду, своїх прізвищ (с. 65).

Родзинкою видання є наведення на його сторінках унікального щоденника жителя села Папужинці Славного Григорія Вавіловича, написаний ним у період з 1929 по 1941 рр.: тут і реальність колективізації, тут і трагізм Голодомору 1932–1933 рр., тут і інша історія села. Григорій Славний, щоб зафіксована ним гірка правда не стала фатальною для його сім'ї, все життя переховував свої щоденники на горищі власного будинку. І як тут не пригадати той мудрий вислів, про те, що рукописи не горять (с. 101 – 107).

Цікавим у виданні є не лише в хронологічному порядку подана історія села Папужинці з найдавніших часів до сьогодення, але і висвітлення такого аспекту, як креативна майстерність жителів села у таких ремеслах як: соломоплетіння, ткацтво, деревообробка, ковальство, лозоплетіння, колодязництво, бджолярство, кравецтво.

Надзвичайно посилює книгу велика кількість світлин з історії села: люди, будівлі, вулиці, сади, поля, краєвиди, обійстя, обрядовість та багато іншого.

Реалізуючи свій задум про створення своєрідного літопису села Папужинці, Катерина Шумейко виконала велику за обсягом пошуково-дослідницьку роботу щодо виявлення і узагальнення великого масиву матеріалів з історії і сьогодення села.

Представляючи читачам книгу Катерини Василівни Шумейко, бажаємо, щоб вона сповна служила справі виховання, передусім у представників нинішнього молодого покоління жителів села Папужинці, гордості за свою малу батьківщину, за свій черкаський край, за свою державу – Україну!

Любов Сливка (м. Івано-Франківськ)
доцент кафедри українознавства і філософії
Івано-Франківського національного
медичного університету,
кандидат історичних наук

Медичне краєзнавство Прикарпаття

Любчик І.Д. Медичне краєзнавство Прикарпаття. Навчальний посібник / За ред. Качкана В.А. Івано-Франківськ: Вид-во ІФНМУ, 2023. 128 с.

У цей непростий час, в умовах повномасштабної війни Росії проти України, як ніколи актуальними постають питання вивчення історії власної держави, яку роками спотворювала російська пропаганда. Вивчати минуле України неможливо без знання історії свого краю, малої Батьківщини. Розвиток краєзнавства відіграє важливу місію у формуванні національної свідомості громадян, патріотизму, любові до власної землі, шани до героїв, які жили і трудилися саме в моєму місті чи селі. Такий підхід до виховання важливий як у школі, так і у вищих навчальних закладах.

Важливим завданням Вищої школи України є сформувати не тільки висококваліфікованого фахівця в кожній професії, але й свідомого громадянина та патріота нашої країни. В умовах воєнних дій на території нашої держави особливу роль у минулому і сьогодні відіграють медики, які, піддаючи небезпеці власне здоров'я, рятують життя цивільним та військовим, що захищають власну Батьківщину. Тому перед вищими медичними закладами освіти стоїть особливе завдання – навчити не просто лікаря-фахівця, але – українського лікаря-професіонала.

Відрадно, що з роками краєзнавчі дослідження поповнюються новими працями з різних галузей, які відкривають нові грані нашого краю. Таким новим дослідженням є навчальний посібник професора кафедри українознавства і філософії Івано-Франківського національного медичного університету Ігоря Любчика «Медичне краєзнавство Прикарпаття». Ігор Дмитрович розробив авторський курс «Медичне краєзнавство» як вибіркочу дисципліну для студентів вищих навчальних медичних закладів. Особливість цього навчального курсу в тому, що це є симбіозом загального краєзнавства і його медичної складової.

Структура посібника складається зі вступу, восьми розділів тем, бази тестів з предмету та списку використаної літератури. В результаті комплексного підходу до підбірки тем автору вдалося охопити більшість сфер медичного життя краю. У навчальному посібнику розглянуто тематичні блоки з історії медицини Прикарпаття, які охоплюють етнополітику організації медичного життя, історію виникнення та розвитку освітніх медичних закладів краю, його курортно-рекреаційних характеристик, особливостей

медичного облаштування у вирі визвольної боротьби на різних етапах.

Організація перших медичних закладів та зародження фармацевтичного ремесла на Прикарпатті висвітлено в розділі «Медичне життя краю в період Австро-Угорської доби». З огляду на сучасну ситуацію з коронавірусом та проблемами з вакцинуванням українців актуальною є інформація про обов'язкове вакцинування від віспи згідно закону австрійського уряду ще від 1866 р. Окремим розділом автор подав матеріали про спроби державного регулювання медичної галузі, її кадрові проблеми та важку боротьбу з інфекційними захворюваннями (тифом та віспою) періоду Західно-Української Народної Республіки (1918–1919 рр.).

Особливості польської етнополітики у сфері медицини, облаштування мережі лікувальних закладів, організацію медичних послуг, розвиток страхової медицини («Каси хворих») у Станіславівському воєводстві розкрито в розділі про охорону ооздоровчу сферу краю в умовах Другої Речі Посполитої в 1920-30-х роках. Тут автор відзначає про важливу роль Товариства Червоного Хреста у боротьбі з тифом.

У зв'язку з триваючою загарбницькою військовою Росії на нашій землі однією з найбільш актуальних тем у навчальному посібнику є тема «Медичне облаштування та забезпечення в УПА (1942–1954 рр.)». В розділі розкрито організацію медичного життя в Українській Повстанській Армії: про героїзм підпільних хірургів, медсестер, стоматологів, фармацевтів у підземних шпиталях, труднощі медичної праці в умовах антисанітарії та без належного обстеження, брак ліків. Описані в книзі історії лікарів подружжя Манюхів Володимира («Борис») і Оксани («Криця»), Зеленюка Олексія («Пастер»), Лушпинського Платона, Мартинця Ярослава («Берест»), Стефурака Василя, Ясеницької Марії свідчать про те, що попри надскладні умови праці ці люди боролися за життя воїнів УПА та були справжніми патріотами своєї Батьківщини.

Цікавим для вивчення студентами видається розділ «Курортно-оздоровчі локації Прикарпаття», де описано становлення курортної справи в краї, починаючи ще з XIX ст. Поданий матеріал дає можливість порівняти розвиток санаторно-курортних центрів та методів лікування в минулому і сьогодні.

Окремим розділом у посібнику є висвітлення теми про сучасні центри медичної освіти на Прикарпатті: Івано-Франківський національний медичний університет (ІФНМУ), Івано-Франківський базовий медичний коледж, Коломийський медичний коледж ім. І. Франка, Фаховий медичний коледж ІФНМУ. Важливо, що висвітлення історії ІФНМУ доповнюється параграфом про медичні наукові школи та їх фундаторів, які сформувалися на базі університету.

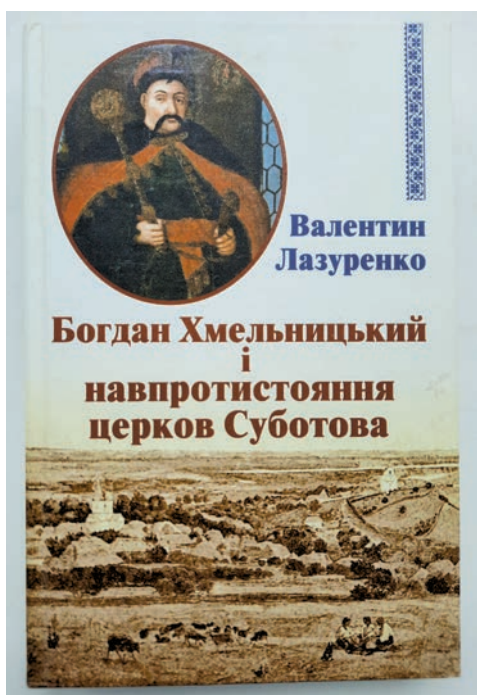
Насамкінець автор присвятив окремий параграф медичній діаспорі з Прикарпаття у США, Канаді, Німеччині, Австрії, Польщі.

Складовою кожної теми є персоналістичні акценти, які дозволяли виокремити важливих постатей медицини, що народилися або пов'язали свою діяльність із Прикарпаттям. До кожної теми підібрано словник термінів, фотоілюстрації лікарів, медичних закладів та архівних документів. Кожна тема супроводжується підрозділом «Цікаво...». Здобуті знання студенти зможуть перевірити, відповівши на тестові питання. Посібник є пілотним проектом зібрати наявний матеріал з історії медицини краю і популяризувати його серед студентів медичних закладів Прикарпаття та усіх, хто цікавиться історією медицини краю.

Василь Мельниченко (м. Черкаси),
кандидат історичних наук, професор,
заслужений працівник культури України,
професор кафедри археології та спеціальних
історичних дисциплін Черкаського
національного університету
імені Богдана Хмельницького
E-mail: krz_crk@ukr.net

Науковий інтерес до встановлення місця поховання Богдана Хмельницького не спадає

Рец. на: Валентин Лазуренко. *Богдан Хмельницький і навпротистояння церков Суботова*.
Харків : СГ НТМ "Новий курс", 2021. 232 с.

Встановлення місця поховання Богдана Хмельницького продовжує привертати увагу науковців і громадськості та спонукає дослідників розширювати тематичні та хронологічні межі пошуку істини. До наукового обігу залучаються нові джерела, уточнюються оцінки й погляди на уже, здається, відомі. Тривають гострі дискусії, висувуються нові і спростовуються існуючі версії. У зв'язку зі значним плюралізмом міркувань і поглядів на проблему особливого значення набуває історіографічний аналіз та систематизація на засадах сучасної методології інформативності, яка нагромадилася за час, що минув після поховання гетьмана.

Важливим кроком у цьому контексті стало видання книги Валентина Лазуренка «Богдан Хмельницький і навпротистояння церков Суботова». Вона є продовженням і конкретизацією автором розпочатих ним ще в кінці 1990-х рр. досліджень, викладених у його попередній книзі «У пошуках крипти великого державотворця України Богдана Хмельницького. Поховання гетьмана України Богдана Хмельницького в Іллінській церкві у с. Суботів: від столітніх досліджень, легенд та міфів до сучасних наукових гіпотез».

Пропонована читачам книга, як і попередня, побудована на подачі матеріалів блоками проблемних питань, які розкриваються автором на основі ретельного аналізу відомих джерел. Серед них: «Чи міг бути похований гетьман України Богдан Хмельницький у Михайлівській церкві в Суботіві?», «о. Марко Грушевський як один з творців легенд про Михайлівську церкву як місце поховання Богдана Хмельницького і його сина Тимоша», «Хто з найближчого оточення Богдана Хмельницького міг знати про реальне місце його поховання?», «Чи аналізувалися на сьогодні документи дипломатичних місій іноземних країн за 1657 р. на предмет виявлення у них інформації про поховання видатного українця?», «Прихована історія»: Корсунська трагедія 1655 р. як джерело для цікавих

висновків» та інші дискусійно-інтригуючі проблемні питання, які зацікавлять читачів.

У своїй новій книзі Валентин Лазуренко, звужуючи поле історіографічного пошуку, робить спробу дати відповідь на одне з ключових питань «Чи міг бути похований великий державотворець України Богдан Хмельницький та його старший син Тиміш у Михайлівській церкві в Суботіві?». Така постановка питання зумовлена не тільки тим, що Іллінська і Михайлівська церкви у Суботіві стояли колись навпроти одна одної, а й тим, що і сьогодні вони опинилися навпроти у дискусії навколо пошуку місця поховання Богдана Хмельницького та його сина Тимоша. Відхиляючи незаперечно спростовані дослідницькі версії і гіпотези, автор зосереджує увагу на дискусійних припущеннях (с. 141–164),

з яких можливо з часом викристалізується об'єктивна інформація про місце поховання великого Гетьмана.

Видається цілком вмотивованим, що у вступній частині книги автор комплексно подає історію Михайлівської церкви в Суботіві, від перших згадок про її будівництво до знищення більшовиками у 1935 році. Констатується, що до цього часу фахівці (археологи, геофізики, історики) не локалізували точне місцезнаходження саме тієї споруди Михайлівської церкви XVII ст., де бували Б. Хмельницький і його старший син Тимош, яка була розібрана й перенесена в 1870-х рр. в інше місце. На сьогодні ж достовірних тогочасних писемних джерел про поховання Богдана і Тимоша Хмельницьких та існування склепу в колишній дерев'яній Михайлівській церкві у Суботіві не зафіксовано. Достеменно не встановленим залишається й точне місце розташування вже перенесеної споруди Михайлівської церкви, зруйнованої більшовиками 1935 р. Розробка програми з дослідження ймовірних локацій цього храму для подальших пошуків була б логічним наступним кроком у разі непідтвердження основної гіпотези (с. 19–33).

Автор привертає увагу до фактів фіксації в історичних та інших джерелах місця й обставин поховання гетьмана. До розгляду долучаються також історичні, краєзнавчі та літературні джерела, легенди й перекази, дотичні до можливого місця перебування праху великого державотворця та його старшого сина. Всебічно розглядаються версії щодо Михайлівської та Іллінської церков як альтернативних варіантів місця поховання – своєрідного «навпротистояння» (протистояння) – крізь призму оцінки подій і думок щодо постатей Богдана Хмельницького і його старшого сина Тимоша у сучасників і нащадків.

Розглядаючи джерельну базу, Валентин Лазуренко, зокрема, зауважує, що подорожні нотатки Павла Алеппського потребують ретельного сучасного історико-перекладознавчого аналізу у частині відвідин Суботова в 1656 р., щоб уточнити стан Іллінської церкви на той час (збудована, недобудована, діюча), а також за можливості додатково з'ясувати (з урахуванням адекватності сучасного перекладу), чий саме гробівець бачив мандрівник у Михайлівській церкві. На думку автора, це було захоронення іншого сина Богдана Хмельницького, очевидно малолітнього, який, за рядом джерел, помер 1637 р. (с. 54–106).

Не залишає поза увагою автор і проблемне питання щодо нападу карального загону С. Чарнецького на Суботів у 1664 р. та здійснення наруги над прахом гетьмана Богдана Хмельницького і його старшого сина Тимоша зі знищенням їхніх поховань. тому подальші пошуки вважаємо перспективними. Зазначається, що сучасні дослідження не підтверджують цього факту, а тому подальші пошуки зазначених поховань є перспективними (с. 107–116).

З книги дізнаємося, що одним із напрямів пошуків достовірної інформації щодо місця захоронення Богдана і Тимоша Хмельницьких автор розглядає дослідження біографій, документів та матеріалів, пов'язаних із Ганною Золотаренко (третьою дружиною гетьмана), Розандою (дружиною Тимоша), гетьманами Іваном Виговським і Юрієм Хмельницьким, а також церковним діячем Лазарем (Барановичем), передусім залишених ними спогадів у записах, листах тощо після серпня 1657 р. Наголошується, що пошуки поховання Богдана і Тимоша Хмельницьких повинні здійснюватися комплексно й системно, у діалектичному зв'язку з історичною традицією, результатами сучасних досліджень та їх інтерпретацією, спиратися на писемні джерела, топографію місцевості, реалії сьогодення.

Безумовно, що пропоноване монографічне видання, як і попередня монографія Валентина Лазуренка, за словами відомого українського історика Тараса Чухліба, дає поштовх до розуміння того, а що ж насправді відбувалося у Чигирині та Суботіві з тілом померлого засновника Української держави в період з 27 липня по 23 серпня 1657 року?

Немає сумніву, що книга «Богдан Хмельницький і навпротистояння церков Суботова» не остання у творчому доробку Валентина Лазуренка, присвяченому Великому Гетьману України. Принагідно зазначимо, що наукова розробка теми Хмельниччини для нього розпочалася багато років тому ще під час навчання у Черкаському національному університеті імені Богдана Хмельницького.

Перша у житті студента історичного факультету Валентина Лазуренка наукова стаття мала назву «Археологічні дослідження Суботівського замчища» і була опублікована у збірнику матеріалів V Міжнародної археологічної конференції студентів та молодих вчених, що відбулася у квітні 1997 р. в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка.

А 20 червня 1998 р. він успішно захистив дипломну роботу «Черкащина в період розгортання Національної революції середини XVII століття» (с. 7).

Відтоді для Валентина Лазуренка, уродженця села Суботова, тема життя і діяльності Богдана Хмельницького та увічнення його пам'яті стала однією з провідних, на його рахунок – низка наукових публікацій, участь у наукових конференціях, виступи в засобах масової інформації, активна просвітницька робота з цієї проблематики.

У 2019 році він активно включився у висвітлення новітнього перебігу досліджень крипти (поховання) великого державотворця України Богдана Хмельницького, які проводяться в Іллінській церкві села Суботів на Чигиринщині. На переконання Валентина Лазуренка, сьогодні

«з'явився реальний шанс в XXI ст. просунутись вперед із пошуком праху гетьмана України Богдана Хмельницького, і цей шанс необхідно використати, і, що головне, використати з розумом, не завдавши шкоди насамперед Іллінській церкві – пам'ятці культурної спадщини національного значення» (с. 32).

З-під авторського пера дослідника з'явилися статті із власним сучасним баченням і трактуванням тих чи інших подій, пов'язаних зі смертю та похованням Богдана Хмельницького. Ці позначені новизною напрацювання у поєднанні з пропонованою книгою «Богдан Хмельницький і навпротистояння церков Суботова» дають змогу знизити невизначеність у вирішенні проблеми поховання Богдана Хмельницького та привертають увагу істориків і громадськості до окресленої проблематики.

Наталія Мех (м. Київ)

доктор філологічних наук, професор,
завідувач відділу екранно-сценічних мистецтв та культурології,
Інститут мистецтвознавства, фольклористики
та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України,
E-mail: mno_logos@ukr.net

Мирослав Скорик у сучасному документальному кінотексті

Сьогодні ми можемо з цілковитою впевненістю говорити про неоренесанс української культури. Він проявляється в різних сферах, зокрема в музичному просторі, кінопросторі тощо. Підтвердженням цьому є все більш зростаючий інтерес до всього українського в Європі та, без перебільшення, в усьому світі. Шкода, звичайно, що частково це пов'язане з жахливими подіями останніх років – повномасштабним вторгненням в Україну Російської Федерації. Але в сучасному швидкому та строкатому, надрізноманітному всесвітньому інформаційному потоці наша країна перебуває в епіцентрі. Це сприяє поглибленій, а не поверховій увазі та вивченню феномену України як у культурному, політичному, так і в науковому середовищах.

Видатні митці, їх діяльність та життєпис, як ніхто інший, надзвичайно цікавлять фахівців із різних країн. Адже вони є носіями української ідентичності, їхні шедеври є згустками українських культурних традицій, цінностей та світоглядних орієнтирів.

Такою знаковою постаттю, носієм української ідентичності, яка цікавить наукову спільноту, не лише українську, а й світову, є Мирослав Михайлович Скорик – митець-універсал, якому в цьому році виповнилося б 85 років. Підтвердженням запиту на вивчення його творчості є, зокрема, й проведений та організований на високому професійному рівні захід – міжнародна наукова конференція «Ціннісні виміри культурно-мистецької діяльності Мирослава Скорика» (автор проєкту – доктор мистецтвознавства, професор, заслужений діяч мистецтв України, проректор з наукової роботи Національної музичної академії України, дружина Мирослава Скорика – Адріана Скорик).

Багатогранний талант М. Скорика дозволив зібрати велику кількість фахівців із різних сфер культури, які змогли представити широкому загалу свої дослідження різноманітних аспектів його творчості, поділитися своїми поглядами, міркуваннями, почути відмінні, іноді невідомі та неочікувані деталі та спогади від людей, які мали дружні та професійні контакти з видатною людиною.

Відомі діячі українського культурного простору представили своє бачення творчості Мирослава Скорика. Так, Максим Тимошенко, доктор філософії, професор, член-кореспондент НАМ України, заслужений діяч мистецтв України, ректор Національної музичної академії України (м. Київ) поділився з присутніми міркуваннями на тему «*Мирослав Скорик і його*

час: події, факти, імена»; Микола Жулинський, доктор філологічних наук, професор, академік Національної Академії наук України, лауреат Національної премії України ім. Т.Г. Шевченка, виголосив доповідь «*Мирослав Скорик як віддзеркалення епохи*», Віктор Бондарчук, доктор мистецтвознавства, професор, проректор з навчальної роботи Національної музичної академії України спробував осмислити творчість Мирослава Скорика крізь призму світоглядних орієнтирів та духовно-культурних цінностей сьогодення. Тетяна Іванівна Андрущенко, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри суспільних наук Національної музичної академії України, заслужений діяч культури України, Лауреат Державної Премії України в галузі освіти, зосередила увагу учасників міжнародного зібрання на темі «*Естетичні цінності в структурі мистецької творчості Мирослава Скорика*». Валентина Кузик, кандидат мистецтвознавства, старший науковий співробітник відділу музикознавства та музичної етнології Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Т. Рильського НАН України представила доповідь «*Соціокультурологічний феномен «Мелодії» Мирослава Скорика*». Було й багато інших виступів, які свідчили про важливу роль творчої спадщини Мирослава Михайловича не лише для української, а й світової культури.

Нам вдалось важливим, як учаснику цього поважного зібрання, зацентувати увагу присут-

ніх на актуальній науковій проблемі – створенні культурного продукту високої якості на міждисциплінарному принципі. Так, важливість синтезу музики та слова при виробництві емоційно піднесеного, якісного культурного продукту демонструє сучасний кінопростір, де видатна особистість, знакова постать майстерно представлена засобами візуального мистецтва.

Привернув нашу увагу документальний кінотекст про Мирослава Скорика, як митця, творчість якого яскраво демонструє етосу українського народу на відповідному часовому зрізі. Йдеться про документальний фільм режисера Олега Карнасюка «Десять нот, що змінили Україну», який вийшов у 2020 році. Авторкою сценарію цієї кінострічки стала музикознавиця та музична критикиня Люба Морозова, а текст читає український режисер, сценарист та радіоведучий Ярослав Лодигін.

Згадуючи, як починалася робота над фільмом, сценаристка на суспільному телеканалі UA:КУЛЬТУРА поділилася своїм здивуванням: «Я була переконана, що про Скорика як українського композитора, чії твори виконують найчастіше, знято багато матеріалів. Яким же було моє здивування, коли виявилось, що якісних відео- і фотозйомок майже не проводили, а найцінніше – композитор під час репетицій, з усіма його вказівками й трактуванням – фактично не фіксували».

Ми також були переконані, що фільмів про Мирослава Скорика мало би бути значно більше. Прикро, що це усвідомлення прийшло вже після того, як майстер відійшов у кращі світи. Адже ця людина є знаковою для сучасного часового зрізу не лише в нашій країні, а й далеко за її межами.

Сьогодні є запит на фільми-байопіки про життя та творчість видатних особистостей, таких як композитор Скорик. Його постать надихає, викликає інтерес різних вікових груп, приваблює своєю не трафаретністю та молодістю душі. Тому, документальна стрічка про життєпис видатного українського митця «Десять нот, що змінили Україну» є дуже своєчасною, потрібною та має просвітницьку й виховну мету.

Глядач із перших хвилин фільму занурений у продуману та зовні невимушену, природню атмосферу, яку створюють автори. Звучить чудова музика на фоні прекрасних краєвидів, величних архітектурних шедеврів, таких як Львівська опера, та висловлюються глибокі й

переконливі думки про видатного майстра... Перша фраза, яку ми чуємо, несе неймовірно глибокий посил всім, хто починає перегляд цього документального кінотексту. А звучить вона так: «ЙОГО МУЗИКА БУДЕ ЖИТИ ДУЖЕ ДОВГО...».

І далі йдеться про відповідальність за її життя, за життя музики Скорика наступних поколінь... Маємо берегти, плекати та пам'ятати...

Знахідкою авторів фільму, на нашу думку, є свідоме звернення до людей, які особисто знали Мирослава Михайловича, були його колегами та друзями. Саме їх роздуми та спомини є надзвичайно цінними та інформативними, іноді дуже теплими, відвертими та, навіть іноді, зовсім неочікуваними. Цими людьми стали відомі в українському культурному просторі особистості, зокрема: керівник музичної редакції UA:Радіо КУЛЬТУРА Олександр Пірієв, колекціонер та музикант Павло Гудімов, сценарист і художник-аніматор Едуард Кірич, головний режисер Національної опери України Анатолій Солов'яненко, співак і композитор Сергій Фоменко, поет і видавець Іван Малкович, який за першим фахом виявився скрипалем, та відомий кінознавець Сергій Тримбач. Кожна розповідь була унікальною та проливала світло на новий ракурс, з якого глядач міг побачити Скорика таким, яким його ще не знали.

Імпонує невимушеність тональності, навіть подекуди іронічність, при викладі біографічних даних про митця у стрічці: «Штампованої біографії українського генія, на кшталт, мати співала, батько бути щедрим вчив, Мирослав уникнув. В його родині усе було по-справжньому. Справжній патріотизм, справжня освіченість, зрештою, вміння насолоджуватися життям. Батько, який походив з давнього козацького роду, у 1910-ті воював у складі Української галицької армії. З боку матері предки упродовж кількох поколінь були священниками. Дід був відомим фольклористом. Сестра бабусі – найзнаменитіша українська співачка усіх часів Соломія Крушельницька. Це вона випадково відкрила музичний талант Мирослава, коли той обурився, що її інструмент грає фальшиво. Фортепіано було настроєно на пів тона нище від звичного. Так родичі зрозуміли, що у хлопця абсолютний слух».

Цей біографічний опис красномовно свідчить не лише про шляхетність, а й про волелюбність маестро, який з дитинства міг дозволити собі розкіш говорити те, що вважав за потрібне.

Ця здатність на різних етапах проявлялася у спілкуванні з педагогами, колегами та друзями, навіть видатними митцями, такими, як режисер С. Параджанов. Не завжди це сприймалося оточуючими, проте Скорик не був би собою, якби не мав внутрішнього відчуття власної гідності та свободи.

Особливий акцент на відносинах та співпраці над культовим фільмом «Тіні забутих предків» двох геніїв є родзинкою документальної кінооповіді «Десять нот, що змінили Україну». За кадром звучить текст: «Скорик не одразу погодився на співпрацю. «Параджанов справив на мене негативне враження, – згадує композитор, – не сподобалося, що одразу почав мені тикати. – Я делаю гениальний фільм, а ты должен написать гениальную музыку». Кінорежисеру прийшлося ще раз приїхати до Львова, знайти підхід та переконати композитора змінити свою думку на співпрацю. Параджанов інтуїтивно відчував, що саме музика Скорика зробить неперевершеним його майбутній кіношедевр.

Дивує, наскільки геніальні митці можуть йти за своєю інтуїцією, яку іноді називають *Голосом Бога* в людині. Саме відповідне відчуття дало підказку Сергію Параджанову зупинити свій вибір на молодому композиторові, якому було лише 25 років. Як режисер міг передчувати, що Мирослав Скорик втілить його задум так неперевершено? Адже музика до кінофільмів – це окремих світ...

І дійсно, кіномузика, як відзначає український кінокритик Сергій Васильович Тримбач, *«робить цей простір фільму набагато виразнішим передусім емоційно, тобто вона керує... композитор у фільмі значною мірою керує емоціями залу, емоціями глядача»*.

Мирослав Скорик вмів *тримати зал*. Ця здатність проявлялася в усіх сферах, де реалізовував свої таланти митець-універсал. І це завжди приваблювало не лише вдячну глядацьку аудиторію, а й колег, які могли на професійному рівні дати високу експертну оцінку культурному продукту, який творив маестро Скорик.

Документальний кінотекст звертає нашу увагу на те, що *«система, яка прийняла Скорика в свої обійми, вже більше не відпускала його. В Київській опері він обійняв посаду художнього керівника; у Київській консерваторії очолив кафедру історії української музики; став співголовою Спільки композиторів. Під кінець життя Скорик обіймав вісім керівних*

посад одночасно. Звісно скаржився, що повноцінної уваги, за таких умов, усім приділити не мав можливості».

Здатність бути актуальним та сучасним для різних поколінь, не дивлячись на поважний вік, є, без перебільшення, ще одним проявом багатогранного таланту митця. Так, головний режисер Національної опери України Анатолій Солов'яненко згадує, що *«це була фантастична, унікальна людина, людина... Я дуже вдячний долі, що ця людина була в моєму житті. Людина, яка в ньому завжди залишиться. От я ніколи не відчував чи вікової прірви, чи .. інституційної. Але, при цьому, звичайно, було усвідомлення і розуміння хто поруч з тобою, з ким ти спілкуєшся, з ким ти кожного дня зустрічаєшся. .. при цьому.. цієї дистанції не було і не було не тому, що я такий, чи хтось такий. Тому, що такий був Скорик»*.

Окремо хотілося б згадати й про оперу Мирослава Скорика на дві дії, п'ять картин із прологом та епілогом «Мойсей». Автори фільму «Десять нот, що змінили Україну» знайомлять глядача з подробицями створення цього сучасного українського культурного продукту. Так, голос за кадром, який має продуману, вдало підібрану для кращого сприйняття поданої інформації інтонацію, розповідає: *«"Мойсей". Опера за гроші Ватикану із благословенням Папи Римського Іоанна Павла II. Фантастика, яка у 2001 році перетворилась на реальність. Від Папи Римського автор отримав благословення та пам'ятні подарунки. Від вітчизняних критиків – увесь спектр реакцій: від патетичного славлення до обурених звинувачень у кон'юктурі»*. Ми дізнаємося з кінооповіді, що *«музично-драматичний твір на поему Івана Франка був мрією Михайла Скорика, батька Мирослава. Сюжет про визволення поневоленого народу, його випробування, протистояння Пророка й визнаців золотого тельця, спокуси і сумніви в дорозі до істини композитор відчув, як вічний національний міф»*.

Імпонує у кінотексті можливість вільного вибору, який автори проекту дають глядачеві. Вони фактично запрошують до дискусії, спонукають до формування власного образу маестро. Щирі та неупереджені думки представників мистецької спільноти, які особисто знали майстра, висвітлюють різні грані його особистості. Так, Павло Гудімов розмірковує про те, що *«коли людина проходить стільки етапів, він іноді*

може згадувати ті періоди, як .. минуле минуле. І є композитори, які можуть мати лише один зліт. Скорик – завжди звучав».

Вдалим вкрапленням у документальне кінополотно, певною кульмінацією, на нашу думку, є слова нашого ювіляра, які можна сприймати як заповіт видатного майстра нащадкам. Вони мають бути на озброєнні в кожній професійній творчій особистості. Ці слова звучать так: *«Якщо композитор професіонал, то він повинен все писати: і легку музику, і серйозну, і авангардну .. і, найважливіше, це виробити свій стиль.. триматися його, розвивати.. і не звертати увагу на такі зовнішні впливи.. Щоби ніхто інший не диктував тобі то, що ти хочеш зробити».*

Ці слова варті особливої уваги, бо вони – це заповіт вільної людини, творця, здатного не звернути, не піддатися різним спокусам, а реалізувати закладене Богом призначення, примножити дані таланти, як у відомій всім біблійській притчі.

Неочікуваним та приємним у фільмі був і епізод, пов'язаний із вітчизняним видавцем Іваном Малковичем. Ми дізнаємося з кінострічки, що *«Скорик створив унікальний тип партитури, в якій тривожна окличність карпатських тримбїт поєднувалась із чудернацькими гуцульськими ритмами. Саме у Карпатах відбулася прем'єра першої редакції «Симфонії колядок», написаної на замовлення Івана Малковича».* Продюсер проекту «Різдвяні Симфонії» Іван Малкович згадує: *«Ми сиділи десь на одному концерті поруч, і я наважився таки запитати.. створити Різдвяну симфонію на основі колядок, щедрівок. Він погодився.*

Я наніс купу нот (бо я сам колись у минулому за першою освітою музикант-скрипаль; я закінчив музичне училище) своїх улюблених колядок, якісь свої версії. І ми зустрічалися кілька разів. І почалася робота. І перше, що мені показав з цієї Симфонії,.. це була колядка – «Бог Предвічний».

Це був останній тріумф Маестро.. була переповнена зала. Не можна було дістати квитки.. купу людей лишилися.. під театром.. Але, які це були овації, і якій настрій...».

У фіналі стрічки згадується про легендарну Мелодію й інші музичні знахідки композитора, про всенародну любов і визнання. Голос за кадром супроводжує відеоряд із концертів та виступів композитора в Національній опері України та інших визначних мистецьких майданчиках. Ми чуємо глибоко проникливі слова про знакову постать нашої культури та цілковито сприймаємо ці погляди авторів фільму, як щирі констатації існуючих реалій, пор.: *«Мирослав Скорик написав стос інтелектуальної музики, але всенародна любов його наздогнала за мелодію Ля-мінор. Її грають вуличні музики та визнані майстри в найкращих концертних залах світу. Утім і решта його партитур справді майстерні. Частина з яких вже стали симфонічними та естрадними хітами: «Гуцульський триптих», «Карпатський концерт», «Не топчій конвалій», «Намалюй мені ніч». Можливо із часом вони також зазвучать на центральних вулицях і площах. І нічого страшного, якщо трішечки фальшиво...».*

Переконані, що авторам кінотексту засобами візуального мистецтва вдалося майстерно представити видатну особистість, яка у соціокультурному просторі має авторитет та посідає особливе місце.

Вважаємо, що значна частина творчої спадщини Мирослава Скорика – це мистецькі продукти високої якості, які можуть конкурувати, та й вже, з успіхом, конкурують з іншими відомими світовими музичними шедеврами сучасного часового зрізу. Його творчість, без сумніву, має бути віднесена до Золотого фонду української культури.

Документальний нарис «Десять нот, що змінили Україну» дає можливість до деталей побачити багатогранний талант, шляхетність та волелюбність Мирослава Михайловича Скорика. І ми не можемо не погодитись зі словами Сергія Фоменка, який у стрічці висловив сум з приводу того, що людське життя кінечне...

Він наголосив, згадуючи Легенду української музичної культури, що

**«САМЕ ТАКІ ЛЮДИ МАЮТЬ ЖИТИ
ЯКОМОГА ДОВШЕ...».**

Оксана Силка (м. Київ)

доктор історичних наук, доцент,
член Національної спілки краєзнавців України,
член Наукового товариства істориків-аграрників
E-mail: omedalieva@ukr.net

Лариса Синявська (м. Черкаси)

доктор історичних наук, професор
кафедри історії України
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького
E-mail: syniavska_larysa@ukr.net

Село з унікальною назвою Деньги: дослідження про сільський історичний та соціокультурний комунікаційний простір

Рец. на книгу: Голиш Г.М., Воропай А.Ю., Лисиця Л.Г. *Село Деньги в українській історії від давнини до сьогодення: люди і події: історико-краєзнавчий нарис / ред. Г.М. Голиш. Черкаси: Вертикаль, 2022. 328 с. : іл., фото; Село Деньги в українській історії від давнини до сьогодення: поіменні таблиці й спогади: книга-додаток / авт.-упоряд.: Г.М. Голиш, А.Ю. Воропай, Л.Г. Лисиця. Черкаси: Вертикаль, 2022. 108 с.*

У книзі висвітлюється майже 400-літня історія села Деньги, що на Черкащині. На основі архівних матеріалів, оприлюднених документів, стародруків, синхронної періодики, речових артефактів, спогадів та усних джерел автори, у хронологічній послідовності, відтворили основні етапи розвитку села, які корелюються з сучасними методами та принципами дослідження історії українських земель та етапів української державності. Зокрема, зроблено науковий наголос на місцевих археологічних культурах, періодах господарського освоєння краю, формування козацтва, боротьби за державність із XVII до XXI ст. та сільського повсякдення. Актуалізуються історичні сюжети участі деньгівчан у подіях національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., показано суспільно-політичну палітру реакцій селян на події першої третини XX ст., наголошено на трагічних сторінках сільської історії у період СРСР: розкуркулення, примусова колективізація, Голодомори, репресії, людські та економічні втрати в період Другої світової війни тощо. Разом із тим, на сторінках книги знайшлося місце й

історії повсякденності – сільського господарства та тваринництва, сільської самодіяльності та спорту, побутовій обрядовості тощо.

Варто наголосити на тому факті, що назва населеного пункту «Деньги» (наголос на другому складі) не зустрічається у топоніміці а ні імперського часу, а ні в СРСР, а ні в сучасній Україні – тож маємо таку єдину та унікальну назву.

Авторами рецензованого видання є директор наукової бібліотеки ім. М. Максимовича Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, доцент Г.М. Голиш (керівник авторського колективу і редактор), краєзнавець А.Ю. Воропай та доцентка кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького Л.Г. Лисиця

Початки заселення території сучасного села та виникнення поселення автори рецензованого видання відносять до першої третини XVII ст., коли «посилення визиску місцевої людності ... призвело до збільшення кількості втікачів від панської сваволі, які оселялися в малодоступних місцях» (с. 92).

Поряд із висвітленням найважливіших подій минувшини й сучасності села Деньги велику, якщо не першочергову, увагу звернено на людину, як головного суб'єкта історичного процесу. Авторам вдалося на тлі історичних процесів органічно показати долі місцевих селян, частині з яких вдалося досягти визнання на державному рівні. Це, зокрема, Василь Демченко – професор Університету св. Володимира, Яків Демченко – «збирач фольклорних перлів», Сергій Шелухін – «будівничий української держави революційної доби», Андрій Шевченко – доктор сільськогосподарських наук, Іван Черінко – «фундатор туркменського образотворчого мистецтва новітньої доби», Андрій Гончар – народний артист України та інші.

Історія села – це історія щоденної кропіткої роботи людей. День за днем, рік за роком розвивалося село завдяки сотням невідомим для сучасності селян. Саме у цьому контексті рецензоване дослідження набуває особливої актуальності. Його автори зробили спробу повернути до краєзнавчого історіографічного простору імена простих сільських трудівників, починаючи з середини ХІХ ст. (зі с. 59 і далі). У книзі, з початку ХХ ст., персоніфікована історія деньгівчан підкріплена фотографічним матеріалом, що, безумовно, покращує сприйняття текстового матеріалу і дає уявлення про матеріальну і духовну культуру селян відповідного періоду (зі с. 71 і далі).

Цілком поділяємо лейтмотив дослідження, який визначив колектив авторів, а саме: «Своїм буттям в історичному часі село віддзеркалило найтипівші риси української історії, і поряд із цим витворило воістину неповторну палітру об'єктивної реальності» (с. 5). Відзначимо, що рецензований історико-краєзнавчий нарис у своїй основі ґрунтується на матеріалах Центрального державного історичного архіву (м. Київ), державних архівів Полтавської та Черкаської областей, архіву місцевого господарства та сільської громади, газетного фонду та колекції стародруків Національної наукової бібліотеки ім. В. Вернадського (м. Київ), фондів Черкаського обласного й Золотоніського краєзнавчих музеїв. Складовою дослідження є опрацювання спогадів учасників подій, результатів інтерв'ювання та опитувань деньгівчан.

До рецензованої роботи входить дві книги. Перша книга складається з передмови, п'яти великих розділів із 28 підрозділами, післямови,

списку використаних джерел та літератури й додатків.

У першому розділі «Село моє, у світі ти єдине» (с. 9–37) подано загальну характеристику географічному розташуванню села, геологічній будові його ґрунтів, покладам корисних копалин, клімату, вказано на особливості рель'єфа, який і визначив унікальні місцеві мікротопоніми. У книзі вперше серед краєзнавчої історіографії Черкащини зібрано воедино майже 80 деньгівських назв сільських кутків та урочищ та 10 курганів й історичних могил (с. 25–37).

У другому розділі «Мандруємо у минувшину» (с. 39–201) здійснено характеристику історичних, політичних, економіко-господарських та культурно-соціальних особливостей у розвитку села Деньги впритул до ХХІ ст. Цей розділ є основним «книгобудівельним» елементом дослідження. Саме його зміст відповідає на питання сучасних деньгівчан «Хто ми?», «Звідки наше коріння?», «Ким були наші предки?». Сильною стороною книги є матеріали з сімейних генеалогічних досліджень – автори видання особисто спілкувалися з усіма можливими нащадками тих деньгівчан, про яких йдеться. Авторський колектив провів велику пошукову роботу, щоби кожен мешканець села, який залишив свій історичний слід, не був забутий. Одним із таких прикладів є з'ясування долі Івана Михайловича Савченка, який у період 1930-х рр. змушений був, у прямому сенсі слова, тікати з рідної землі до Казахстану. І вже там, потрапивши в лещата тоталітарної системи, отримав розстрільний вирок, який був замінений 10 роками сталінських таборів. Ці обставини життя одного із сотень деньгівчан у книзі відтворені у кількох рядках (с. 104), але за ними стоять: і спілкування з нащадками І. Савченка, і дослідження їхнього сімейного архіву, і співпраця з колегою-істориком, якій вдалося віднайти кримінальну справу в Алма-Аті й отримати її копію. А скільки таких імен і життєвих історій у рецензованому дослідженні!

Цей розділ, так само як і все видання, насичене чисельним ілюстративним матеріалом – картами, фотографіями з музейних та приватних колекцій, фотографіями образотворчого мистецтва; подані уривки з історичних опублікованих джерел, зміст яких додатково підсилює історичні та героїчні будні деньгівчан.

Третій розділ «Деньгівське сьогодні» (с. 203–221) містить матеріал про сучасну

демографічну ситуацію, особливості господарської діяльності, про системи освіти, культури та охорони здоров'я. Окремий наголос зроблено на специфічних обставинах у житті села, як і в цілому в Україні, починаючи з 2014 р. – року початку військової агресії Російської Федерації проти України.

Четвертий розділ «Повпреди рідного села» (с. 223–255) – це «енциклопедія деньгівчан», людські життєписи тих, хто продовжив розвивати село і долучився до безпосереднього автострава «сільської» історії останнього півстоліття. У дослідженні зібрана інформація про 64 таких репрезентаторів Деньгів.

П'ятий розділ «Життєписи найзнаменитіших деньгівчан» (с. 257–283) присвячений тим, чий імена знані не лише на Черкащині, але й в Україні та світі.

У «Післямові» (с. 284) автори оглядово звертають увагу на специфіку сучасних селянознавчих досліджень. Відзначається, що в межах одного наукового проєкту «неможливо досягнути неосяжне, адже сільський світ, навіть у межах одного поселення, є множинним і багатоліким».

Завершується видання «Додатками» (с. 302–307), які містять опис герба, прапора села Деньги, опис почесного нагрудного знака «Почесний громадянин села Деньги», текст та ноти «Гімна села Деньги», а також «Хронологічну таблицю основних подій історії села».

Друга книга краєзнавчого дослідження – це своєрідний довідник, який глибше розкриває зміст окремих частин першої книги. Серед матеріалів відзначимо: «Реєстр Деньгівської козацької сотні», «Учасники Першої та Другої світової війн», «Жертви Голодоморів», «Спогади деньгівчан» тощо. Матеріали цього тому є окремим джерельним матеріалом, який може слугувати при написанні узагальнюючих праць з історії Золотоніщини, Черкащини та України. Автори рецензованої історико-краєзнавчої ро-

боти зазначають, що плекають надію на послідовників, які «продовжать справу поглиблення й розширення досліджень історії нашого рідного села» (с. 284).

Разом із тим, до рецензованого видання маємо кілька зауваг, які у жодному разі не погіршують науковий рівень дослідження, а слугують, скоріше, напрямками для подальших наукових розробок. По-перше, вважаємо, що до досліджень такого рівня, окрім висвітлення історико-політичних, соціально-культурних та інших аспектів, варто долучати і «лінгвістичну історію». Наскільки нам відомо, частина мешканців села та їхні нащадки і нині називають себе не «деньгівчани», а «денезькі». Чому? По-друге – варто на папері записати і зберегти місцеві легенди, перекази, вірування, які пов'язані з суспільно-історичними подіями. Наприклад, наскільки нам відомо, після того як у селі «перепрофільовували» Свято-Михайлівську церкву, її цеглу частина селян брала до своїх господарств, а у сільській громаді виник міф-прокльон, що усі ті, «хто покрав цеглу, будуть покарані Богом». І по третє, усі групові фото, які представлені у дослідженні, є унікальними і, можливо, представлені в одиничних примірниках. Вважаємо, що для літопису села варто мати ідентифікацію осіб, які представлені на фото – вихованців дитячого садочка, учнів та вчителів школи, членів творчих колективів, військових та інших. Пройде час і вже наступним поколінням дослідників набагато складніше буде ідентифікувати на таких неперсоніфікованих фото деньгівчан.

У підсумку, не зважаючи на рекомендації, ми переконані, що книга «Село Деньги в українській історії» авторства Г.М. Голиш, А.Ю. Воропай та Л.Г. Лисиця (Черкаси, 2022) є важливим внеском у розвиток краєзнавчих досліджень в цілому та Черкащини зокрема. Вона варта зайняти своє місце у загальному історичному літописі України.

Руслана Маньковська (м. Київ)
керівник Центру досліджень
історико-культурної спадщини України
Інституту історії України НАН України,
доктор історичних наук, професор
E-mail: ruslana_man@ukr.net

Про духовні підвалини українського народу

Рец. на книгу: Мех Н.О. *Етос українського народу: ціннісні домінанти культурного простору*. Київ, 2022. 187 с.

У сучасних умовах широкомасштабної російсько-української війни 2022–2023 рр. водночас з кровопролитною боротьбою українського народу зі споконвічним ворогом за незалежність і соборність власної держави вкрай загострилися проблеми соціогуманітарного спектру життя українського суспільства, особливо актуалізувалися питання його світоглядних, загальнолюдських та національних цінностей. Тому поява книги завідувачки відділу екранно-сценічних мистецтв та культурології Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України, докторки філологічних наук, професорки Наталії Мех «Етос українського народу: ціннісні домінанти культурного простору» є своєчасною і важливою, зокрема, і для розуміння феномену сили духу і стійкості українців. Науковиця через історичні ретроспекції заглиблюється в формування духовних підвалин українського народу, осмислює головні маркери самобутності його національного світогляду та духовної культури.

Монографічне дослідження виділяється вдало підібраним науково-методологічним інструментарієм до висвітлення означеної проблеми. Культурологічний, аксіологічний, семіотичний та антропологічний наукові підходи дозволили дослідниці всебічно та ґрунтовно розкрити духовно-культурні особливості етосу українського народу. Варто відзначити застосування дослідницею системного наукового підходу, який сприяв плідному виокремленню та вивченню головних ціннісних орієнтирів українців у багатоплановій та багатомірній моделі їхнього культурного простору, формуванню авторського підходу до конструювання системи етосу українського народу з акцентними елементами та критеріями їх домінування. Авторка вибудовує логічну структуру творення духовно-етичних ідеалів у контексті закономірностей розвитку історичного процесу, розглядаючи релігійний, філософський, літературний, історичний, пам'ятєвий та краєзнавчий аспекти етосу.

Багатоманітністю та змістовністю відзначається джерельна та історіографічна база дослідження. Учена в своїй праці опирається на оригінальні тексти духовної літератури, аналізує наукові та художні твори зарубіжних та українських філософів, культурологів, релігійних діячів, істориків, мовознавців, письменників,

що дозволило комплексно відтворити особливості духовно-культурної світобудови українського народу, аргументовано довести глибинні витоки формування його ціннісних пріоритетів, виявити, всупереч історичним перипетіям, їхній нерозривний зв'язок із ментальними домінантами європейського світу.

Розмірковуючи про ціннісні домінанти етосу українського народу в культурному просторі, професорка Наталія Мех справедливо наголошує на тому, що культура визначається системою цінностей та ідеалів спільноти, які формують її світоглядні орієнтири. Осмислення авторкою культурних процесів творення ціннісних домінантів на різних етапах історичного розвитку відображено в структурі книги та змістових акцентах її чотирьох розділів.

Витоки духовного зростання українського народу науковиця виводить з поширення християнства після хрещення Русі, відзначає духовну силу біблійних текстів, звертається до праць діячів раннього періоду християнства та окреслює вплив релігії на культуру. Цікавим видається спостереження дослідниці щодо символічного світу та глибинних смислів Святого Письма, втілених у світоглядній системі засновника української класичної філософії, поета та педагога Григорія Сковороди, який у центрі

мікросвіту людини поставив серце. Філософія серця, на думку авторки, стала наскрізною ідеєю національної ментальності українців, а кардіоцентризм та логоцентризм склали основу їхнього світобачення.

Виділяючи мову як духовну доміную етосу, авторка зупиняється на характеристиці понять «рідна мова», «материнська мова», «мова культурної спадщини», «мова самовираження», «мова громадянина», розглядає функціональні можливості рідної мови, аналізує промовисті судження українського науковця, політичного та релігійного діяча Івана Огієнка про рідномовні обов'язки українців у період бездержавності, необхідність відстоювання незалежної національної церкви, а також слушно зауважує, що національно-мовна свідомість українців є важливою домінуючою їхнього культурного простору. У книзі Наталії Мех окремо наголошується на історії як науці, яка, на думку дослідниці, здатна формувати національну свідомість народу. У цьому контексті, звертаючись до статті українського історика та державотворця Михайла Грушевського, науковиця аналізує мовотворчу діяльність історика, заглиблюючись у історичні сюжети українського минулого.

Особливе місце в формуванні духовних цінностей учена відводить літературі, яка, що характерно, спрямована на гармонійний особистісний розвиток, сприяє національному самоусвідомленню. На творчості видатних українських діячів літератури Івана Котляревського, Пантелеймона Куліша, Івана Нечуя-Левицького, Павла Тичини, Максима Рильського, Олесея Гончара, Михайла Стельмаха дослідниця висвітлює вплив художнього слова на почуття й переживання людини. Через події української історії, боротьбу за національне визволення на різних етапах українського державотворення професорка Н. Мех розкриває глибокий потенціал літератури формувати духовні орієнтири та морально-етичні цінності суспільства, торкатися емоційної сфери людини, вивершувати духовні ідеали її внутрішнього світу. Авторка констатує, що літературна творчість тісно пов'язана з етосом народу, відображає його національний характер, національні ідеали та духовні цінності.

Досліджуючи духовні підвалини етосу українського народу, науковиця ґрунтовно вивчає релігійну літературу, аналізує твори та діяль-

ність духовних авторитетів української культури – митрополита Іларіона, полеміста Івана Вишенського, преподобного Іова Почаївського (Іов Желізо), агіографа Дмитра Туптала, Петра Могили та створеного за його ініціативою давнього трактату «Тератургіма» (опис чудес) – українській пам'ятці XVII ст. Авторка слушно зазначає, що духовні цінності, сформовані попередніми поколіннями релігійних діячів, виступають як гуманістичні ідеї людства, а їх аксіологічне значення забезпечило їм високий пріоритет у суспільстві. Актуально сьогодні сприймається думка про нескінченність життя людства та безмежність духу. Занурюючись у тему формування духовних цінностей на різних історичних етапах, дослідниця концентрує увагу на богоцентризмі, домінанті, яка яскраво виокремлюється в середні віки. У праці осмислюється вчення богослова XIV ст. Григорія Палами та вплив його на культуру середньовічної Русі.

Авторка акцентує увагу на темі змісту та сучасній інтерпретації категорії «свобода», аналізує богословські погляди сучасного християнського філософа з Греції Христоса Яннараса, у праці якого «Свобода етосу» під впливом філософії екзистенціалізму етичні цінності синтезуються з православно-патристичною традицією, а свобода розглядається як універсальна основа життя. Розкриваючи смисл концепту свобода, докторка філологічних наук Н. Мех наголошує, що свобода можлива лише в Бозі. Дослідниця слушно пов'язує християнський дискурс про «свободу» із історичною подією в церковному житті українського народу – здобуттям незалежної помісної Православної церкви України.

Наукова праця Наталії Мех дозволяє глибше подивитися на етос українського народу, який формувався впродовж тисячоліть, по новому осмислити основні його домінанти, відображені в духовно-культурному надбанні українців. І, як стверджує авторка, сконцентруватися на головних цінностях для українців, а це – свобода і любов, які насправді сьогодні на фронтах російсько-української війни, та і в українському суспільстві загалом, проявляються як ніколи виразно. Книга буде цікавою і корисною для усіх, хто прагне заглибитися в духовний світ українців, зрозуміти ідеали їх світогляду, а особливо – прагнення і відстоювання власної свободи.

До уваги авторів!

РЕДАКЦІЙНІ ВИМОГИ ДО ПУБЛІКАЦІЙ

1. Загальні вимоги

До друку приймаються наукові статті, доповіді і повідомлення, публікації документів і пам'яток, історичні довідки, бібліографічні та джерелознавчі огляди, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи українською або англійською мовами.

Обсяг рукописів – не більше 1,5 авторського аркуша (1 авторський аркуш – 40 000 друкованих знаків (включаючи пробіли між словами, розділові знаки, цифри тощо)).

Подані на розгляд редакційної колегії статті (доповіді, повідомлення) мають відповідати встановленим вимогам і містити такі **необхідні елементи**: **постановка проблеми** у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; **аналіз останніх досліджень і публікацій**, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор; **виділення невирішених раніше частин загальної проблеми**, котрим присвячується стаття; **формулювання цілей статті** (постановка завдання); **виклад основного матеріалу дослідження** з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; **висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок** у визначеному напрямі.

Кожна стаття має містити **метадані**. Вони публікуються у виданні, на сайті видання і зберігаються в інформаційних і наукометричних базах. Метаданими є:

УДК – подають окремим рядком, ліворуч перед відомостями про авторів.

Відомості про автора (авторів) вказують праворуч над назвою публікації (команда – вирівнювання по правому краю тексту) із зазначенням імені / ініціалів і прізвища; рядком нижче – наукового ступеня і вченого звання; посади, місця роботи (повна назва); ще рядком нижче – населеного пункту (в дужках), де живе або працює автор, назви країни, e-mail. Усі відомості наводять у називному відмінку. Ім'я автора (авторів) виділяють жирним та курсивним накресленням.

Назву публікації подають прописними (заголовними) літерами жирним накресленням одним абзацом (команда – вирівнювання по центру тексту). Якщо публікацію подано частинами в кількох випусках видання, її назву змінювати не дозволено. Окрім того, у підрядковій примітці до назви публікації потрібно наводити відомості про її продовження чи закінчення («Продовження (Закінчення). Початок див. ...» (і наводять номер (и) випуск (-ів) видання, в якому було надруковано попередні частини цієї публікації).

Анотацію розміщують перед текстом публікації після її назви. Обсяг анотації англійською мовою – не більше 250 слів (приблизно 0,5 сторінки). Рекомендовані пункти анотації:

- мета / завдання дослідження;
- методологія / методи / наукові підходи;
- основні результати дослідження;
- перспективи подальших студіювань;
- практичне значення досягнутих результатів, вплив на суспільство, політику;
- оригінальність дослідження.

Ключові слова (від трьох до восьми) подають окремим рядком після анотації, позначаючи «Ключові слова» (ці два слова виділяють жирним та курсивним накресленням).

References – окрема складова частина публікації. Це список використаної літератури та опублікованих джерел в алфавітному порядку, виконаний латинським шрифтом. У цьому блоці повторюють посилання на латинськомовні праці та наводять кириличні видання у транслітерованому вигляді. Наявні в статті посилання на архівні джерела – не включають. References подають наприкінці публікації після основного тексту, позначаючи назву прописними (заголовними) літерами жирним накресленням.

Список літератури та джерел у блоці References має бути оформлений відповідно до міжнародного стандарту з переліку міжнародних стилів оформлення публікацій **APA** (American Psychological Association (APA) Style), коли рік публікації наводиться у круглих дужках після імені автора.

Оформити цитування відповідно до стилю **APA** можна на сайті онлайнного автоматичного формування посилань:

– <http://www.bibme.org/apa/book-citation/manual> (Generate APA citations for Books).

Для оформлення кирилических цитувань необхідно транслітерувати: а) імена авторів; б) назви видань; в) назви статей; варіант: наводиться авторський англійський варіант назви статі, якщо він наявний у публікації.

Рекомендовані онлайнні транслітератори можна знайти за адресами:

<http://litopys.org.ua/links/intrans.htm> (Транслітератор з української на порталі «Ізборник»);

<http://translit.net/ru/gost-7-79-2000/> (Транслітератор з російської за ГОСТ 7.79-2000).

При транслітеруванні необхідно звернути увагу на написання прізвищ авторів латиницею! У більшості сучасних видань наявні назви та прізвища авторів англійською мовою. Транслітерацію прізвищ здійснюють відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України № 55 від 27 січня 2010 р. «Про впорядкування транслітерації українського алфавіту латиницею».

Назви періодичних видань (журналів) потрібно наводити відповідно до **офіційного латинського написання за номером реєстрації ISSN** (можна перевірити на сайті журналу або в наукових онлайнних базах – elibrary.ru, sciencedirect.com, «Наукова періодика України» та багатьох інших).

У блоці References наприкінці кожного бібліографічного запису в квадратних дужках необхідно вказувати англійською мовою мову оригіналу видання [in Ukrainian] [in English] [in Russian].

Метадані пунктів 2, 3, 4, 5 потрібно подавати трьома мовами (**українською, англійською та російською**).

2. Вимоги до оформлення тексту

Текстовий редактор – не нижче **Microsoft Office 2003**, шрифт – **Times New Roman**, кегль – **14**, міжрядковий інтервал – **1,5**, береги – **всі по**, абзацний відступ – **1,27 см**. Формат файлу – **DOCX**. Якщо під час набору статті були використані нестандартні шрифти, необхідно обов'язково повідомити їх повну назву або надати сам шрифт (стандартне розташування в ОС Windows: локальний диск C:/Windows/Fonts).

Текст потрібно набирати **без переносів слів**. **Абзацні відступи** формувати за таким алгоритмом: виділити необхідний текст; у діалоговому вікні «Абзац» виставити такі параметри: вирівнювання – по ширині, відступ справа – , відступ зліва – , інтервал перед – 0 пт, інтервал після – 0 пт, міжрядковий інтервал – 1,5 рядка, відступ першого рядка – 1,27 см. Заборонено формувати абзаци за допомогою пробілів і табулятора.

Таблиці створювати автоматично через меню «Таблиця – Вставити таблицю» й нумерувати послідовно. Праворуч над назвою таблиці розміщувати напис «Таблиця» із зазначенням її номера (виділяти курсивним накресленням). Назву таблиці наводити посередині сторінки симетрично до тексту, виділивши жирним накресленням. На всі таблиці мають бути посилання у тексті («табл.», «у табл. ...», «див. табл. ...»).

Ілюстрації до тексту подавати окремими файлами у форматі **JPEG** з послідовною нумерацією арабськими цифрами та підписом. Посилання на ілюстрації в тексті вказувати їх порядковим номером («рис. ...», «фото ...», «схема ...»).

При наборі тексту слід дотримуватись таких **загальних норм**:

Між словами ставити тільки **один пробіл**.

Розрізняти **тире** (–) та **дефіс** (-). **Дефіс** – це знак, що з'єднує частини складних слів. Під час друку має позначення маленької горизонтальної рисочки (-), та **не відокремлюється** пробілами

від слів. **Тире** – це розділовий знак, що вживається для позначення прямої мови, пауз, перед *це* (*це є*), *оце*, *то*, *ось* (*це*) *значить*. Тире у тексті обов'язково з обох боків **відділяють** пробілами.

Не відділяти від попередньої цифри знак градуса, мінути, секунди, процента (25°; 5'; 30"; 77%).

Відділяти **нерозривним пробілом** (одночасне натискання клавіш Ctrl+Shift+Пробіл) знаки і літери на означення томів, частин, параграфів, пунктів, номерів сторінок тощо від наступної цифри (Т. 7; ч. 23; § 5; № 34; С. 28–30); загальноприйняті позначення одиниць виміру від попередньої цифри (45 пуд.; 150 грн; ; 6 млн; 45 тис.).

Відділяти **нерозривним пробілом ініціали та прізвище** (В. А. Лавренов); **скорочення** після переліків (типу *і т. н.*, *і т. д.*), перед іменами та прізвищами (п. Наталка, ім. В. Винниченка), перед географічними назвами (м. Чернівці, с. Моринці, р. Золота Липа).

Скорочення типу *80-мі*, *2-го* друкувати через нерозривний дефіс (одночасне натискання клавіш Ctrl+Shift+Дефіс).

Лапки використовувати у варіанті “ ”.

Апостроф має виглядати так – ’.

Використовувати арабські чи римські цифри згідно з традицією.

Дати подавати через тире без пробілів. Перед скороченнями *р.*, *рр.*, *ст.* ставити **нерозривний пробіл**. Якщо дати наводити в дужках, то «*рр.*» не писати (1861 р., 1945–1947 рр., (1945–1947), XV–XVIII ст.). У сполученнях на означення десятиліть між датами ставити тире з пробілами: 40-х – 50-х рр., 1940-х – 60-х рр. Роки, що не збігаються з календарними, подавати через похилу риску (1997/98 навчальний рік; 2012/13 бюджетний рік).

Часові та числові інтервали оформляти через тире без пробілів (липень–серпень; 36–44).

У **цифрових даних**, що включають більше п'яти цифр, після кожних трьох цифр ставити **нерозривний пробіл** (13 255; 457 357; 46 532,5 кг.)

Будь-які зроблені автором **уточнення, коментарі, виділення** тощо, які вставляють у цитату, слід оформляти за таким шаблоном: [текст. – *Авт.*].

3. Вимоги до оформлення приміток і бібліографічних посилань

Різного роду змістові **примітки** (коментарі, уточнення, «ліричні відступи» від основної теми тощо) оформляти за допомогою посилань автоматично вниз відповідної сторінки (діалогове вікно «Виноски» з параметрами: виноски – вниз сторінки; формат – інший – символ зірочка (*; **; ***)).

Бібліографічні посилання (бібліографічні примітки) розміщувати посторінково автоматично (діалогове вікно «Виноски» з параметрами: виноски – вниз сторінки; формат номерів «1, 2, 3, ...»; нумеровані списки – продовжити). Знак виноски ставити перед розділовим знаком (двокрапкою, крапкою з комою, комою, крапкою), а не після нього.

Бібліографічне посилання – сукупність бібліографічних відомостей про цитований, розглядуваний або згадуваний у тексті інший документ / твір, що необхідні й достатні для його загальної характеристики, ідентифікації та пошуку. Бібліографічні посилання потрібно оформляти згідно з вимогами, встановленими у ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 «Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання», але з певними відмінностями.

Бібліографічне посилання має містити **наступні елементи**:

- ▶ прізвище та ініціали автора (авторів);
- ▶ заголовок документа;
- ▶ відомості, що відносяться до заголовка (монографія, записки, збірник тощо);
- ▶ відомості щодо відповідальності – інформація про осіб та організації, які брали участь у створенні описуваного видання (вказуються укладачі, відповідальні редактори, перекладачі тощо);

- ▶ відомості про видання – інформація про зміни й особливості даного видання стосовно попереднього видання цього ж твору (наприклад: Вид. 10-е, перероб. і доп.);
- ▶ вихідні дані (місце, видавець, рік видання);
- ▶ відомості про серію (номер журналу, випуску, тому);
- ▶ сторінки, на які зроблено посилання або загальна кількість сторінок (при посиланні на весь документ).

Прізвища авторів виділяти курсивним накресленням. Прізвище передує ініціалам. Між ініціалами, а також між ініціалами і прізвищем ставити **нерозривний пробіл**. Окремі блоки бібліографічного посилання розділяти крапкою з тире. Існує автоматичний оформлювач бібліографічного опису <http://vak.in.ua/do.php>

Усі бібліографічні посилання подавати мовою оригіналу. За умови **неодноразового посилання** на різні праці одного автора застосовувати скорочений запис (автор, перші два–три слова назви, три крапки, тире, сторінка). У **повторних посиланнях** на багатотомний документ зазначати автора, заголовок, номер тому (випуску, книги), сторінки. Якщо повторне посилання слідує одразу за первинним, його текст замінюють словами «Там само», «Там же», «Ibid.» (залежно від мови джерела, на яке посилаються). У повторному посиланні на іншу сторінку до вказаних слів додають номер сторінки. У повторному посиланні на твір одного, двох чи трьох авторів, яке не слідує за первинним посиланням, зазначають прізвище та ініціали авторів, слова «Вказ. праця», «Указ. соч.», «Op. cit.» та сторінки.

Бібліографічні посилання, включені у комплексне посилання, розміщують в алфавітному порядку і відділяють одне від одного крапкою з комою. Якщо до комплексного посилання включено кілька посилань на одного й того ж автора (авторів), то в другому й наступних посиланнях його прізвище й ініціали замінюють на «Його ж», «Ї ж», «Їх же», «Его же», «Её же», «Их же» або, відповідно, «Idem», «Eadem», «Idem».

Посилання на архівні матеріали подаються національною мовою, залежно від місцезнаходження документа, згідно із загальноприйнятою в даному архіві (в даній країні) системою посилань (наприклад: ЦДІАК України, ф. 127, оп. 3, спр. 38, арк. 45; РГАДА, ф. 124, .., кн. . 65; ВО, rkps 161/58; rkps 17070, к. 45 v.). У першому посиланні на архів вказується його повна назва, а в дужках зазначається аббревіатура. У наступних посиланнях ставиться лише аббревіатура.

Офіційні ініціальні аббревіатури назв архівних установ та інші рекомендації щодо оформлення архівних посилань можна знайти на порталах державних архівних служб, зокрема України: <http://www.archives.gov.ua/Law-base/Regulations/index.php?2002-of>

Редакційній колегії слід подавати **один роздрукований примірник та електронну копію статті**.

Редакційна колегія не розглядатиме статті, які не відповідають вказаним вище вимогам.

Редакційна колегія має право редагувати й скорочувати подані матеріали. Неопубліковані статті, а також електронні носії й ілюстрації авторів не повертаються.

За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор.

ПРИКЛАДИ
оформлення списку літератури та опублікованих джерел

REFERENCES

Відповідно до міжнародного стандарту з переліку міжнародних стилів оформлення публікацій APA (American Psychological Association (APA) Style)

КНИГИ

Шаблон оформлення за стилем APA:

**Автор. (Рік публікації). Назва книги транслітерована. Місто (повністю):
Видавництво. [in Ukrainian (in English, in Russian тощо)].
В А Ж Л И В О: в елементах опису можна використовувати лише
прямі лапки (")**

Один автор:

Chornovol, I. (2015). *Komparatyvni frontyry: svitovyy i vitchyznianyj vymir*. Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian].

De Ribas, A. (1913). *Staraya Odessa. Istoricheskie ocherki i vospominaniya*. Odessa. [in Russian].

Два автори:

Bazhan, O. H., & Danyliuk, Yu. Z. (2000). *Opozytsiia v Ukraini (druha polovyna 50-kh – 80-ti rr. XX st.)*. Kyiv: Ridnyj kraj. [in Ukrainian].

Від трьох до шести авторів:

Shust, R. M., Kryzhanivskiy, A. L., Tseluiko, O. P., Shvets, V. Ye., Vovchak, O. D., & Komarynska, Z. M. (2011). *Hroshi Ukrainy*. Kyiv: UBS NBU; Kharkiv: Folio. [in Ukrainian].

Якщо більше шести авторів, сьомого і наступних авторів позначають *et al.*

Багатотомне видання:

Smolii, V. A. (Ed.). (2011). *Ekonomichna istoriia Ukrainy: Istoryko-ekonomichne doslidzhennia* (2 vols.). Kyiv: Nika-Tsentr. [in Ukrainian].

Smolii, V. A. (Ed.). (2011). *Ekonomichna istoriia Ukrainy: Istoryko-ekonomichne doslidzhennia* (Vol. 1). Kyiv: Nika-Tsentr. [in Ukrainian].

Nechuj-Levyts'kyj, I. S. (1968). *Zibrannia tvoriv u desiaty tomakh* (Vol. 10: Biohrafichni materialy. Statti ta retsenzii. Fol'klorni zapysy. Lysty). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

Редактор (без автора):

Kulchytskyi, S. V. (Ed.). (2005). *Orhanizatsiia ukrains'kykh natsionalistiv i Ukrains'ka povstans'ka armiia: Istorychni narysy*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

Stanko, V. N. (Ed.). (2002). *Istoriia Odesy*. Odesa: Druk. [in Ukrainian].

Редактор і керівник авторського колективу:

Smolii, V. A. (Ed.). (2012). *Natsional'ne pytannia v Ukraini XX – pochatku XXI st.: istorychni narysy*. Kyiv: Nika-Tsentr. [in Ukrainian].

Без автора (або ред. колегія)

Smolii, V. A. (Ed.). (2011). *Narysy istorii ukrains'koi revoliutsii 1917–1921 rokiv* (Vol. 1). Kyiv: NVP "Vydavnytstvo "Naukova dumka" NAN Ukrainy". [in Ukrainian].

Упорядники

Bezpalko V. V., Vysotin M. B., Voronchuk I. O., Kucheruk M. M., & Chubyk Yu. I. (Comps.). (2014). *Ukrains'ke povsiakdennia rann'omodernoï doby: zbirnyk dokumentiv* (Vol. 1: Volyn' XVI st., Seriia dokumental'nykh dzherel). Kyiv: Feniks. [in Ukrainian].

Holko, O., Tuchak, O., & Khalak, N. (Comps.). (2014). *Ukrains'ki zhertvy Volyni 1938–1944 pp. u kartakh i tablytsiakh. Volodymyr-Volyns'kyj rajon*. Lviv. [in Ukrainian].

Автор і перекладач:

Zombart, V. (2003). *Evrei i hozyajstvennaya zhizn': avtoriz. per. s nem.* (G. Grosman, Trans.). Kyiv: MAUP. [in Russian].

Перевидання

Boiko, O. D. (2014). *Istoriia Ukrainy: Navchal'nyj posibnyk* (5th ed.). Kyiv: Akademvydav. [in Ukrainian].

Частина книги

Shevchenko, V. V. (2011). Rozvytok haluzej promyslovosti. In V. A. Smolii (Ed.), *Ekonomichna istoriia Ukrainy: Istoryko-ekonomichne doslidzhennia* (Vol. 1, pp. 626–632). Kyiv: Nika-Tsentr. [in Ukrainian].

Стаття в енциклопедії

Hruzin, D. V., & Udod, O. A. (2008). Kulish Pantelejmon Oleksandrovykh. In *Entsyklopediia istorii Ukrainy* (Vol. 5, pp. 468–472). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

Передмова, післямова

Udod, O. A. (2004). Yuvilej iak vikha na tvorchomu shliakhu [Foreword]. In H. K. Shvyd'ko (Author), *Минуле u promeniakh pam'iaty* (pp. 3–4). Kyiv: Heneza. [in Ukrainian].

Reient, O. P., & Shevchenko, V. V. (2013). Pisliamova [Afterword]. In *Velyka vijna 1914–1918 rr. i Ukraina* (pp. 708–710). Kyiv: TOV "Vydavnytstvo "KLIU"". [in Ukrainian].

ПЕРІОДИЧНІ, ПРОДОВЖУВАНІ ВИДАННЯ, МАТЕРІАЛИ КОНФЕРЕНЦІЙ**Шаблон оформлення за стилем APA:**

Автор. (Рік публікації). Назва публікації транслітерована [Назва публікації англійською мовою (якщо наявна)]. Назва видання транслітерована – Назва видання англійською мовою, Том (номер) чи (випуск), Сторінки

Стаття в серійному виданні:

Berezhok, E. V. (2013). Turisticheskie putevoditeli konca XVIII–XIX vv. (po materialam Stroganovskogo fonda Nauchnoj biblioteki Odesskogo nacional'nogo universiteta imeni I. I. Mechnikova. *Visnik ONU*, 18 (2 (10)), Bibliotekoznavstvo, bibliografosnavstvo, knigoznavstvo, 81–101. [in Russian].

Стаття в журналі:

Donik, O. M. (2005). Blahodiinist v Ukraini (XIX – pochatok XX st.). *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 4, 159–177. [in Ukrainian].

Опубліковане інтерв'ю в газеті

Udod, O. A. (2013, June 21). Dyskusiiia pro pidruchnyk istorii – tema, iaku porushuvatymut' vichno [Interview]. *Uriadovyy kur'ier*, p. 1. [in Ukrainian].

Матеріали конференцій:

Terent'eva, N. A. (1995). Grecheskie kupcy v Odesse (XIX stoletie). Abstracts of Papers '95: *Ukraina – Hretsiia: Istoriia ta suchasnist* (pp. 125–128). Kyiv. [in Russian].

Стаття в збірнику:

Borovoi, S. Ya. (1982). Osoblyvosti formuvannia naseleennia mist Pivdennoi Ukrainy v doreformenyj period. *Istoriia narodnoho gospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrains'koi RSR*, (16), 63–68. [in Ukrainian].

Sylka, O. Z. (2014). Sil's'ki viddilennia Rosijs'koho tovarystva Chervonoho Khresta v Livoberezhnij Ukraini [Rural branches of Russian Red Cross Society in Left-Bank Ukraine] (O. P. Reient, Ed.). *Problemy istorii Ukraïni XIX – počatku XX st. – Problems of the history of Ukraine of XIX – beginning XX cc.*, (23), 234–246. [in Ukrainian].

Стаття в газеті

Udod, O. A. (2001, May 8). Pro kontseptual'ni zasady suchasnoi istorychnoi osvity v Ukraini. *Osvita Ukrainy*, p. 2. [in Ukrainian].

ЕЛЕКТРОННІ РЕСУРСИ**Шаблон оформлення за стилем АРА:**

Автор. (Рік, (місяць і число, якщо вони є) публікації). Назва публікації транслітерована. [Назва публікації англійською мовою (якщо наявна)]. Назва джерела – Назва джерела англійською мовою, Том (номер, випуск) – якщо вони наявні, Сторінки. Retrieved (дата звернення), from адреса сайту

Gubar', O. (n. d.). Odessa – kak pamyatnik patriarhal'nym menyalam. Retrieved from <http://www.migdal.ru/article-times.php?artid=5673&print=1> [in Russian].

Kotys, S. (n.d.). Vid hasu do natriiu: istoriia luts'koho likhtaria. Retrieved June 7, 2017, from <http://www.volynpost.com/articles/293-vid-gasu-do-natriyu-istoriia-luckogo-lihtaria> [in Ukrainian].

Landau, Yu. O., Sihal, I. Ya., & Dubovskoi, S. V. (Eds.). (2013). *Enerhetyka: istoriia, suchasnist' i majbutnie* (Vol. 2: Piznannia j dosvid – shliakh do suchasnoi enerhetyky). Kyiv. Retrieved June 7, 2017, from <http://energetika.in.ua/ua/books/book-2/part-3/section-15/15-2> [in Ukrainian].

Donik, O. M. (2005). Blahodiinist v Ukraini (XIX – pochatok XX st.). *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 4, 159–177. Retrieved from <http://history.org.ua/JournALL/journal/2005/4/8.pdf> [in Ukrainian].

Yesiunin, S. (2011, October 21). Vulychnym likhtariam podil's'kykh mist – 160. Retrieved June 7, 2017, from https://ye.ua/istiriya/6995_Vulichnim_lihtaryam_podilskih_mist_160.html [in Ukrainian].

1880 rik: pochatok vulychnoho osvittennia u Vinnytsi. (September 28). Retrieved June 7, 2017, from <http://urban.vn.ua/1880-rik-pochatok-vuly-chnogo-osvittennya-u-v/87> [in Ukrainian].

ДИСЕРТАЦІЇ

Bielikov, Yu. A. (2003). *Kupetstvo Kharkivs'koi hubernii (druha polovyna XIX – pochatok XX st.)* [Merchants of Kharkiv province (the second half of 19th – beginning of 20th century)] (*Candidate's thesis*). Kharkiv. [in Ukrainian].

АВТОРЕФЕРАТИ ДИСЕРТАЦІЙ

Volonyts, V. S. (2007). *Torhovel'no-komertsijna diial'nist' hrekiv-kuptsiv v Ukraini (seredyna XVII–XIX st.)* [Trade and Commerce of the Greek Merchants in Ukraine (middle of XVII–XIX)] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Donetsk. [in Ukrainian].

**Написання обов'язкових елементів
оформлення списку літератури англійською мовою**

Автор	Author
Редактор / редактори	Ed. / Eds.
Упорядник / упорядники	Comp. / Comps.
Перекладач	Trans.
Вступ	Introduction
Передмова	Foreword
Післямова	Afterword
Тези доповідей	Abstracts of Papers
Матеріали (праці) конференції	Proceedings of the Conference Title
Матеріали II Всеукраїнської конференції	Proceedings of the 2nd All-Ukrainian Conference
Матеріали V Всеукраїнської науково-практичної конференції	Proceedings of the 5th All-Ukrainian Scientific and Practical Conference
Матеріали III Міжнародної конференції	Proceedings of the 3rd International Conference
Дис. ... канд. наук	Candidate's thesis
Дис. ... д-ра наук	Doctor's thesis
Автореф. дис. ... канд. наук	Extended abstract of Candidate's thesis
Автореф. дис. ... д-ра наук	Extended abstract of Doctor's thesis

Науковий журнал

1-2 (122–123)'2023 р.

Макетування – *Леонід Мигаль*

Редактор – *Наталія Мех*

Редакція залишає за собою право на відбір найцікавіших, оригінальних, художньо досконалих і суспільно значимих матеріалів.

За точність викладених фактів і цитат відповідають автори.

При передруку посилання на журнал обов'язкове.

Видано Національною спілкою краєзнавців України

та Інститутом історії України НАН України

м. Київ, вул. М. Грушевського, 4,

тел.: +380 (44) 278 02 38,

e-mail: bazhanclio@ukr.net

Підписано до друку 25.10.2023 р.

Формат 60x84 1/8. Друк офсетний. Папір офсетний.

Ум. друк. арк. 13,65. Обл.-вид. арк. 20,4. Наклад 300 прим.

Зам. № 25-2023

Надруковано ПП «ПФ «Фоліант»

00121, м. Київ, вул. Семенівська, 13

тел. (098) 513-54-49

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції

серія ДК № 4631 від 14.10.2013 р.